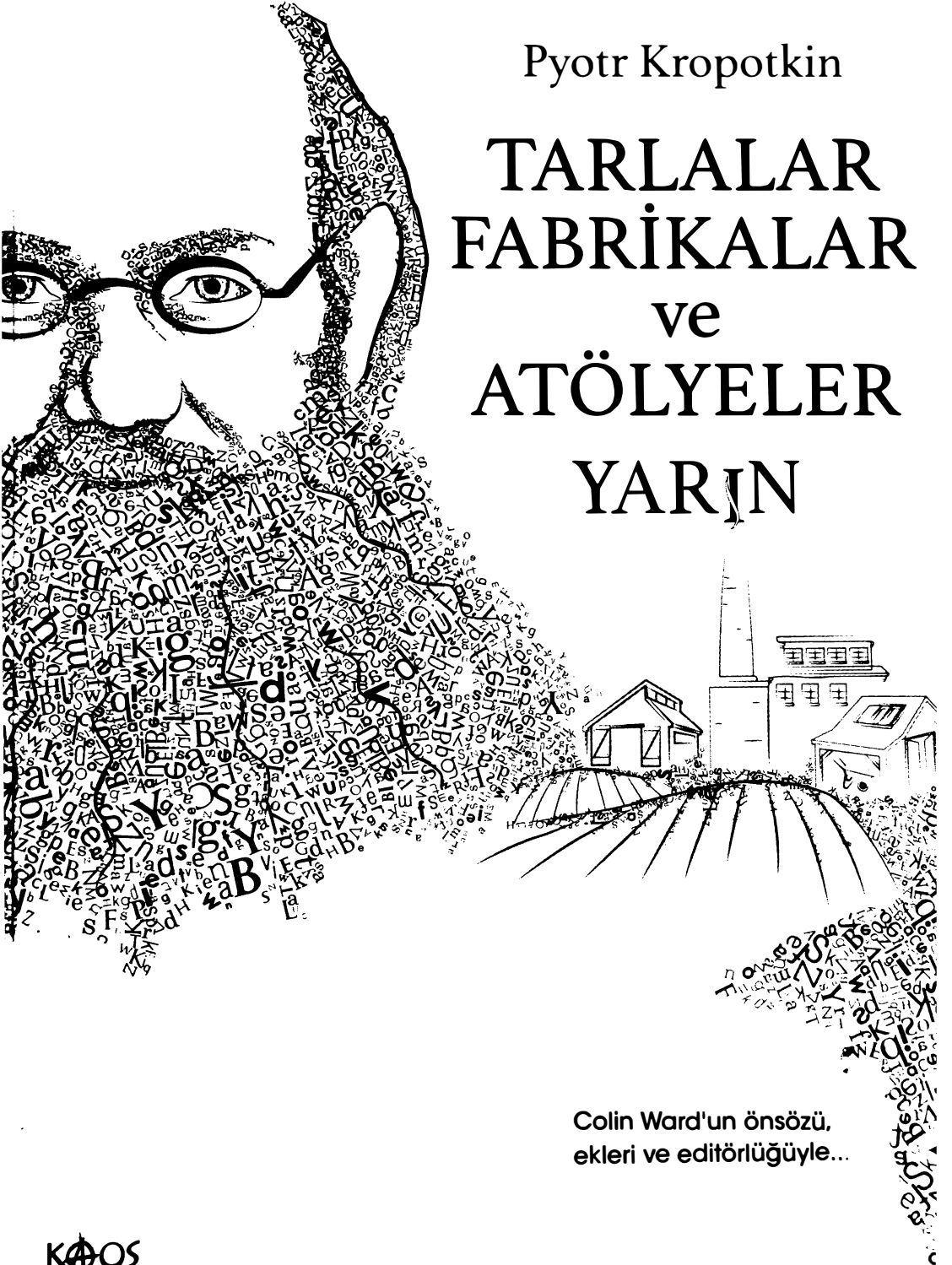

Pyotr Kropotkin

TARLALAR FABRİKALAR ve ATÖLYELER YARIN

Colin Ward'un önsözü,
ekleri ve editörlüğüyle...

Pyotr Alekseyeviç Kropotkin

1842'de Moskova'da doğdu. Çar ailesiyle akrabalık bağları olan Kropotkin, soylu çocuklarının okuduğu, İmparatorluğun ayrıcalıklı askerî okulu olan Pajeski Korpus'a kaydedildi. Parlak bir gelecek vadeden Pyotr Kropotkin, 1862'de askerî okul öğrenciliğini başarıyla tamamladı. Yüksek kademelerdeki görevlere gelmesini garantileyen hassa birliklerine girmek yerine, ailesini, öğretmenlerini ve Çar II. Aleksandr'ı şaşırtan bir kararla Doğu Sibirya'daki Amur Kazak Birlikleri'nde mütevazı bir görevi tercih etti. Fakat orduya karşı duyduğu soğukluk, Sibirya'da askerî görevli olarak yaşamlarına tanık olduğu sürgünler arasında kısa sürede nefrete dönüştü. 1867'de ordudan ayrılp Petersburg Üniversitesi fizik-matematik fakültesine kaydoldu.

Rus otokrasisinden reform atılımı bekleyen Kropotkin, Sibirya deneyiminden sonra bu umudunu tümüyle yitirmişti. 1872'de İsviçre'ye yaptığı birkaç aylık seyahatte I. Enternasyonal'deki anarşistlerle tanıştı. Rusya'ya döndüğünde, narodnik Çaykovski grubuna katılarak propaganda çalışmalarını sürdürdü. Ancak, 1874'te tutuklanıp Petropavlovsk Kalesi'ne kapatılan Kropotkin, iki yıl sonra tedavi için sevk edildiği hastaneden arkadaşları tarafından gözüppek bir kaçış planıyla kaçırılarak yurtdışına çıkarıldı.

Uluslararası anarşist hareketin önemli bir düşünürü olan Kropotkin, kırk yıl kadar Avrupa'da sürgün yaşadktan sonra, 1917 Şubat Devrimi'nde, 75 yaşındayken Rusya'ya döndü. Bolşevik rejimin despotik, bürokratik yönelişini ilk günden gören Kropotkin, Lenin ve Bolşeviklere bu yönlü uyarılarda bulunmak gibi iyi niyetli bir tutum takındı. Ancak, anarşistlere ve diğer muhaliflere karşı başlatılan süreklilikli avı nedeniyle bu uyarıları dünya kamuoyu önünde protestoya dönüştü.

Hiyerarşik toplumsal düzeni anarşist bir sosyolog gözüyle eleştiren ve somut alternatifler öneren Kropotkin, çok sayıda eser kaleme aldı. *Karşılıklı Yardımlaşma*, *Ekmeğin Fethi*, *Bir Devrimcinin Anıları*, *Tarlalar Fabrikalar ve Atölyeler*, *"Büyük Devrim"*, *"Etika"* onun önemli eserleridir.

Kropotkin, 8 Şubat 1921'de hayata veda etti. Beş kilometrelik kortej oluşturan kalabalık bir kitle, cenazeyi Moskova mezarlığına taşıdı. Bolşevik diktatörlüğe karşı anarşistlerin son kitlesel gösterisine dönüşen bu cenaze töreninde, anarşistlerin pankartlarında "Otoritenin Olduğu Yerde Özgürlük Yoktur" sözleri yazılıydı.

***Ben Afrika'da kanat çırpın keleşin
Kuzey Amerika'da yarattığı kasırgayı istiyorum.
Ben kaos istiyorum!***

**Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler - Yarın
Pyotr Kropotkin**

**Güncelleme ve Ekler:
Colin Ward**

**Kitabın Özgün Adı ve Basımı:
Fields, Factories and Workshops - Tomorrow
Freedom Press, Londra, 1985**

**İngilizce'den Çeviren:
Sibel Sevinç**

**Bu çevirinin redakte edilmesinde yaptığı
gönüllü çalışma için Nil Erdoğan'a teşekkür ederiz.**

**Kaos Yayınları: 36
1. Baskı: Nisan 2014, İstanbul**

Kapak İllüstrasyonu ve Tasarım: Öznur Aksoy

**Baskı: Sena Ofset
Ambalaj, Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok Kat: 4 No. 20 Topkapı-İstanbul
Sertifika No: 12064**

**Kaos Yayınları
Sertifika No: 21440
Feridiye Cd. No. 21/1 Fidan Apt.
Taksim-İstanbul Tel: (212) 297 38 75**

**www.kaosyayinlari.com
kaosyayinlari@yahoo.com**

ISBN 978-975-7005-40-7

Pyotr Kropotkin

TARLALAR
FABRİKALAR
ve
ATÖLYELER
YARIN

Colin Ward'un önsözü, ekleri
ve editörlüğüyle...

Çeviren:
Sibel Sevinç

KAOS

İçindekiler

Editörün Önsözleri –5

Yazarın Önsözleri –35

- 1. Bölüm: Sanayinin Desantralizasyonu –41**
Editörün Eki –61
- 2. Bölüm: Tarımsal Olanaklar –69**
Editörün Eki –135
- 3. Bölüm: Küçük Sanayi ve Sanayi Köyleri –152**
Editörün Eki –193
- 4. Bölüm: Kafa ve Kol Emeği –206**
Editörün Eki –227
- 5. Bölüm: Sonuç –234**
Editörün Eki –241

Editörün Önsözü (1974 Baskısı)

Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler, 19. yüzyılın, vakti gelmekte olan kehanetvari büyük eserlerinden biridir. Eser ilk olarak 1888-90 yılları arasında, bir dizi makale şeklinde yayımlandı. Bu makaleler 1899'da kitap hâline getirildiğinde *The Times*'ın editörü, yazarın "gerçek bir bilimsel tavra sahip olduğuna, ve her yerde bulunduğu, her şeyi okuduğu izlenimi vermesi nedeniyle de kimsenin onun gözlemlerini yeterince ileriye götürmediğini söyleyemeyeceğine" dikkat çekmişti. Sonraki on yıl içinde çok sayıda ucuz baskısı yapılan kitap, I. Dünya Savaşı öncesinde gözden geçirilmiş ve genişletilmiş olarak yeniden basıldı. Kitabın bu baskısı savaş sonunda yeniden basıldığında yayımcıları şunları belirtti: "Bu kitap, insanların yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılan enerjilerde yeni bir ekonomiyi savunuyor; çünkü artan ihtiyaçlara karşılık bu enerjiler sınırsız değildir."¹

Kropotkin'in kavrayışlı kuşaklara hitap eden bu kitabında söylenenler, günümüzün sıkıntılarını yansıtmaktadır. Bertrand Russel yaklaşık altmış yıl önce şu gözlemde bulunmuştu: "Sosyalistler ve anarşistler esas olarak endüstriyel yaşamın ürünüdürler ve bunlardan pek azının ekmeğin nasıl üretilmesine dair pratik bilgileri vardır. *Ekmeğin Fethi* ile *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler* ayrıntılı bilgilerle doludur; ve iyimser bir önyargıyla hareket etseler de, normalde pek azımızın ikna olabileceği ihtimâlleri kanıtlamaktadır."² 1941'de Kropotkin'in kitabından bir seçki hazırlayan Herbert Read, bu kitapta "varılan sonuçları ve önerileri yazıldığı günkü kadar geçerli"³ bulurken, Paul Goodman da 1948'de kitabın ellinci yılı kutlamasında şöyle demiştir:

"Kropotkin'in insanlığın bir an önce daha iyi bir yaşama

geçmesi için önerdiği yollar hâlâ geçerlidir; hedef aldığı kötülüklerin çoğu da öyle; makineler ile toplumsal planlama arasındaki ilişkiler hâlâ yaygın şekilde yanlış yorumlanmaktadır. Son dönemde, bu konuda günümüz gerçeklerini ve günümüz yazarlarını inceleyerek –*Communitas* adlı– kısa bir kitap yazdım; kitabımda olup da *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler*’de çoğu kez benzer kelimelerle ifade edilmemiş tek bir önemli önerme yoktur.”⁴

Bu kitabın belki en ikna edici savunusu *Tarih Boyunca Kent*’in yazarı Lewis Mumford’dan gelir:

“Kropotkin, çağdaş ekonomik ve teknik görüşlerden neredeyse yarım asır öncesinde, hem kentsel hem de kırsal avantajlardan faydalanan, dolaysız insan temâsına açık küçük birimler hâlinde oluşturulmuş daha desantralize bir kentsel gelişimin temellerinde, yoğun biyodinamik çiftçilik olanaklarının yanı sıra elektriğe dayalı iletişim ve elektrik gücünün elverişliliği ve esnekliğinin de bulunduğu gerçeğini masaya yatırmıştı...

“Kropotkin tek bir hat yerine şebeke üzerinden iletilen elektrik sayesinde gücü ikiye katlanan yeni ve hızlı ulaşım ve iletişim araçlarının, küçük toplulukları temel teknik olanaklar açısından kalabalık şehirlerle aynı seviyeye çıkardığını fark etti. Aynı şekilde, bir zamanlar tecrit hâlde olup şehrin ekonomik ve kültürel seviyesinin altında bulunan kırsal yerleşimler de bilimsel bilgi, grup örgütlenmesi ve canlı faaliyetleriyle gerçek bir şehir merkezi olmanın avantajlarından yararlanabilirlerdi; ve böylece kentli ile taşralı arasında, sanayi işçisi ile tarım işçisi arasında var olan ve aşılabilir gibi duran ayrışma da yıkılacaktı. Kropotkin bunları motorlu araç, radyo, film, televizyon ve dünya çapında yaygınlaşan telefonun keşfinden önce anlamıştı –nitekim bu keşiflerin her biri, merkezî metropol ile bir zamanlar onun periferisini oluşturan ve tam olarak ona bağımlı olan küçük topluluklar

arasındaki avantajları eşitleyerek Kropotkin'in bu isabetli saptamasını doğruladı. Kropotkin küçük birimlerin temel alınmasıyla beraber, kitle örgütleri tarafından ihmâl edilen ve ket vurulan insanî araçlar için daha geniş bir alanın ortaya çıkacağına, böylece daha güvenilir ve duyarlı bir yerel yaşam fırsatı doğacağına inanıyordu.”⁵

Okur –sadece Tolstoy’u, Gandi’yi, Mao Zedung’u değil, bunların yanı sıra Penguin’in savaş zamanı için rehber kitabı olan “*Küçük Yatırımlarınız*”ın yazarını da etkileyen– böylesine önemli bir kitabın neden neredeyse yarım yüzyıl boyunca Britanya’da yeniden basılmadığını ve neden elinizdeki baskısında da orijinal metnin yarısının bulunmadığını merak edebilir. Bunun cevabı, Kropotkin’in kendi dönemindeki (ve bizim dönemimizdeki) üzerinde uzlaşmış görüşle tamamen çelişmesi, ve bu nedenle de kitabını yirmi dört ek bölümün yanı sıra istatistikî bilgilerle ve hikâye şeklinde aktardığı kanıtlarla doldurmak zorunda kalmış olmasıdır. Aktardığı olaylar ve rakamlar üç çeyrek yüzyıl eskiye dayandığı için, yeni nesil açısından bu kitabın önemini gözlerden kaçırarak bir etki yaratmıştır. Böylece, anarşizmin klasik eserlerine duyulan ilginin 1960’ların sonunda canlanması ile birlikte, Kropotkin’in çoğu eseri çağdaş önemlerini vurgulayan yeni önsözlerle birlikte yeniden basılırken,⁶ *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler*’in piyasada sadece iki pahalı Amerikan tıpkıbasımı mevcuttu; 1899 tarihli birinci baskı⁷ ile 1913 tarihli ikinci baskıda⁸ tartışmaları güncel hâle getirmek için herhangi bir çaba gösterilmemişti.

Elinizdeki baskının amacı tam da bunu yapmaktır. Kropotkin’in argümanları olduğu gibi aktarılmış, fakat bu argümanları destekleyen malzemenin büyük kısmı çıkartılmıştır; öte yandan her bölümün sonuna konulan editör ekleriyle, Kropotkin’in düşüncelerinin günümüzdeki önemine işaret edilmeye çalışılmıştır. Onun “Sanayinin Desantralizasyonu” üzerine yazdığı iki bölüm, “Tarımdaki Olanaklar” üzerine

yazdığı üç bölüm ve “Küçük Sanayiler ve Sanayi Köyleri” üzerine yazdığı iki bölüm, bu üç konuyla ilgili tek bir bölüm hâlinde toplandı. “Kafa Emeği ve Kol Emeği” üzerine yazdığı bölüm ve sonuç bölümü ise olduğu gibi alındı.

Kropotkin’in bu kitabında konuların bir araya gelişi sıra dışıdır, ve bu bileşim Kropotkin’in düşünce yapısıyla açıklanmaktadır. Kropotkin devletsiz toplumu savunan bir anarşistti. Kapitalizmin ve devletin bir devrimle alaşağı olmasını istiyor ve üretim, dağıtım ve sosyal örgütlenmenin federe bir özerk komünler ağı tarafından gerçekleştirilmesini tahayyül ediyordu. *Ekmegin Fethi*, devrimci bir toplum için el kitabıdır, *Karşılıklı Yardımlaşma* onun toplumsal örgütlenme konusundaki bilimsel incelemesidir. *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler*’in ise onun düşünce sisteminde bir takım önemli işlevleri vardır: Bunlardan ilki, modern toplumlardaki endüstriyel ve tarımsal kuruluşların sürekli olarak büyümesini haklı gösteren *teknik* nedenlerin varolduğu görüşüyle mücadele etmektir; ki bu görüş, anarşist ve merkezîyetçiliği reddeden düşüncelerin değişmez itiraz noktasını teşkil etmektedir. İkincisi, –devrimci bir strateji sorunu olarak– isyan hâlindeki bir ulusun teslim olana kadar aç bırakılması sonucunu da beraberinde getiren ithâl gıdaya bağımlılık sorununun üstesinden gelmektir. Üçüncüsü, arzu ettiği topluma uygun olan yerel tüketim için yaygın üretim tarzını savunmaktır. Son işlevi ise, emeğin makineleştirilmesinin, çağdaş sanayi toplumu için ödememiz gereken bir bedel olduğu görüşünü reddetmektir. Kropotkin’in kitabı gerçekten de –Profesör Stephen Marglin’in sözleriyle ifade edersek– çalışma koşullarının insancıl hâle getirilmesinin ekonomik sonuçları üzerine bir tezdır.⁹

Bu önemli kitabın yazarı aristokrat bir ailenin çocuğu olarak 1842’de doğdu, delikanlılık çağında çarın muhafız alayında görev yaptı, ve genç bir erkek olarak Orta Asya ve Uzak Doğu’ya yolculuklar yaparken bir coğrafyacı olarak

tanındı. Halkçı propaganda faaliyetlerinde bulunmaktan iki yıl tutuklu kaldığı St. Petersburg'daki cezaevinin hastanesinden maceralı bir şekilde kaçtı. Batı Avrupa'dayken anarşist hareketin içindeki yerini buldu ve Fransa'da üç yıl tutuklu kaldıktan sonra, 1886 yılında anarşist dergi *Freedom*'u (Özgürlük) çıkarttığı ve bilimsel, toplumsal ve politik konularda yazarak hayatını kazandığı İngiltere'ye yerleşti. Birleşik Devletler'e ve Kanada'ya yaptığı iki ziyaret ve Avrupa'ya yaptığı kısa ziyaretler hariç, Rusya'ya döndüğü 1917 yılına dek Britanya'da kaldı. 1921 yılında Rusya'da öldü.

Kropotkin'in son yıllarında Rus Devrimi üzerine yazdığı parçalar hâlindeki yazıları büyük ilgi görmektedir. (Bunlardan "Lenin'e Mektuplar"ı ve "Batı İşçilerine Mesaj"ı son dönem derlemelerinde birçok kez basıldı).¹⁰ Anıları ise, Herzen'in *My Past and Thoughts*'u (Geçmişim ve Düşüncelerim) ve Tolstoy'un *Childhood, Boyhood and Youth*'u (Çocukluk, Delikanlılık ve Gençlik) gibi 19. yüzyıl Rus otobiyografik edebiyatının örnekleri arasında sayılır ve son on yıl içinde birçok kez yeniden basılmıştır. Bu baskılar arasında en iyisi, Nicolas Walter'ın yayıma hazırlarken bol bol not eklemiş olduğu baskıdır. Kropotkin'in en eksiksiz biyografisi, George Woodcock ve İvan Avakumoviç'in hazırladığı *The Anarchist Prince*'tir (Anarşist Prens).¹¹

Kropotkin, anarşist propagandacılar içinde en çok okunanıdır. Kitapları ve broşürleri Avrupa'nın olduğu kadar Doğu'nun da başlıca dillerine çevrildi. Kitapları Ukrayna'da Mahno ve Meksika'da Zapata gibi gerilla savaşçıları olduğu kadar Ebenezer Howard ve Patrick Geddes gibi reformcuları da kendisine çekti. "Yaratıcı ve uygulamaya yönelik bakış açısı" onu George Orwell'in gözünde "anarşist yazarlar içinde en ikna edici olanı" kıldı.¹² Ama paradoksal bir biçimde, Kropotkin'in etkisi anarşist hareket içinde tam olarak yerini bulmadı. Hem hareket, hem de geniş anlamda toplum içindeki itibarı onu, düşünceleri her zaman doğrulanan bir kâhin

hâline getirdi. I. Dünya Savaşı sırasında müttefiklerin amaçlarını destekleyerek milliyetçiliğe ve savaş politikasına karşı çıkan anarşist gelenekle çelişmesi, 1914'te bu sorunu had safhaya vardi. Onun hakkında en ikna edici eleştiriyi yapan bir başka büyük anarşist, anılarını topladığı "*Pyotr Kropotkin: Eski Bir Arkadaşın Anıları ve Eleştirisi*"¹³ kitabından İkinci Bölüm'ün notlarına alıntılar yaptığım Errico Malatesta'dır.

Ancak *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler*, yalnızca anarşist okura hitaben ya da anarşist propaganda amacıyla yazılmamıştı. Amaç, 1880'de *Le Révolté* (İsyân) ve *La Révolte* (İsyancı) dergilerinde, *Bir Devrimcinin Anıları* adlı kitabında (1885) topladığı bazı makalelerinde ve *Ekmeğin Fethi*'nde (1892) açıkça tartıştığı düşüncelerini daha da yayabilmektir. Kropotkin'in teorileri ve genellemeleri aslında bir ömür boyu süren gözlem ve bilgi birikiminin sonucuydu ve bu kitap da diğer kitaplarının çoğu gibi bir dizi dergi makalesi olarak yaşama adım attı.

Bugün, vardığı sonuçları desteklemek için topladığı kanıtlardan çok, sonuçlarıyla ilgileniyoruz. Orijinal kitabın 1. ve 2. bölümlerini içeren 1. Bölüm'den çıkan sonuç, tüm dünya-daki eğilimin imâlât sanayisinin merkezîyetçi yapısının desantralizasyonu yönünde olduğu; yerel pazara yönelik imâlâtın akılcı ve cazip geldiğidir. Orijinal kitabın 3. ve 4. bölümlerini içeren 2. Bölüm'ün vardığı sonuç, yoğun çiftçiliğin Büyük Britanya gibi ülkelerin temel gıda ihtiyacını karşılayabileceğidir. Orijinal kitabın 6. ve 7. bölümlerini içeren 3. Bölüm'ün sonucu, tarımın yanı sıra küçük ölçekli sanayinin yayılmasının da akılcı ve arzulanır olduğudur. Orijinal kitabın 8. bölümünü içeren 4. Bölüm'ün sonucu, ihtiyaç duyduğumuz eğitimin kafa ve kol emeğini birleştiren bir eğitim olduğudur. (Kropotkin'in dipnotları sadece kaynaklarla ilgili olduğu yerlerde atlanmış ama metni güçlendirdikleri yerlerde muhafaza edilmiştir.)

Kropotkin'in vardığı sonuçlar, formüle edildiği dönemdeki kadar tartışmalı ve devrimcidir. Toplumumuzdaki *egemen* eğilimler bu sonuçlarla hemen her noktada çelişmektedir. Bu sonuçlar esas olarak sanayi ve tarımda devrimci değişimleri destekler yönde ve farklı bir geleceğin göstergesidirler. Geleceğimize dair bu görüş bir zamanlar sadece Kropotkin'in anarşist takipçileriyle ya da daha sade bir yaşam tarzını arzulayanlarla sınırlı bir rüya olarak değerlendirilmiş olabilir. Günümüzde dünyanın enerji ve hammadde kaynaklarının sınırlı olduğu, yiyeceğin bizim için en değerli ticarî mal olduğu ve çoğu insanın çalışma hayatının emeğin boşa sarf edildiği bir ömür törpüsü olduğu temel gerçeklerinin giderek kavranmasının sonucu olarak, kitaptan çıkan dersler güncel ve umut vericidir. Kitap, makûl bir geleceği tartışmaktadır.

Kitabın bu baskısını hazırlarken bulgularına atıfta bulunduğum herkese, özellikle Robin Best, Murray Bookchin, Ralph Borsodi, Leonard Elmhirst, Roger Franklin, Merhum Paul Goodman, George Mcrobie, Lewis Mumford, Sir Frederic Osborn, Keith Paton ve Gerald Wibberley'e teşekkür borçluyum. Yoğun bahçecilik uygulamasıyla ilgili bilgilerin çoğu için kuzenim Anthony Ward'a, ve Kropotkin'in önemi üzerine uzun yıllara dayanan bilgi birikiminden yararlandığım Nicolas Walter ve arkadaşım Vernon Richards'a da çok şey borçluyum. Adı geçenlerin hiçbiri, verdikleri bilgilerin burada kullanılma şeklinden sorumlu değildirler.

Colin Ward

Editörün Önsözü

(1985 Baskısı)

Hiçbir girişim, uzun zaman önce ölmüş bir yazarın eski bir kitabını güncel hâle getirmekten daha riskli olamaz. Çünkü yapılan güncelleme, metnin aslından çok daha hızlı şekilde tarihe karışır. Kropotkin'in *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler* kitabının bu basımı için durumun böyle olmadığı konusunda okuru rahatlatmalıyım. Ancak daha söylenecek çok şey var.

1899'da yayımlanan kitap, 1888-1890 yılları arasında, Britanya bağlamında yayımlanmış makalelerden oluşuyordu; destekleyici malzemeyi atarak bu metni 1970'lerin çağdaş okuruna sunma şansına sahip oldum. Kropotkin, giriş bölümünde tartışılan nedenlerden dolayı dört noktaya işaret ediyordu: Birincisi, merkezî imâlât sanayisinin desantralizasyonu yönünde dünya çapında bir eğilimin olduğu ve yerel pazara yönelik üretimin akılcı ve cazip geldiği idi. İkincisi, bu eğilimin, yerküre üzerindeki her bölgenin kendini doyurması gerektiği anlamına geldiği ve yoğun çiftçiliğin Britanya gibi ülkelerin temel gıda ihtiyaçlarını karşılayabileceği idi. Üçüncüsü, sanayinin tarımla birleştirilerek küçük ölçekli hâle getirilmesinin de akılcılığı ve cazipliği idi, ve dördüncüsü, kafa ve kol emeğini birleştiren bir eğitime ihtiyacımızın olduğu idi.

Bu noktaları gelin 1980'lerin bakış açısıyla birer birer ele alalım. Eski sanayi bölgelerinde yaşayanların kendilerine neye mâlolduğunu bildiği merkezîyetçi sanayinin desantralizasyonu, dünyada artan bir hızla sürüyor. Bu süreci güncel olarak inceleyen Jane Jacobs, hükümet danışmanlarının süreci anlamada nasıl yetersiz kaldıklarını açıklıyor. Eski sanayileri kurtarmak ya da yeni sanayiler geliştirmek için yap-

tıkları planlar “Polonya, İran, Uruguay, Arjantin, Brezilya, Meksika, Türkiye ve Afrika’nın büyük kısmındaki kesin yıkımdan İrlanda, Kanada, Güney İtalya, Yugoslavya, Küba Ve Hindistan’daki hayâl kırıklığına kadar...” benzer sonuçlar verdi. Çin, “kargaşa ve şikâyetler arasında her biri suya düşen farklı strateji uygulamaları arasında çırpınıp duruyor”; Sovyetler Birliği “doğal kaynaklarını gelişmiş ülkelere ihraç etmeye ve ileri teknolojiye dayalı mamûlleri ithâl etmeye git-tikçe daha bağımlı hâle geldiği için, ürkütücü şekilde sömürge bir ülkeye benzeme yolunda ilerliyor”. Britanya hızını kesmeyen bir düşüşün içinden çıkamıyor; ve Birleşik Devletler sanayisi “nitelikli insanlara iş yaratmak ve ülkenin büyük oranda askerî işe dayanan tüm bölgelerinin ekonomik olarak çöküşünü önlemek için askerî üretim giderek kaçınılmaz olmuştur” şeklindeki sevimsiz tehdit altında sürekli olarak zayıflıyor.¹

Kropotkin’in, sayfa 51’de “ulusların birbirinin peşi sıra gelişmesi” dediği şeye Jane Jacobs *Cities and Wealth of Nations* (Şehirler ve Ulusların Refahı) adlı kitabında “ithâl ikâme” diyor ve bu, kesintisiz bir süreçtir. İthâl ikâme ekonomilerinin –Kropotkin’in tahminlerinin tersine– “daha önce ithâl ettikleri mamûllerin artık rakip üreticileri hâline dahi geldiklerine” işaret ediyor. Hem Britanya hem de Birleşik Devletler’in motor sanayisindeki gerileme bunun en açık örneğidir. Motorlu araçların bir zengin oyuncağı olduğu dönemde yazan Kropotkin, çağdaş otomotiv sanayisinin ekonomik ahlaklığını tahmin edemezdi. Bunun ufak bir kısmı sayfa 63-64’te ayrıntılarıyla açıklanmıştır, fakat bir noktanın üzerinde daha fazla durmak gerekir. 1960’lı yıllarda Britanya’da İşçi Partisi Hükümeti’nin Ticaret ve Sanayi Bakanı olan Anthony Wedgewood Benn, Britanya otomotiv sanayisinin Amerikalılara ait olmayan kesimi arasında, Endüstriyel Yeniden Örgütlenme Kuruluşu vasıtasıyla zoraki bir evlilik planladı. British Leyland, denizaşırı pazarlarda Avrupalı

devlerle –bir devlet kuruluşu olan Renault, FIAT ve Volkswagen (Hitler’in ari halkının arabası) ile– rekabet etmek üzere tasarlanmıştı. Britanya sürekli araba ithâl eder hâle geldi ve hâlâ da öyle. Geniş ölçekli üretim ekonomisi malların dağıtımında başarısız oldu ve British Leyland 1985’e gelene dek, serbest pazar ekonomisi ideolojisinden yana bir hükümete vergi ödeyenler tarafından ayakta tutuldu ve şimdi etkin rekabete girmek için yeterli üretim kapasitesine sahip olmadığından ümitsizce Japonlarla iş yapmanın yollarını arıyor. Bu arada Japon üreticiler, Pasifik kıyılarındaki diğer ülkelerin gelişen ekonomilerinin rekabetinden endişe duyuyor.

Kropotkin’in kitabı yayımlandığı zaman, işaret ettiği ikinci noktanın gerçeklere aykırı biçimde iyimser olduğu düşünülmüştü. Britanya gibi bir ülkenin tarımsal olarak kendi kendine yeterli olabileceği düşüncesi, II. Dünya Savaşı sonunda biten o uzun tarım krizi süresince gülünecek bir şeydi. Kropotkin’in yazdıklarına ek olarak koyduğum bölümdeki yorumlar hâlâ geçerlidir. Ek olarak yapılması gereken tek gözlem, kitlesel iletişim sayesinde Afrika’nın uçsuz bucaksız topraklarındaki açlıktan kesinlikle haberimiz olduğu hâlde, bizim de Avrupa’nın diğer bölgeleri gibi utanç verecek seviyede üretim fazlası olan bir evreye ulaşmış olduğumuzdur.

Önsözümde, bu devasa genişlemeye, Kropotkin’in öngördüğü yöntemlerin tamamen tersi yollardan ulaşıldığı gerçeğine dikkat çekiyorum. Kropotkin emek yoğun küçük ölçekli sanayinin gelişmesini bekliyordu. Devlet bütçesinden parasal olarak desteklenen zengin çiftçilerin daha da zenginleştiği ve küçük üreticinin görmezden gelindiği ya da yok edildiği, sermaye yoğun, geniş ölçekli bir sanayiye sahibiz. Savaş sonrası çiftçilik üzerine yazılan tipik eserler, sayfa 150’de belirtildiği gibi, “Britanya Kendisini Doyurabilir mi” sorusunun yanıtını arıyordu. 1980’lerin Britanya tarımı üzerine yazılan tipik kitaplar, devlet bütçesinden para desteği gör-

muş aşırı üretimin sosyal, politik ve çevresel sonuçlarıyla ilgileniyordu.² Bu yazarlar tarım politikasını, Thatcher Hükümeti'nin kendi serbest pazar ideolojisi dahil, her bakış açısından eleştiriyordu. Kropotkin'in bakış açısına en yakın eleştirmenler olan Charles Pye-Smith ve Richard North, *Working the Land* (Toprakta Çalışmak) adlı kitapta şöyle diyorlardı: "Kırk yıldır tarımsal büyüme kırsal yaşamdaki gerilemeyle göğüs göğüse bir seyir izliyordu. Britanya kırsalının ve köy topluluklarının hayatta kalması, çiftlikteki mevcut çalışma eğilimlerinin tersine dönmesine bundan böyle daha da bağlı olacaktır. Sağlıklı bir tarım, her hâlükârda, sağlıklı bir kırsal demektir –ve sağlıklı tarım makinelerle ya da robotlara değil, insanlara ve onların yeteneklerine bağlıdır."

Bu yazarlar, "çiftliklerde verimliliğin hâlâ daha az insan çalıştırmakla ölçüldüğüne" dikkati çekiyorlar. "(Neredeyse devlet bütçesinden parasal destek görmeyen tek şey emektir)" diyorlar ve "toprağı yoğun olarak ekmek, ağır mâliyetli gübreleme ve ilaçlama girdilerinin yerine iyi çiftçiliği koymak, gıda işleme ve diğer bağlantılı işleri çeşitlendirmek"³ suretiyle ülkedeki daha fazla insan için daha faydalı iş imkânları oluşturulduğunu görmek istiyorlar.

Bu bizi Kropotkin'in, genel kanının tersine, öncelikle endüstriyel üretimin büyük kısmının devasa fabrikalardan ziyade küçük atölyelerde yapıldığını, ve ikinci olarak da sanayinin tarımla birleşmesinin her ikisinin de yararına olacağını iddia ettiği 4. Bölüm'e, "Küçük Sanayi ve Sanayi Tipi Köyler" bölümüne götürür. Kropotkin'in yazdığı bölümlere yaptığım eklerdeki yorumların dışında, burada işaret edilecek birkaç nokta daha var. Batı ekonomilerinde kitlesel işsizliğin yeniden ortaya çıkışı, tam da büyük sanayiye kıyasla *kişi başına sermaye* mâliyetinin çok daha düşük olduğu bir işçi istihdamına yol açması nedeniyle, küçük işletmelere olan ilgiyi uyandırdı. Büyük ölçekli sermaye yatırımı işçi kullan-

madan üretim yapmayı hedeflediği için, dev yatırımlar devasa mâliyetlerle istihdam yaratmaktadır. Birleşik Devletler’de Temsilciler Meclisi’nin 1979’daki bir araştırması, geçen sekiz yıl içinde ülkedeki en büyük bin firmanın yarattığı yeni iş alanlarının sadece %0.8 olduğunu, bu alanların büyük kısmının küçük işletmelerde, ya da kendiliğinden ortaya çıktığını gösterdi.

Britanya’daki geleneksel büyük ölçekli ağır sanayinin çöküşü, Kropotkin’in 1. Bölüm’de öngördüğü gibi kaçınılmazdı. Bugün herkes, Britanya’daki büyük şehirlerin böyle çöküyor olmasına hayıflanıyor; şehirlerin içinde bulunduğu kötü durumu ve problemleri de, bu endüstriyel çöküş ve 19. yüzyılda her yerden mantar gibi yeni şehirler bitmesine zemin hazırlamış olan ekonomik temelin kaybedilmesine bağlıyor. Birmingham, Manchester, Newcastle, Liverpool ya da Glasgow altın çağını yaşarken, limanlar gemilerle dolu, fabrikalar siparişlerden başını alamazken bu şehirlerin, yaygın bir ifadeyle, pisliğe gömüldüğünü ve sefalet içinde olduğunu unutmaya eğilimimiz var. Bu şehirlerin aşırı kalabalığı, pisliği ve inanılmaz ölüm oranı, şehir ekonomisi patlama yaparken en berbat seviyesindeydi.

Sanayinin ve nüfusun geniş alanlara yayılması süreci yüzyıl boyunca hız kazandı ve bilgi-işlem teknolojisinin en yeni “silikon vadileri” ya da “güneş ışığı koridorları” sadece, devam eden bu eğilimin vardığı en son aşamaydı. Kropotkin’in çağdaşı Ebenezer Howard 1904’te şunu ilân ediyordu: “Yaşadığımız çağın son derece sıkıştırılmış, aşırı kalabalık, büyük şehirler çağı olduğunu; bakmayı bilenler için yaklaşmakta olan büyük ve ciddî bir değişikliğin işaretlerinin mevcut olduğunu, 20. yüzyılın büyük bir göç ve toprağa geri dönüş ... çağı olarak anılacağını söyleme cesaretini kendimde buluyorum.”

Fakat toprağa dönüş, Kropotkin’in tahayyül ettiği şekilde gerçekleşmedi: Her biri beynini olduğu kadar bedenini de

kullanmak suretiyle çok yönlü çalışabilen kadın ve erkeklerden oluşan bir toplumla birlikte tarım ve sanayinin birleşmesi bireysel istisnalar dışında henüz gerçekleşmedi. Birçok insan kendi seçimiyle ya da zorunluluk nedeniyle kayıtdışı ekonomi diye bilinen şeyin içinde yer aldı. Bu konuya daha sonra döneceğim. ●

Kropotkin bütün bunların, kitabının son bölümünde ele aldığı gibi, bir eğitim meselesi olduğuna inanıyordu. Michael Smith tarafından yazılan *The Libertarians and Education*⁴ (Özgürlükçüler ve Eğitim) adlı mükemmel kitapta Kropotkin'in eğitime dair görüşleri eğitim üzerine anarşist gelenek bağlamı içine yerleştirildi. Hâlihazırda öğretmen ve öğrencilerin yılgınlığa düştüğü eğitimin durumu konusunda kapıldığımız telaş, Britanya üretim sanayisindeki gerilemeden eğitimin sorumlu tutulduğu anlamına geliyor. İşçi Hükümeti Başbakanı James Callaghan, 1976'da Ruskin Koleji'nde yaptığı bir konuşmada –endüstriyel işlerin gerçekten mevcut olduğunu varsayarak– gençlerin, endüstriyel işlere yönelmediğinden şikâyet etti. Yerlerine gelen muhafazakârlar, aynı şekilde, eğitim sistemine bir günah keçisi muamelesi yaptı. Gençlerin endüstriyel iş düşüncesinden hoşlanmadığının keşfinden sonra politikacıların aklına gelen ilk fikrin endüstriyel işlerin gençler için daha cazip hâle gelecek şekilde değiştirilmesi değil de, çocukların endüstriye alıştırılması olması ironiktir.

Bütün bu samimiyetsiz tutumların amacı Britanya'nın ödemeler dengesi sorununu çözmek ise, gençlerin sigorta, turizm gibi gelişen ve para kazandıran birkaç işe yönlendirilmesi gerekir. Ancak bu işler, cıvata sıkılmak için yağlı iş tulumu giyen ve eli anahtar tutan bir insanın ahlâkî tavrından öyle ya da böyle, yoksundur. Bunun yanı sıra eğitim sistemi üzerine yapılmakta olan vicdan muhasebesinde epeyce geç kalınmış durumda. Okullar, belli bir azınlığın akademik olarak başarılı, çoğunluğun ise başarısız olmasına yol açacak

şekilde düzenlendi. Göreceli olarak herkesin iş sahibi olabildiği günlerde, bu çoğunluk okullardan minnettarlıkla ayrılıp iş bulabiliyordu. Artık işler buhar olup uçtuğu için, toplumun ve topluma ait okulların elinde sadece hayâl kırıklığı kalacak. Toplumun ve okulların önünde iki seçenek var. Ya beceriklilik ve bağımsızlığı hedefleyen bir eğitimde kafa ve kol emeğini birleştiren bir yaklaşım geliştirecekler ya da işsizlik yardımı olarak “yeni meslekî eğitimcilik” diye bilinen eğitimin peşine düşecekler. İşte tüm bunlar bana, Kropotkin’in yazdığı metnin tekrar okunması gerektiğini düşündürüyor.

Avrupa’ya dadanan hayaletler içinde en korkuncu nükleer savaş olsa da en yaygın kitlesel işsizliktir. Hatta işsizlik hayaletten de ötedir; dünya ülkelerinin çoğundaki insanların yaşamları boyunca karşılaştığı en olağan şeydir. İvan İlyiç, “1898’de sabit geliri olmayan insanları tanımlamak için kullanılan işsizlik teriminin, günümüzde dünya nüfusunun büyük kısmının şu ya da bu şekilde içinde bulunduğu durum olarak kabul edildiğini” belirtiyor.

Zengin ülkelerde, 2000 yılına gelene dek sürekli işsizlik kapsamına milyonlarca yetişkinin gireceği yolunda yapılan tahminlere karşı kayıtsız kalmaya zorlanıyoruz. Bir şekilde bunun bizim başımıza gelmeyeceği, ya da hiç kimse açlıktan ölmesin diye tasarlanmış refah mekanizmasının işsizliğin etkisini azaltacağı duygusunu taşıyoruz.

Fakat uzun vadede işsizliğin büyük artış göstermesiyle birlikte nüfusun çalışan ayrıcalıklı kesimi, şu an bir işte çalışmayan ve iş bulma olasılığı çok zayıf olanlar için gelir sağlama sorumluluğunu üzerinden atarsa ne olacak? Sovyetler Birliği ve uydularındaki “sosyal parazitlerin” artan bir saldırganlıkla tedirgin edilmesinde olduğu kadar, 1978’de Kaliforniya’da vergi yükümlülerinin “13 Öneri” olarak anılan isyanında, ve takip eden yıllarda Britanya’da Muhafazakâr Hükümet’in seçimleri kazanmasında böyle bir geleceğin işaretleri vardır. Kaliforniya Valisi, ezici bir halk oyuyla Birle-

şik Devletler Başkanı seçildi, ve bir sonraki dönemde tekrar seçildi. Bayan Thatcher'ın Britanya'da refaha darbe vuran hükümeti de aynı şekilde desteklendi.

Şehir planlamacısı Graeme Shankland, Britanya şehirlerindeki işsizlik sorununa karşı mücadele verirken, “yoksul, manevî olarak çökmüş ve cesareti kırılmış milyonlarca insana giderek yenilerinin eklenmesinin, azalmakta olan güçlü ve kızgın bir seçkin işgücünün yaratılması pahasına, emekliye ayırma ve ek yardımlar yoluyla sürdürülmesi,”⁵ olasılığını tespit ederken André Gorz, *Elveda Proletarya* adlı kitabında, *çoğunluğun* “sendikalılaşmış seçkin işçiler ile yöneticiler ve kapitalistler arasındaki şeytanî bir ittifak tarafından bir kenara atılacağı” bir toplumu tasavvur ediyor.⁶

Kâhinlerimizin bizi nihayetinde emek ile satın alma gücü arasındaki bağlantıyı koparmaya zorladığı debdebeli 1950'leri geride bırakalı çok oldu. O günlerde Robert Theobald, her Amerikalı'ya bir yurttaşlık hakkı* olarak “garantili yıllık gelir” ödenmesinden bahsediyordu ve John Kenneth Galbraith'in Dönemsel Dereceli Tazminat olarak tanımladığı şeyden –ekonomi durgunlaştığında artan, işsizlik sorunu sona erdiğinde azalan bir işsizlik yardımından– yana konuşuyordu; böylece insanlar –Keynes'in daha önce vurguladığı gibi– harcamaya devam edebilecek ve sonuç olarak diğerleri çalışmaya devam edebilecekti. Ancak artık hiç kimsenin işsizliğin sona ermesinden söz etmediğinin farkında mısınız?

“Bir gün,” diye öngöründe bulunuyordu Galbraith, “ekonomik yaptırımları ve istem dışı işsiz kalmayla ilgili toplumsal lekeyi de kaldıracacağız. Bu ise ekonominin yönetilmesini çok daha kolay kılacak.” Fakat 1960'ta şu eklemeyi yaptı: “Bunu henüz başaramadık.”⁷ 1980'lere geldiğimizde de yine aynı durumdayız. Yirmi yıllık köktencilik ve gericilik geride kaldı,

* [Bu hak mevcut kapitalist düzenin getirisinden pay verilmesi anlamında kullanılıyor. –ç.n.]

ve 1980'lerde mikro-işlemci çağıyla yüz yüze kalan hükümetlerin kendi göstermelik iş yaratma planları üzerinde kısıtlamaya gitmesini protesto eden insanlar, 1960'larda otomasyon ve sibernetik çağında iş ahlâkının modası geçmiş bir kelime olduğu konusunda bizi uyaranlarla aynı insanlardı.

Akılcı bir şekilde örgütlenmiş bir toplumda bir iş gününün, haftasının ya da çalışma hayatının ne kadar kısa olabileceğine dair bu dâhice hesapların hepsi, istihdam sorunun nispeten olmadığı günlerde yapılmıştı. İşsizlik büyüdüğü bu hesaplar çekiciliğini yitirdi. Buna rağmen hâlâ tahminlerde bulunuluyor. Britanya Bakanlar Kurulu tarafından yayımlanan tebliğde Bradford Üniversitesi'nden Profesör Tom Stonier, önümüzdeki yüzyılın başında teknolojik olarak ileri bir toplumun, maddi istek ya da ihtiyaçlarını karşılamak için mevcut iş gücünün sadece %10'una ihtiyaç duyacağını bildiriyor.⁸

Bu kehanetlerin hiçbirisi iş dünyasına dadanan hayaleti kovma konusunda yeterince ikna edici değil. Politikacıların ve ekonomistlerin kısa vadeli tahminleri de insanı rahatlatmıyor. Britanya ya da Amerikan üretim sanayisinin, kayıp pazarları yeniden ele geçireceğine gerçekten inanmıyoruz. Robotların veya mikro-işlemcilerin, ortadan kalkmasına neden oldukları işlerin çok küçük bir kısmı dışında yeni işler yaratacağına gerçekten inanmıyoruz; ya da büyük işletmelerin bize verecek bir cevabı olduğuna. Üretim sektöründe kaybedilen işlerin yerine üçüncü sınıf ekonomi ya da hizmet ekonomisinin genişleyeceğine dair sağlam inancımız, Sussex Üniversitesi Bilim Politikası Araştırma Biriminden Jonathan Gershuny'nin Batı toplumlarında hizmet sanayisindeki istihdamın şimdiden gerilediğini söyleyip sektörler arasında eşitlik olacağını öngörmesiyle yok oldu.⁹

Ancak Dr. Gershuny, emeğin geleceğine farklı bakmamızı sağlayabilecek bir ümit ışığı yakıyor. Aynen çamaşırhanelerin yerini evlere giren çamaşır makinelerinin alması gibi,

hizmet ekonomisindeki çöküşe de bir self-servis ekonomisi zuhurunun eşlik edeceğini düşünüyor. Aynı şekilde düşünen ve *The Household Economy* (Ev Ekonomisi) kitabının yazarı olan Amerikalı benzeri Scott Burns ise şunları söylüyor: “Amerika sadece, pazar ekonomisinin miadının kaçınılmaz olarak dolması ve gerilemesi ile dönüşüme uğrayacaktır. Bu olumlu değişikliği sağlayacak olan araç, güçlü ve nispeten özerk bir üretim birimi olarak yeniden canlandırılan ev halkı –aile– olacaktır.”¹⁰

İşsizlik hayaletini uzaklaştırmanın tek yolu, bizi istihdam kavramına köle yapan zincirleri kırmaktır. Sanayi öncesi ekonomi her şeye rağmen bir ev ekonomisiydi ve çalışanlar için Amerika’da kullanılan “ücretli” deyiimi, çalışan sınıfın işgücü dışında satacak başka hiçbir şeyi olmadığını ifade eden eski sosyalist tanımında da olduğu gibi, onun özgür bir yurttaştan daha aşağı bir şey olduğu düşüncesini içermektedir. “İşe alınma” kelimesi çağdaş anlamıyla ancak 1840’lardan bu yana kullanılırken, “işsiz kalma” kelimesinin kullanımı çok daha yenidir.

Ücretli emeğin ve hatta fabrika üretiminin sanayi devriminden önce de var olduğunu elbette kendimize hatırlatmamız gerekir. Adam Smith 18. yüzyıl ortalarında *Ulusların Zenginliği* adlı kitabında, Avrupa’nın her yerinde bağımsız her bir patron için yirmi işçinin çalıştığını söylerken bize işbölümüne ilişkin klasik bir değerlendirme de sunmuş oluyordu. Ondan yüzyıl sonra Marx, yabancılaşıma olarak adlandırdığı durumun, işçilerin yeteneklerinin, üretim araçlarının, mamûllerinin, zaman ve mekânlarının *mülkiyetini* kaybetmelerinden kaynaklandığı sonucuna varıyordu. Bu ülkedeki sanayi devrimi üzerine yapılan herhangi bir değerlendirme bile bize, işçilerin nasıl açlıktan dolayı istihdam disiplinini kabul etmek zorunda kaldıklarını anlatır. J.L. ve Barbara Hammond’un *The Town Labourer* (Şehir Emekçisi) adlı kitaplarında yaptıkları, bana göre klasik bir tanımdır. On-

ların gözlemlerine göre, ev içi sanayide evde çalışan bir işçi “uzun saatler boyunca çalışıyordu, fakat harcadığı bu zamanın sahibi kendisiydi; karısı ve çocukları da çalışıyordu, fakat onun yanı başında çalışıyorlardı ve yaşamları üzerinde herhangi bir yabancı güç yoktu; evi boğucuydu, ama bahçesine çıkma imkânı vardı; arada bir işsiz kalıyordu ama bu işsizlik dönemlerini lahana ekmek için kullanabiliyordu. Kaderini yönlendiren güçler bir anlamda gündelik hayatının dışındaydı; bu güçler evinin üzerine gölge düşürmezdi ya da evini, ailesini, hareketlerini ve alışkanlıklarını, çalışma ve yemek saatlerini kuşatmazdı.”

J.L. ve Barbara Hammond şöyle diyorlardı: “O günlerde hiçbir ekonomist, fabrikalardaki istihdamın getiri ve götürüleri üzerine tahminde bulunurken, bir kişinin canının istediği gibi yemek yiyip sigara içebileceği, isterse sıkı bir şekilde çalışıp isterse uyuyabileceği bir hayattan, kapının üzerine kilitlendiği ve günde on dört saat boyunca ısıklık çalmaya bile hakkının olmadığı bir hayata geçişinde duygusal olarak yaşayacağı yıkım ve şiddeti hesaba katmamıştı. Bu bir hapis-hanenin havasız ve kederli yaşamına adım atmak gibiydi. Bu manevî fedayı göz ardı ettiğimiz sürece el tezgâhında çalışan dokumacıların neden daha fazla ücret veren, motorlu tezgâhların olduğu fabrikalara gitmeyi reddettiğini anlayamayız: Bu reddediş, pamuklu sanayisi tarihinde önemli bir gerçektir.”¹¹

Kayıtdışı ekonominin üç temel türü Profesör Pahl tarafından, kırılan camını değiştirmek isteyen bir kişinin önündeki seçenekler kullanılarak basit bir biçimde açıklandı. Pencere sahibi şunları yapabilir: Birincisi; kayıtlı ekonomi aracılığıyla bir camcı tutup, ona, inşaat firmasının sabit maliyetinden kendisine düşen pay ve katma değer vergisi de dahil olmak üzere tam maliyeti ödeyebilir.

İkincisi; yakın çevreden, camları değiştirdiği bilinen bir kişi çağrılır ve yapılan iş için nakit para ödenir, bu da olası-

lıkla Kayıtdışı Ekonomiye girer; çünkü camı değiştirenin tüm gelirini beyan edip etmediği, tüm vergisini ödeyip ödemediği, ya da hâlihazırda bir başka işveren tarafından parası ödenmiş bir zaman diliminde çalışıp çalışmadığı bilinemez.

Üçüncüsü; o anda ya da gelecekte belli bir ürün ya da hizmetle takas ederek ya da süregelen daha kapsamlı bir ilişkinin parçası olarak, komünal bir ekonomide bir komşudan camı değiştirmesi istenir.

Ya da dördüncü yol olarak; kendi zamanını harcıyıp kendi araç gerecini kullanarak ev ekonomisi çerçevesi içinde bu işi kendisi yapabilir.

Şimdi, birkaç saygın örneği bir kenara bırakırsak, kayıtdışı ekonomi konusunda yapılan alenî tartışmalar Kara Ekonomi –vergi kaçırma, hileli satış, vs– yönünde yoğunlaştı. Bu tür bir ekonominin gayrisafi millî hasılanın yüzde kaçını oluşturduğunu hesaplamak için çaba sarf ediliyor. Bu yöndeki çabalar, muazzam bir çeşitlilik göstermesine rağmen, bu tür bir hesabın niceliğe vurulamaz olması nedeniyle hiçbir şekilde sonuç vermiyor. Çünkü faaliyet ve işlemlerin büyük bölümü ölçülebilir ekonomi dışında kaldığından bunların vergi kaçırma sorunu yok.

Hükümet, ilâveten beş yüz devlet memurunun daha Vergi Dairesi adına bu konuda araştırma yapacağını ilân ettiği için, Kara Ekonomi konusunda belirtmek istediğim iki nokta daha var. Birinci nokta, “ek işte çalışma” ile ilgili; geceleri ya da hafta sonları ek bir işte çalışan insanlar düzenli ekonomide PAYE (Pay As You Earn- Kazandığın Kadar Öde) düzenlemelerine uygun olarak vergilendirildiler.* Oysa bu ek işlemin vergisi kaynağında kesilebilir ama bu pek mümkün görünmüyor; ya da zararlarını giderecek şekilde vergi iadesi

* [Ek iş yaptığını devlete bildiren kişinin sadece ek işinden kazandığı cüzî para değil bütün kazancı, tek işte çalışana oranla daha yüksek bir vergiye tâbi tutuluyordu. –redaktörün notu]

alabilirler ama bu da pek mümkün görünmüyor. Bu konumda olup da kendileriyle görüştüğüm insanların çoğu, zengin ya da yoksul, herkes gibi düzenli gelirlerinin üçte birini vergi olarak ödediklerine ve eğer gecelerini barın içki içilen tarafında değil de para kazanmak için hizmet edilen tarafında geçirmeyi tercih ediyorlarsa bunun, pek tabii ki bir başkasını değil kendilerini ilgilendireceğine işaret ediyorlar ve gerçekten ahlâkî dürüstlüklerinin suistimâl edildiğini düşünüyorlar.

İkinci nokta, Kara Ekonominin tamamen mâlî politikanın yarattığı bir şey olmasıdır. PAYE ve dolaylı vergi savaş sırasında, hayatlarında ilk kez harcayabileceklerinden daha fazla parası olan ücretlilerin, bulunmayan mallara olan talebini engellemek için uygulandı. Bugün bu vergiler, KDV için kaydı olmayan tüccarları suçlulara dönüştürmek gibi ikincil bir işlevi daha yerine getirmek için hâlâ yürürlüktedir. II. Dünya Savaşı öncesinde, ABD’de içki yasağı dönemindeki içki kaçakçıları dışında, ya da sadece Kara Ekonomi sayesinde hayatlarını sürdürebilen tüm Sovyetler Birliği vatandaşları dışında hiç kimse Kara Ekonominin ne anlama geldiğini bilmezdi. (Kara Ekonomi bugün bile en güzel meyvelerini Sovyetler Birliği ve onun uydularında vermektedir.)

Britanya’da bir *Freedom* okuru bize şunu hatırlatıyor: “1939’da bir kişi eğer yılda 380 sterlinden fazla kazanırsa gelir vergisi ödemeye başlardı, ve her 1 sterlinin yaklaşık 8,5 penisini vergi olarak öderdi. Ve bu gelir sınırı nispeten yüksek olduğu için çoğu kimse vergi ödemezdi, öyle ki günümüz standartlarına göre 1939’da neredeyse vergiden muaf bir toplum vardı. Bununla birlikte bu toplum, savaş hazırlıklarına harcanan paraya rağmen temel hizmetlerin çoğunu almaktaydı. 1976’da ise bir kişi, yılda 1.500 sterlinden fazla kazandığında vergi ödemekle yükümlü oluyordu, fakat (enflasyonu göz önüne alırsak) bu rakam ulusal ortalamanın yarısından azına tekabül ediyordu; böylece insanların çoğu vergi ödeme-

ye zorlandı ve her 1 sterlinin 35 penisini vergi olarak ödediler. Vergi oranı enflasyondan çok daha hızlı artmıştı.”

Kara Ekonomiyi mâlî politikanın yarattığını ve ahlâkî bir mesele olmadığını bir kez daha tekrarlamama izin verin. Birçoğumuz birbirinden farklı nedenlerle, devletin her zaman herkesten akıllı ve güçlü olduğuna dair –dile getirilmeyen– düsturu kabul etmiyoruz. Eğer Kayıt Dışı Ekonomiyi ahlâkî bir mesele olarak ele alırsanız, dünyadaki hükümetlerin her 90 saniyede bir, vergi gelirinin bir milyon dolardan fazlasını silâhlı kuvvetler ve savaş hazırlıkları için harcadığı gerçeğiyle uğraşmak zorunda kalırsınız. Yurttaşlar gerçekten bunu mu istiyordu?

Kara Ekonomi, *Kayıtdışı* ekonominin bir parçasıdır, ve en önemli parçası değildir; kayıtdışı ekonomi terimini, Britanya’da iki milyon ve ABD’de milyonlarca insanın resmî sıfatı olan tipik serbest çalışma ve paranın hiç el değiştirmedeği birçok karşılıklı hizmet dahil, yukarıda sıralanan olası tüm alternatif ekonomi kavramlarını kapsayan genel bir terim olarak kullanıyorum. Fakat sıraladığım tanımların her biri kendine özgü yan anlamlara sahiptir ve yaşadığımız gezegen üzerinde hayatın onlarsız mümkün olamayacağı muazzam çeşitlilikteki insan etkinliğinin sonucudurlar. Kayıtlı ekonomi, kayıtdışı ekonomiye *dayanır*; ancak bunun tersi de doğrudur. Ev ekonomisi, düzenli ekonomide ortaya konan üretim sözleşmelerine bağımlıdır. Yasadışı satışların oluşturduğu yeraltı ekonomisi, pahalı ekipmanın müşterek kullanımına dayanan cemaat ekonomisi, ya da resmî ekonominin mamûl hâle gelmiş ve ölçülebilir ürünleri için bir araya gelmiş taşeronluğun muazzam varyasyonları da böyledir.

Aslında, insanlara kendi işlerini kurmaları için yardımcı olmak geçici, iflas etmiş bir jest olarak değil, hoşlanalım ya da hoşlanmayalım, geleceğin sezilebilir tek ekonomik modeli bu olduğu için anlamlıdır. Günlük gazete başlıklarına baktığınızda başka bir umut ışığı görebiliyor musunuz? Ekonomi

sayfasının editörü “üretkenlik artıyor ve işte çalışanların sayısı azalıyor” diye rapor veriyor. Sosyal hizmetler muhabirinin başlığı ise şöyle: “Gençlik programlarında eğitilenlerin yarısı işsizlik yardımı almak için kuyruklara geri dönüyor.” Victor Keegan da diyor ki “kayıtlı ekonomiyle yaklaşık 200 yıllık kısa bir flörtün ardından kayıtdışı ekonomiye geri dönüş hareketi yaşadığımız teorisi, teoriler içinde en ayartıcı olanıdır.”

Ev ekonomisine doğru işe geri dönüş hareketinden bahsediyoruz. Bu konuda yapılan varsayımlarda elbette sınıf farklılıkları var. İleri teknoloji satanlar, iş hayatındaki üst düzey yöneticileri ikna etmek söz konusu olduğunda sık sık hayâl gücüne başvurarak, kişisel bilgisayarlarından bağlantı kurmanın, kelime işlemcinin ve görüntülü telefonun onları her gün işe gidip gelme sıkıntısından kurtaracağını ve bütün işlerini evin rahat ortamından yürütebileceklerini söylüyor. Bu mevkinin ayrıcalıklarından biri de işlerinin büyük kısmını şirket arabasından telsiz telefonla yürütmek olduğundan, onlar için endişe etmemize gerek yok.

Peki ya evde düzenli şekilde yapılan üretken çalışma? Evde çalışma, sömürü, düşük ücret ve ağır iş için kullanılan bir deyim olageldi. Sendikalar bu yüzden ona düşman. Fakat bu hiçbir şekilde evde çalışmanın gerilemekte olan bir ekonomi olduğu anlamına gelmez, ve evde çalışmanın istenmeyen özelliklerini azaltmak da mümkündür. –Yüz yıl önce değil, daha 1970’lerde– Nottingham dantel sanayisi için evde çalışanların durumundaki iyileşmenin bir örneği, Frank Field’ın *Are Low Wages Inevitable*¹² (Düşük Ücret Kaçınılmaz mıdır?) adlı kitabında Peggy Edwars ve Eric Flounders tarafından verildi. Endüstriyel üretimi etkin bir şekilde eve geri getirmenin ön koşullarından birine en akıl çelen örnek, İtalya’da kayıtdışı ekonomi üzerine yapılan çok sayıda araştırmadan çıkar. Sebastiano Brusco, 1970’lerde İtalyan ekonomisini yıkımdan kurtaran şeyin, küçük atölyelerin yarattığı devasa

bir kayıtdışı sektör olduğunu iddia etti. Brusco, elektrikli aletleri olan küçük atölyelere sahip bütün köylerin, motor sanayisi devlerinin taşeronu olarak çalışması ve durgunluk dönemlerinde diğer sanayi bileşenlerine geri dönmesi olgusuna işaret ediyor.¹³

Bir BBC filmi, İtalyan malı taytların %80'inin üretildiği bir sanayi köyünü bizlere gösterdi. Burada, kayıtdışı ekonominin iki biçimini örnekledi: Elle çalışan bir makineyi kullanan kadın, klasik ağır atölye şartlarında olduğu gibi, yarı mamûl mal verip tamamlanmış olarak geri toplayan işveren- den işi karşılığında düşük bir ücret alıyordu; öte yandan tamamen farklı bir örnek olarak, kendilerine 5 bin sterline mâl olmuş, ileri teknolojiye dayalı bir makineyi kullanan bir kadın, annesiyle birlikte çalışıp tayt yaparak iyi para kazanıyordu ve kullandığı makinenin parasını da kazandığıyla ödemişti. Brusco burada tanık olduğumuz şeyin, Kropotkin'in öngördüğü gibi, kendisi için de imâlât sanayisinin, sanayi sonrası bir toplum modeline delalet edecek şekilde desantralizasyonu olduğunu iddia ediyor. Hatta Kropotkin'in tarım ile sanayinin birleştirilmesi teorisi, geleneksel bir yapı olarak İtalya'da bulunabilir. Philip Mattera şöyle diyor: "Tarımda dahi ek iş yapmakta olanlar var. Güneydeki birkaç büyük fabrikada, özellikle Taranto'daki büyük Italsider fabrikasında yapılan araştırmalar, çalışanların birçoğunun boş zamanlarında küçük çiftlik sahipleri olarak önceki işlerini sürdürdüklerini ortaya çıkardı."

Brusco'nun verdiği iki ayrı tayt üreticisi örneği arasındaki temel fark, birinin ağır çalışma şartları altında kapana kısılması, diğerinin ise tıpkı elektrikli aletleri "kendin yap" sloganına uygun olarak kullananların üretkenliklerini artırmış olduğu örnekte olduğu gibi, bu tuzaktan artan üretkenlik sayesinde kurtulmuş olmalarıdır. Bu elbette az da olsa bir kredi bulma sorunudur. Bu, Üçüncü Dünya'nın çökmekte olan şehirleri için de bir kayıtdışı ekonomi dersi nite-

liğindedir. Nairobi’de küçük ölçekli üreticilerden oluşan topluluğu inceleyen Kenneth King bize, girişimci zanaatkârların uydurma ekipmanlar kullanmalarının kendi seçimleri olmadığını hatırlatıyor: “Eğer elektrik kullanma imkânları olsaydı, çoğu bir torna tezgâhı almayı ve kullanmayı çok isterdi, fakat keselerine en uygun markalar şimdi 3-5 bin sterline mâloluyor. Batılı gözlemciler “Zihni Sinir Proceleri” benzeri ilkel makinelerin ucuzluğuna ve bunlardaki yaratıcılığa hayran olsalar da, yaratıcıları bunları çok daha farklı bir gözle görüyor. Öncelikle hangi tip Çekoslovak torna tezgâhını almak istediklerini, bunun kaçâ mâlolacağını ve neden almayacaklarını kesin olarak biliyorlar.” Bruno, yüksek teknoloji kullanan plastik sanayisine milyonlarca sterlinlik kredi önerilmesiyle, zanaatkâr kesimin herhangi bir kredi temininde karşılaştığı olağanüstü güçlükleri karşılaştırıyor. “Engel oluşturan şeyler esas olarak teknik meseleler değil, temel kredi altyapısının, kentsel alanda gösterilecek bir teminatın ve çok küçük ölçekli girişimcileri destekleyecek bir teknoloji politikasının olmayışdır.”

Bugüne dek büyüü altında düşkünleştigimiz kapitalist ideolojinin zengin ülkelerinde olduğu gibi, küçük esnaf sınıfını ancak endüstriyel devrimin az gelişmiş bir aşamasının ilkel kalıntısı olarak algılayabilen Marksist ideolojili ülkelerde de kayıtdışı ekonomi, küçük girişimcilere büyümeleri umuduyla sağlanan sembolik yardımları saymazsak, benzer şekilde ihmâl edildi. Ama bugün dikkatimizi küçük zanaatkârlığın icraatlarına ve taşıdığı potansiyele yöneltme nedenimiz, sadece istihdamda yaşanan tedirgin edici gerilemenin yol açtığı umutsuzluk olduğu sürece, bunun, aynı zamanda çalışan milyonlarca insanın özlemlerini de temsil ettiğini unutmaya eğilimi taşıyoruz. Bir başkasının yanında çalışan herhangi bir kimseye, eğer bir miras ya da kumar nedeniyle eline sermaye yapabileceğın bir para geçse ne yapardın diye sorun. Her beş kişiden dördünün yanıtı güneşli, sıcak bir

adada tembel bir hayat sürmekten başka bir şey olacaktır. Yanıt, bireysel ya da kolektif olarak kendi işini kurmak, kendi patronu olmak, dükkân, atölye, küçük çiftlik ya da mahallede bir birahane benzeri küçük bir iş kurmak olacaktır. Bu sadece bir hayâl olabilir, fakat Tüketiciler Birliğinin yürüttüğü ve tüketici dergisi *Which*'de yayımlanan bir araştırmaya bile, çalışanlar arasında en mutlu ve hâlimden hoşnut kişilerin kendi işinde çalışanlar olduğunu gösteriyor.

Dünyanın yoksul şehirlerindeki yoksul insanların zorunluluktan dolayı yaptığı şeyler, zengin şehirlerdeki iş güvencesine sahip yoksulların yapabilmeyi istediği şeylerdir. Her iki durumda da engel aynıdır: Sermaye ya da kredi eksikliği ve güvence eksikliği; çünkü bütün ülkelerde sosyal güvence kendi işinde çalışana göre değil, işe alınmış, kontrol edilebilen işçiye göre ayarlanmıştır ve kendiliğinden küçük ve yerel üreticinin lehine olacak bir sosyal refah alt yapısı yoktur.

Yine de “girişim”, “inisiyatif” ve “kendine yetme” gibi onurlu sözcüklerin otomatik olarak politik hakları ve kapitalizm savunusunu çağrıştırdığı bir zamanda, politik solun, herkese bir dilenci geliri ve memurlarına da enflasyona dayanıklı bir gelir sağlamakla yükümlü bir büyük birader devletini temsil ettiğine hükmedildiği bu duruma nasıl geldiğimi zi sık sık düşünüyorum.

Doksan yıl önce insanların kafasındaki sosyalist imajı, tezgâhının üzerinde William Morris'in *Useful Work versus Useless Toil* (Beyhude Didinmeye karşı Faydalı İş) adlı kitabının bulunduğu dükkânında oturmuş, elinde çekici, ağız sarı çivilerle dolu hâlde kendi işinde çalışan bir ayakkabı tamircisiydi. Tamircinin zihni, işçi arkadaşlarını karanlık, şeytanî fabrikanın endüstriyel köleliğinden kurtarma düşünceleriyle doluydu. Şu an ise hiç şüphe yok ki, zihnimizde sosyalist olarak, bir elinde *The Inevitable Crisis of Capitalism* (Kapitalizmin Kaçınılmaz Krizi) adlı kitabı ve diğerinde de “Kesintilere Karşı Çık” pankartı varken kafasının içi, kolay

hedef olan yerel İşçi Partisi adayını düşürme stratejileriyle dolu olan üniversite öğretim görevlisini canlandırıyoruz.

Çalışmanın özgür kılınması adına kurulan bütün o büyük hayâllere ne oldu? Clive Jenkins, en azından, mikro devrimin işleri nasıl korkunç bir hızla yok edeceği üzerine *The Collapse of Work* (İstihdamın Çöküşü) adlı bir kitap yazdı ve bizi iş ahlâkından vazgeçmemiz yönünde uyardı.¹⁴ Fakat her şeyi yanlış anladı. Öncelikle Jenkins, sadece 65 yerine 55'inde emeklilik ayrıcalığını elde etmek için Mitsubishi benzeri bir işverenle beşikten mezara bir sözleşmeyi gerçekten isteyenlerin avukatlığını yapıyor. İkinci olarak da Jenkins ifade hatalarına düşüyor. *İstihdamın* çöküşü üzerine söyledikleri tamamen doğru. Yararlı işlerle uğraşmak anlamında bir iş sıkıntısı ise hiçbir zaman olmayacaktır.

Paradoksal anarşist Pierre Joseph Proudhon, bunu doğru olarak kabul ederdi. Onun endüstriyel örgütlenmeye dair öngörüsü, kendi işinde çalışan zanaatkârların federasyonu idi. Robert Frost'un gözlemlerinde kesinlikle Proudhoncu görüşün izlerini görmekteyiz: "Ona yürekten söyledim, insanlar ayrı da çalışsalar, yan yana da çalışsalar, birlikte çalışsalar."

Kehanetler, nadiren onları öngörenlerin beklediği şekilde gerçekleşir. Yine de Kropotkin'in desantralist ve anarşist öngörülerinin istihdamın çöküşü ve kayıtdışı ekonominin gelişmesi sayesinde gerçeğe dönüşeceği düşüncesi, onun çağdaşı olan sosyalistlerin çalışmanın insancıl hâle gelmesinin proletaryanın devlet erkini ele geçirmesiyle gerçekleşeceğine duyduğu iman kadar saçma değildir. Fransız sosyalist André Gorz, politik solun geçmişe ait otoriter kolektivist tutumlar içinde donup kaldığını iddia ediyor: "Sosyalizmin elebaşları, programlarının kilit noktasını oluşturan ... merkezî planlar yapmaya devam ettiği sürece ve insanların bu planların 'demokratik olarak formüle edilmiş' amaçlarına olan bağlılığı sürdükçe, politik öğretilerinin özü, sosyalizm, sanayi top-

lumları için sevimsiz bir önerme olarak kalmaya devam edecektir. Klasik sosyalist öğretisi, sadece partilerin ve sendikaların çokluğu değil, çeşitli çalışma yöntemlerinin, üretim ve yaşam biçimlerinin, farklı kültür alanları ve sosyal varlık seviyelerinin bir arada var olması demek olduğunu anladığı politik ve sosyal çoğulculuğa uyum sağlamakta zorlanıyor. ... Ama bu tür bir çoğulculuk, sanayi sonrası proletaryanın olduğu kadar geleneksel işçi sınıfının büyük bölümünün yaşadığı tecrübe ve hayâleriyle de tam anlamıyla uyum içindedir.”¹⁵

Gorz, sosyalist hareketin nasıl olup da kendisini, insanların gerçekten değer verdiği özgürlükleri, bütün o üzerine titediği kişisel hayâleri küçük burjuva bireyciliği olarak reddeder hâle getirdiğini soruyor. Bu önemli bir sorudur ve asıl giriş bölümünde vurguladığım gibi, Kropotkin’in *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler*’de hayâllerimize yaptığı katkı, çalışmanın insanileştirilmesinin ekonomik sonuçları üzerine bir tezdur.

Editörün Dipnotları (1974 Baskısı)

1. Pyotr Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops (Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler)* ikinci baskının yeni basımına yayıncının notu (Londra, Edinburgh ve New York, Nelson, basım tarihi belirsiz [1919])
2. Bertrand Russell, *Roads to Freedom: Socialism, Anarchism and Syndicalism* (Londra, Allen&Unwin, 1918, 1966)
3. Herbert Read (ed.), *Kropotkin: Selections from his Writings* (Londra, Freedom Press, 1942)
4. Paul Goodman, "Fifty Years Have Passed", *Resistance* (New York, Mart/Nisan 1948)
5. Lewis Mumford, *The City in History (Tarih Boyunca Şehir)*, Londra, Secker&Warburg, 1961; Harmondsworth, Penguin, 1963)
6. Pyotr Kropotkin, *Ethics* (New York, Tudor Publishing, 1947; New York, Benjamin Blom, 1968)
- Pyotr Kropotkin, *Conquest of Bread*, yayıma hazırlayan Paul Avrich (Londra, Allen Lane, 1972)
- Pyotr Kropotkin, *The Great French Revolution*, önsöz George Woodcock ve Ivan Avakumovic (New York, Schocken Books, 1971; Londra, Orbach&Chambers, 1971)
- Pyotr Kropotkin, *Memoirs of a Revolutionist (Bir Devrimcinin Anıları)*, yayıma hazırlayan Nicolas Walter (New York, Dover Publications, 1971)
- Pyotr Kropotkin, *Mutual Aid -A Factor of Evolution (Karşılıklı Yardımlaşma -Evrimin Bir Faktörü)*, yayıma hazırlayan Ashley Montagu (Boston, Extending Horizons, 1955); yayıma hazırlayan Paul Avrich (Londra, Allen Lane, 1972)
- Pyotr Kropotkin, *In Russian and French Prisons*, yayıma hazırlayan Paul Avrich (New York, Schocken Books, 1971)
- Pyotr Kropotkin, *The State: Its Historic Role*, yeni bir çevirisi Vernon Richards tarafından yapılmıştır (Londra, Freedom Press, 1969)
- Pyotr Kropotkin, *Kropotkin's Revolutionary Pamphlets*, yayıma hazırlayan Roger Baldwin, (New York, Dover Publications, 1970)

- Pyotr Kropotkin, *Selected Writings on Anarchism and Revolution*, yayıma hazırlayan Martin A. Miller (Cambridge, Mass, and Londra, M.I.T. Press 1970)
- Pyotr Kropotkin, *Words of a Rebel*, çeviren ve yayıma hazırlayan Nicolas Walter (Çıkacak)
- 7. Pyotr Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops* (New York, Greenwood Press, 1968)
- 8. Pyotr Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops* (New York, Benjamin Blom, 1968)
- 9. Stephen Marglin (Harvard Üniversitesi Ekonomi Profesörü), “Çalışmanın İnsanileştirilmesinin Ekonomik Sonuçları” üzerine Kraliyet Sanat Koleji’nde Lethaby konferansı (9-10 Mayıs 1973)
- 10. Paul Avrich (ed), *The Anarchists in the Russian Revolution (Rus Devriminde Anarşistler)* içinde (Londra, Thames &Hudson, 1973); ve Baldwin’den (“Message”) ve Miller’den (“Letters”), a.g.e.
- 11. George Woodcock and Ivan Avakumovic, *The Anarchist Prince* (Londra, Boardman, 1950; New York, Schocken Books, 1971)
- 12. George Orwell, “The Writer’s Dilemma”, *The Observer* (28 August 1948)
- 13. Errico Malatesta, “Pyotr Kropotkin: Recollections and Criticisms of an Old Friend” (1931); Vernon Richards’ın editörlüğünde yeniden basıldı, *Errico Malatesta: Life and Ideas (Malatesta - Hayatı ve Düşünceleri)*, (Londra, Freedom Press, 1965)

Editörün Dipnotları (1985 Baskısı)

1. Jane Jacobs, *Cities and Wealth of Nations* (Viking, 1985)
2. Örnek için Marion Shoard'ı okuyabilirsiniz, *The Theft of the Countryside* (Temple Smith, 1980), Richard Body, *Agriculture, The Triumph and the Shame* (Temle Smith, 1982); Richard Body, *Farming in the Clouds* (Temple Smith, 1984); J.K. Bowers ve Paul Cheshire, *Agriculture, the Countryside and Land Use* (Methuen, 1983)
3. Charlie Pye-Smith ve Richard North, *Working the Land* (Temple Smith, 1984)
4. Michael Smith, *The Libertarians and Education* (Allen&Unwin, 1984)
5. Graeme Shankland, *Our Secret Economy* (Anglo-German Foundation, 1980)
6. André Gorz, *Farewell to the Working Class* (Pluto Press, 1983)
7. J.K. Galbraith, *The Liberal Hour* (Hamish Hamilton, 1960)
8. Tom Stonier, *Materials Production Labour Requirements in Post-Industrial Society* (Central Policy Review Staff, 1978)
9. Jonathan Gershuny, *After Industrial Society: The Emerging Self-Service Economy* (Macmillan, 1978)
10. Scott Burns, *The Household Economy* (Boston, Beacon Press, 1976)
11. J.L. ve Barbara Hammond, *The Town Labourer* (Bell, 1917)
12. Frank Field (ed), *Are Low Wages Inevitable?* (Spokesman, 1976)
13. Philip Mattera, *Off the Books: The Rise of the Underground Economy* (Pluto Press, 1985)
14. Clive Jenkins ve Barrie Sherman, *The Collapse of Work* (Eyre Methuen, 1979)
15. André Gorz, *a.g.e.*

Yazarın İlk Baskıya Önsözü

Ekonomistler, ücretli işçilere verilen düşük ücret, veya toplumdaki bir sınıfın diğerine göre aşağı konumda olması, veya bir ulusun diğer bir ulusa göre ekonomisinin az gelişmiş olması nedeniyle, toprak veya sermaye sahiplerinin veya bazı ayrıcalıklı ulusların kâr, kira, faiz, artı değer gibi adlar altında sağlayabilecekleri menfaati hararetle tartışıyor. Bu menfaatin üretime katılan farklı bireyler, sınıflar ve uluslar arasında son derece eşitsizce paylaşılması nedeniyle hızla biriken zenginliğin daha adil dağıtılmasını sağlayabilecek şekilde mevcut toplumsal ekonomik örgütlenmede yapılabilecek değişikliklerin araştırılması için harcanan çabadan çok daha fazlası, hâlihazırdaki menfaat bölüşümü ile bunun ekonomik ve ahlâkî sonuçlarının araştırılması için harlandı. Farklı ekollerden ekonomistler arasındaki en şiddetli mücadele, bu zenginlik artışının doğru olup olmadığı ile ilgili sorular üzerinde devam ediyor.

Bu arada en önemli soru –“Neyi, nasıl üretmeliyiz?” sorusu– ister istemez geri planda kaldı. Siyasal iktisat yarı bilimsel aşamadan yavaş yavaş çıkarak insanın ihtiyaçlarını ve asgarî enerji sarfiyatıyla bu ihtiyaçları karşılayanın araçlarını inceleyen bir bilim, bir çeşit toplum psikolojisi bilimi hâline geliyor. Ama şu ana kadar sadece birkaç ekonomist bunun ekonominin özel bir alanı olduğunun farkına vararak kendi bilimlerini bu bakış açısıyla ele almaya teşebbüs etti. Bu nedenle toplumsal ekonominin ana konusu –yani, *insan ihtiyaçlarını karşılamak için gereken enerji ekonomisi*– ekonomik incelemelerde somut olarak ele alınmasını beklediğimiz en son konudur.

Bundan sonraki sayfalar, bu uçsuz bucaksız konuya bir miktar katkıda bulunuyor. Metin, endüstriyel çalışmaların yoğun tarımla ve kafa emeğinin kol emeğiyle birleşmesinden uygar toplumların sağlayabileceği avantajları tartışıyor.

Böyle bir birleşmenin önemi, bazı sosyal bilimler öğrencilerinin gözünden kaçmadı. Yaklaşık elli yıl önce “ahenkli hâle getirilmiş iş”, “bütünsel eğitim” ve benzeri isimler altında canlı bir şekilde tartışılıyordu. En büyük toplam refahın, her bir toplumdaki tarım, sanayi ve zihinsel çalışma türleri birleştiğinde elde edilebileceğine daha o zamanlar dikkat çekilmişti; ve insanın hayatı boyunca tek bir işe çakılıp kalması yerine, genellikle çeşitlilik gösteren yeteneklerini değişik toprak, atölye, fabrika, okul dersliği ya da atölyesindeki işlere uygulayabilecek bir durumda olduğu zaman kendini en iyi şekilde ifade edeceğine işaret edilmişti.

Yarım asır önce, kafa emeğiyle kol emeği arasında olduğu kadar tarımsal işlerle endüstriyel işler arasında ahenkli bir birlik olması da erişilmez bir rüyaydı. Bu tür bir birleşmenin uygulanabilir olmasını, fabrika sisteminin otoritesini kurmasına zemin hazırlayan koşullar kadar o dönemlerde yaygın olan eski tarımsal üretim biçimleri de engelliyordu. Sentetik üretim henüz mümkün değildi. Ancak hem sanayideki, hem tarımdaki teknik sürecin, biraz da –benzerini biyolojide görebileceğimiz– sürekli artan işbölümü sayesinde fevkalâde basitleştirilmesi, bu sentezi mümkün kıldı; insan faaliyetlerinin sentezlenmesine yönelik farklı bir eğilim, çağdaş ekonomik değerlendirmelerde artık açık şekilde görülüyor. Bu eğilim, –farklı ülkelerden alınan örneklerle tarımdaki mevcut olanaklara ve hareket ettirici güç iletiminin yeni yöntemleriyle ivme verilen küçük sanayilere özel bir önem verilerek– takip eden bölümlerde analiz edildi.

Bu denemelerin *Forum* adlı dergide yayımlanan biri dışında hemen hepsi 1888-90 yılları arasında *Nineteenth Century* (19. Yüzyıl) adlı dergide yayımlandı. Ancak bu yazılarda belirtilen eğilimlerin son on yıl içinde elde edilen birçok kanıtla doğrulanması tarım ve küçük işletmelerle ilgili bölümlerin yeniden yazılmasını gerektirirken, çok sayıda yeni konunun da ele alınmasını zorunlu kıldı.

P. Kropotkin, Bromley, Kent, 1898

Yazarın İkinci Baskıya Önsözü

Kitabın ilk baskısının üzerinden on dört yıl geçti; ve yeni baskısı için kitabı gözden geçirirken, elimin altında istatistikî ve izaha yönelik muazzam bir yeni malzeme yığını, ve bu kitapta ele aldığımız farklı konularla iştigal eden çok sayıda yeni iş buldum. Böylelikle bu kitabı ilk yazdığım da formüle ettiğim öngörülerimin, farklı uluslarda yaşanan müteakip ekonomik gelişmelerle ne kadar doğrulandığını görmek için elime mükemmel bir fırsat geçti.

Bu doğrulama bana, habercisi olmaya cüret ettiğim ekonomik eğilimlerin o zamandan bu yana daha da kesinlik kazandığını onaylama fırsatı veriyor. Her yerde sanayinin desantralizasyonunun devam ettiğine, sürekli olarak, dünya pazarı için üretim yapanların saflarına yeni ulusların katıldığına tanık oluyoruz. Yeni katılanların her biri gelişmek için büyük çaba harcıyor ve kendi bölgesinde temel sanayileri kurmada başarılı oluyor; ve böylelikle kendini, teknik evrimde daha ileri konumda olan diğer uluslar tarafından sömürölmekten kurtarıyor. Bu kitapta sunulan verilerden de göröleceğı gibi, bütün uluslar bu yönde önemli ilerlemeler kaydetti.

Diğer yandan, bütün büyük endüstriyel ulusların yanı sıra, küçük işletmeler, “yerli kolonileşme”, tarımsal eğitim ve birlikte çalışma yardımıyla ya da yoğun tarıma yeni farklı dalları dahil etme yoluyla kendi topraklarında mevcut yoğun tarım yöntemlerini geliştirerek dâha yoğun bir tarımsal üretkenliğe ulaşma yönünde artan bir eğilim ve ihtiyacın ortaya çıktığı görölüyor. Bu ülke, özellikle de şu an bizlere, bu yöndeki bir gidişatın gayet bilgilendirici bir örneğini sunuyor. Ve bu gidişat elbette, ulusa, gıda üretiminde uluslararası tefecilerden kurtulmasına yardım edecek olan üretkenlik gücünde çok ihtiyaç duyduğu artışı sağlamakla kalmayıp onun, topra-

ğının paha biçilmez değerinin farkına varmasına, onu büyük toprak sahiplerinin ve avlak olarak kiralamayı artık daha kârlı bulanların ellerine bırakmakla yaptığı hatayı tamir etme arzusu duymasına yol açacaktır.

Özellikle küçük sanayilerle ilgili bölümü gözden geçirirken çok sayıda yeni araştırmanın sonucunu da kitaba dahil etmek durumunda kaldım. Çok büyük merkezî kuruluşların yanı başında bulunan sonsuz çeşitlilikteki küçük işletmelerde yaşanan gelişimin hiçbir azalma işareti göstermediğini ancak bu şekilde kanıtlayabilirdim. Azalmak bir yana, devinimsel elektrik gücünün yaygınlaşması bu gelişime yeni bir ivme kazandırdı. Elektrik temini için su gücünün kullanıldığı köylerde ve gece elektrik aydınlatması için kullanılan makinelerin gündüz devinimsel güç elde etmek için kullanıldığı şehirlerde küçük sanayiler yeni gelişmeler gösteriyor.

Bu alanda, ancak Britanya Fabrika Müfettişlerinin –1895 tarihli Fabrikalar Yasası’nın sonucu olarak 1898 yılında– ilk raporlarını yayımlamasıyla mümkün olan çalışmanın ilginç sonuçlarını da şimdiki baskıya ekleyebiliyorum; nitekim yayımlanan bu rapordan, Birleşik Krallık’ta, büyük ve küçük işletmeler arasında şimdiye dek bilinmeyen sayısal ilişkileri saptayabildim.

O zamana kadar Büyük Britanya’daki büyük ya da küçük fabrika ve atölyelerde çalışan usta işçilerin dağılımına dair hiçbir rakam yoktu; böylece ekonomistler küçük sanayinin “kaçınılmaz” çöküşünden bahsederken sadece, esas olarak tekstil ve maden sanayinin bir kısmını kapsayan sınırlı sayıdaki gözleme dayandırıdıkları varsayımlarını dile getirmekteydiler. Böyle geniş kapsamlı çıkarsamaların gerçekler tarafından ne denli az doğrulandığını anlamak, ancak Bay Whitlegge’in güvenilir çıkarsamalar yapılabilecek ilk rakamları yayımlamasının ardından mümkün oldu.

Her yerde olduğu gibi bu ülkede de, çok büyük fabrikaların ve devasa merkezî işleyişlerin yanı başında küçük sana-

Yazarın Önsözü

yiler varlığını sürdürüyor ve ulusal üretimin önemli birçok dalında, kaçınılmaz bir gelişme olarak yeni küçük sanayiler ortaya çıkmaya devam ediyor. Şu an genel olarak, kapsamlı bir bilimsel bilgiyle sağlıklı bir bedensel çalışma bilgisini birleştirecek bir eğitime duyulan ihtiyaca gelince –ki bunu son bölümde ele aldım– bu ülkede son yirmi yıl zarfında bu sonuca zaten varılmış olduğu söylenebilir. Her ne kadar silâhlanma yüzünden yoksullaşan birçok ulus bu ilkeyi hayata geçirmekte çok geride kalmış olsa da, *ilke* bugüne dek ekseriyetle kabul gördü.

P. Kropotkin
Brighton, Ekim 1912

1. Bölüm

Sanayinin Desantralizasyonu

Adam Smith'in, ulusların zenginliğinin doğasını ve nedenlerini araştırdığı çalışmalarının o muhteşem bölümünü hatırlamayan var mıdır? Siyasal iktisadın kurucusunun eserleriyle nadiren hemfikir olan ve kendilerine ilham vermiş olan bu fikirleri çoğu zaman hatırlamayan çağdaşımız ekonomistler bile o günden bu yana defalarca kopyalanan bu bölümü neredeyse ezbere bilirler. Bu bölüm neredeyse dinî bir ayet hâline dönüştü; ve Adam Smith'in yazdıklarının üzerinden geçen yüzyılın ekonomik tarihi, adeta bu bölümün güncel bir izahı oldu.

Adam Smith'in parolası “işbölümü” idi. İşlerin alt kollara –ve bunların da daha alt kollara– ayrılması o kadar uç bir noktaya vardırdı ki, insanlık neredeyse eski Hindistan'dakiler gibi sabit kastlara bölündü. Bizler öncelikle üretici ve tüketiciler olarak bölündük; az miktarda tüketen üreticiler bir yana, az miktarda üreten tüketiciler diğer yana ayrıldı. Ardından üretenlerin bir dizi alt bölümlere ayrılması geldi: Her ikisinin de zararına olacak şekilde kol işçisi ile kafa işçisi; tarım emekçisi ile fabrika emekçisi keskin bir biçimde birbirlerinden ayrıldı; ve fabrikalarda çalışanlar da tekrar sayısız –gerçekten de çok ufak– bölümlere ayrıldı. Öyle ki günümüzün ideal işçisi herhangi bir el sanatı bilgisi, içinde istihdam edildiği sanayinin ne olduğuna dair bir fikri olmayan, gün boyunca, hatta hayatı boyunca sadece bir şeyin küçük parçasını yapmaya muktedir bir erkek ya da kadın, hatta kız ya da erkek çocuğunu andırır: 13'ünden 60'ına dek kömür arabasını önceden belirlenmiş bir yere iten, ya da bir tükenmez kalemin yayını ya da “bir iğnenin on sekizde birini”

çeşitlilik farklı meslekleri beraberinde getirir. Tarım, imâlâta hayat verirken imâlât da tarımı destekler. Bu ikisi birbirinden ayrılamaz; ve ikisinin birleşmesi, bütünleşmesi, muazzam sonuçlar verir. Teknik bilgiler herkesin ulaştığı bir kaynak olduğu, uluslararası bir hâle geldiği ve artık saklı tutulmadığı oranda her ulus, enerjisinin tüm çeşitliliğini endüstriyel ve tarımsal işlerin tüm çeşitliliğinde kullanma fırsatını elde eder. Bilgi, yapay siyasî sınırlara aldırılmaz. Sanayi de böyledir; ve insanlığın şu anki eğilimi, her bir ülke ve her bir ayrı bölgede tarımla iç içe, olası en büyük çeşitliliğe sahip olmaktır. Böylece, bir yerde yoğunlaşmış insan nüfusunun ihtiyaçları, bireyin ihtiyaçlarına tekabül eder; ve işlevlerin *geçici* olarak bölünmesi her ayrı girişim için başarının garantisi olmaya devam ederken, *daimî* bölünmeler yok olmaya ve yerini her bir insan topluluğunun farklı yeteneklerine olduğu kadar bireyin de farklı yeteneklerine denk düşen –zihinsel, endüstriyel, tarımsal– uğraş çeşitliliğine terk etmeye mahkûmdur.

Böylece ders kitaplarımızda bize öğretilenlere sırtımızı dönüp insan hayatını bir bütün olarak incelediğimizde, emeğin geçici olarak bölünmesinden sağlanan bütün yararları korumakla birlikte, *emeğin bütünleşmesini* istemenin de tam zamanı olduğunu çok geçmeden anlıyoruz. Devletin iktisadî politikası şimdiye dek esas olarak *bölünme* üzerinde ısrar etti. Biz ise *bütünleşme* istediğimizi ilân ediyoruz; ve toplumun idealinin –yani; toplumun zaten ilerlemekte olduğu durumun– bütünleşmiş ve birleşmiş bir emek toplumu olduğunu savunuyoruz. Böyle bir toplumda her birey hem fiziksel, hem zihinsel olarak bir iş üretir, sağlıklı her insan bir işçidir, ve her işçi hem tarlada, hem endüstriyel atölyede çalışır; çeşitli doğal kaynakları kullanmaya yetecek sayıda bireyden oluşan her insan topluluğu –bu bir ulus, daha doğrusu bir bölge olabilir–, tarımsal ve imâlâta dayalı üretimde bulunur ve bunun çoğunu kendisi tüketir.

her bir bölgesinin de üzerinde uzmanlaştığı bir alanın olması zorunluluktu. Öyle olageldiyse öyle de devam etmeliydi. Servetler bu yolla oluşturuldu ve bu yolla oluşturulmaya devam edecek. Ulusların zenginliği azınlığın elde ettiği kârla ölçülüp, en büyük kârın işçilikte uzmanlaşma yoluyla elde edildiği ilân edilirken insanların böyle bir uzmanlaşmaya hep boyun eğip eğmeyeceği sorusu hiç akla gelmedi; ulusların tecrit edilmiş işçiler misali uzmanlaşıp uzmanlaşmayacağı sorgulanmadı. Bu teori bugün işimizi görüyordu ya –yarını niçin düşünecektik? Yarın, kendi teorisini kendisi pekâlâ yaratır!

Ve öyle de oldu! İnsan toplumunu motive eden tek güdünün *kâr* olduğu düşüncesinden ibaret olan dar bir hayat anlayışının ve dün varolanın sonsuza dek süreceğini zanneden dediğim dedik görüşün, insan yaşantısını belirleyen eğilimlerle uyuşmadığı ortaya çıktı; hayat, bir başka yönde yoluna devam etti. Uzmanlaşma yoluyla yüksek üretim seviyesine ulaşılabilirliğini hiç kimse reddetmeyecektir. Fakat modern üretimde bireyden istenen işin basit ve kolay öğrenilir, dolayısıyla bir o kadar da monoton ve bezdirici olması oranında, bireyin, tüm yeteneklerini kullanması için gereken *işin çeşitlenmesi* ihtiyacı öne çıkmaktadır. İnsanlık, bir insanı hayatı boyunca belirli bir yere, atölyeye ya da maden ocağına çivilemenin hiçbir yararı olmadığını; muhteşem bir bütünün bilinçli parçası olarak doğayla özgürce ilişkiye geçebileceği, bilim, sanat, serbest çalışma ve yaratıcılığın verdiği en yüksek zevklerin bir ortağına dönüşebileceği işlerden onu mahrum etmekle bir şey kazanamayacağını kavıyor.

Uluslar da uzmanlaşmayı reddediyor. Her bir ulus zevk ve isteklerin, ihtiyaç ve kaynakların, yetenek ve yaratıcı güçlerin bir bileşimidir. Her ulusun oturduğu topraklar, sırasıyla, çok farklı toprak ve iklimlerden, tepe ve vadilerden yine daha büyük bir çeşitlilik gösteren topraklara ve kavimlere doğru uzanan yamaçlardan oluşan bir dokudur. Çeşitlilik, bölgenin ve bölge sakinlerinin ayırt edici özelliğidir; ve bu

yapan kişidir. O, bahsi geçen türden bir makinenin esiridir; devasa bir makinenin etten ve kemikten parçasıdır; makinenin ritmik hareketlerini neden ve nasıl yaptığı hakkında en ufak bir fikri dahi yoktur.

Kaybolmaya mahkûm bir geçmişten geriye kalan usta zanaatkâr artık yok oluyor. Daha önce estetik bakımdan tatmini kendi ellerinden çıkan işte bulan zanaatkârın yerini, demirden kölenin insan kölesi aldı. Dahası, hayat şartlarının zorluğuna rağmen –gelecekte çocuklarının evi olacak– atalarının evinde, toprağa sevgisinde ve doğayla yoğun ilişkisinde huzur bulmuş olan tarım emekçisi bile işbölümü uğruna yok olmaya mahkûm. Bize tarım emekçisinin tarihin akışına aykırı olduğu söylendi: Bir Bonanza Çiftliği’nde* mevsimlik ırğatın yerini almalı, ve sonbahar geldiğinde de –bir zamanlar ekip biçtiği tarlaları artık asla göremeyecek olan bir serseri olmak üzere– işten çıkarılmalıdır. Ekonomistler, “tarımda işbölümü ve modern endüstriyel örgütlenme kurallarına göre reform yapmak, birkaç yıl içinde gerçekleşecek bir iştir,” diyorlar.

Özellikle İngiltere’deki fevkalâde icatlardan gözleri kamaşan ekonomistlerimiz ve politikacılarımız işbölümüyle ilgili hayâllerinde daha da ileri gittiler. Tüm insanlığı, her biri kendi konusunda uzmanlaşmış, ulus bazında atölyelere bölmenin zorunlu olduğunu öne sürdüler. Örneğin bize Macaristan ve Rusya’nın kaderinin, yaradılışı gereği, sanayi malları üreten ülkeleri beslemek üzere mısır yetiştirmek olduğu öğretildi; Britanya’nın dünya pazarına pamuklu kumaş, demir eşya ve kömür, Belçika’nınsa yünlü kumaş sağlamak zorunda olduğunu vs. ezberledik. Dahası, her bir memleketin

* [ABD’de yüksek kâr elde etme amacıyla kurulup işletilen devasa çiftliklere verilen ad. Çoğunlukla şirketlerin sahip olduğu bu çiftlikler, 1870’lerin en iyi makine parkuruna sahipti ve profesyonel yöneticiler tarafından birer fabrika gibi işletiliyordu. –y.n.]

Elbette toplum, toprak ve sermaye sahiplerinin, insanların ürettiği yıllık ürün fazlasına devletin ve tarihsel hakların koruması altında el koymalarına izin verecek biçimde örgütlü kalmaya devam ettiği sürece, böyle bir değişiklik tam olarak yapılamaz. Fakat işlevlerde sürekli uzmanlaşmaya dayanan mevcut endüstriyel sistem, kendisini tamamen yok edecek olan tohumu zaten içinde taşıyor. Giderek daha keskinleşen ve uzayan endüstriyel krizler, mevcut sistemin beraberrinde getirdiği silahlanma ve savaşlarla daha da kötüleşerek keskinleşti; sistemi devam ettirmek giderek güçleşiyor. Dahası işçiler, her krizin neden olduğu sefaletle daha fazla katlanmayacaklarını açıkça gösterdiler. Ve her kriz, varolan özel mülkiyet ve üretim kurumlarının, mevcut ayrıcalıklı sınıfların sağduyulu davranıp davranmayacaklarına bağlı olarak, benzer iç mücadelelerle temelinden sarsılacağı o günün gelişini hızlandırıyor.

Ancak aynı zamanda, Sermaye ile Emek arasındaki mevcut ilişkilere yeniden şekil veren her türlü sosyalist çabanın, yukarıda bahsettiğimiz bütünleşmeye yönelik eğilimleri göz önüne almaması hâlinde yenilgiye uğrayacağını iddia ediyoruz. Bizim görüşümüze göre bu eğilimler farklı sosyalist ekoller tarafından yeterince anlaşılmamıştır; ancak bunun anlaşılması şarttır. Yeniden örgütlenen bir toplum, ulusların tarımsal ya da sanayi tipi üretimde uzmanlaşması safsatasını kaldırıp atmak zorundadır. Bu toplum hammadde ihtiyacının tümünü olmasa bile büyük bir kısmını karşılama ve yiyeceğini üretme konusunda kendine güvenmek zorundadır; tarımını sanayi üretimiyle birleştirmenin –desantralize edilmiş sanayinin yanı sıra toprakta çalışmanın– en iyi yolunu bulmalıdır; ve çocukluktan itibaren bilim ve el sanatlarını öğreterek topluma, gerçekten ihtiyaç duyduğu kadın ve erkekleri kazandıracak olan eğitimi, yani “bütünlüklü eğitimi” sağlamak zorundadır.

Uygar ulusların mevcut gidişatının –kendi tarımını ve

imâlâtını yapan, bireyleri hem toprakta hem endüstriyel bir zanaatta çalışan, bilimsel bilgiyi el sanatları bilgisiyle birleştiren- böyle bir ulus yönünde olduğunu teyit ediyoruz.

Büyük Britanya'da sanayinin şaşılacak derecede büyümesi ve eşzamanlı olarak hammadde ve gıda maddelerinin dev boyutlarda nakliyesine olanak sağlayan uluslararası trafiğin gelişmesi, kaderin bazı Batı Avrupa uluslarını dünyanın imâlâtçısı olarak seçtiği izlenimini yarattı. İddia edildiğine göre, onlara düşen sadece pazarın mamûl mal ihtiyacını karşılamaktı; ve imâlât için gereken hammaddeyi olduğu kadar kendilerinin yetiştiremediği yiyeceği de dünyanın her tarafından alabileceklerdi. Okyanus-aşırı bağlantıların sürekli artan hızı ve gemiciliğin faaliyet alanını sürekli genişletmesi de yukarıdaki izlenimleri güçlendirdi. İtiraf etmeli ki, dünya ticaretinin neredeyse şairliğini yapan istatistikçi Neuman Spallart'ın uluslararası trafiği olanca şevkle ve ustalıklıla betimlemesine kulak verdiğimizde, sonuçlarını bir yana bırakıp kendimizden geçesimiz geliyor. Avrupalılar, "çok daha az sıkıntıya katlanarak Hindistan, Amerika, Macaristan ya da Rusya'nın dağlarından mısır, Yeni Zelanda'dan et, Azor Adaları'ndan sebze, Kanada'dan elma, Malaga'dan üzüm temin edebiliyorken neden mısır yetiştirip, öküz ve koyun besleyip bağ-bahçeyle uğraşalım, neden tarım işçisinin ve çiftçinin o zahmetli işini yapalım ve kötü mahsûl beklentisinin verdiği korkuyla gökyüzüne endişeyle bakalım?" diye haykırıyor. "Dünyanın her tarafından getirdiğimiz yiyecekler daha şimdiden en sıradan evlere bile girdi," diyorlar, "Giysilerimiz dünyanın her tarafında yetiştirilen elyaftan ve kırkılan yünlerden yapılıyor. Amerika ve Avustralya'nın ovaları; Asya'nın dağları ve stepleri; Kutupların dondurucu vahşiliği; Afrika'nın çölleri ve okyanusların derinlikleri; tropikler ve İskandinavya'nın güneş batmayan toprakları artık bize bağımlı. İnsanlığın tüm ırkları, ihtiyacımız olan temel gıda maddelerinin yanı sıra lüks yiyecekleri, gündelik giysilerin yanı sıra

kıyafet balolarında giydiğimiz elbiseleri temin etmek için üzerine düşeni yaparken, bizler de karşılık olarak yüksek zekâmızın, teknik bilgimizin, güçlü ticarî ve endüstriyel örgütlenme yeteneklerimizin ürünlerini onlara gönderiyoruz! Dünyanın her tarafında birkaç yıl içinde ansızın gelişen bu işlek ve çapraşık ürün alışverişi muhteşem bir manzara oluşturmuyor mu?”

Evet, görkemli olabilir, ama bu tam bir kâbus değil mi? Böyle bir şeyin olması şart mı? Bunu elde etmek bize neye mâloldu ve bu daha ne kadar sürecek?

Yüzyıl kadar geriye gidelim. Napolyon Savaşları’nın sonunda Fransa kan ağlıyor. 18. yüzyıl sonunda gelişmeye başlayan genç Fransız sanayisi yerle bir olmuş. Almanya ve İtalya ise sanayi alanında güçsüz. Büyük Cumhuriyet orduları Kıta’da* köleliğe öldürücü bir darbe vurmuş durumda; ancak gericiliğin dönüşüyle birlikte, çürüyen yerleşik kurumları ve kayda değer hiçbir sanayisi olmayan köleliği yeniden canlandırmak için çaba sarf edildi. Fransa ve İngiltere arasındaki korkunç savaşlar, genellikle salt politik nedenlerle açıklansa da, çok daha derin –ekonomik– bir anlam taşır. Bu savaşlar, bir süre önce oluşturmaya başladığı güçlü deniz filosu tarafından desteklenen Fransız sanayisine ve ticaretine karşı dünya pazarında üstünlüğü ele geçirme savaşlarıydı ve mücadeleyi Britanya kazandı. Böylece denizlerdeki en büyük güç hâline geldi. Bordeaux artık Londra için bir rakip değildi; Fransız sanayisine gelince, doğmadan ölmüş gibi görünüyordu. Kendine Avrupa’da ciddî bir rakip bulamayan, doğal bilimlere has güçlü dürtüyle ve büyük buluşlar çağının teknolojisiyle desteklenen Britanya, imâlâtını geliştirmeye başladı. Büyük ölçekte, çok miktarda üretmek genel kural oldu. Kısmen zor kullanılarak topraktan uzaklaştırılmış, kıs-

* [Kıta Avrupası; Britanya Adaları haricindeki Avrupa kıtası kastediliyor. – y.n.]

men de şehirlerdeki yüksek ücretin cazibesine kapılmış olan köylülük gerekli iş gücü olarak el altında hazırды. İhtiyaç duyulan makineler icat ediliyordu, böylece Britanya'nın mamûl mal üretimi devasa boyutlara ulaştı. Yetmiş yıldan az bir süre içinde –1810'dan 1878'e kadar– yıllık kömür üretimi 10 milyon tondan 133 milyon tona çıktı; hammadde ithâli 30 milyon tondan 380 milyon tona yükseldi; ve mamûl mal ihracı 46 milyon sterlinden 200 milyon sterline çıktı. Ticarî filonun tonajı neredeyse üç kat arttı. 24 bin km. demiryolu inşa edildi.

Bu sonuçların ne pahasına elde edildiğini burada tekrar-lamanın bir yararı yok. 1840-42 Parlamento Komisyonunun üretici sınıfların içinde bulunduğu şartlar konusunda yaptığı dehşet verici açıklamalar, “boşaltılmış mülkler” ve kaçırılan çocuklarla ilgili öyküler hâlâ belleğimizdedir. Bunlar, büyük sanayinin bu ülkede ne pahasına kurulduğunu gösteren anıtlar olarak belleğimizde kalacak. Ama bu arada, zenginliğin ayrıcalıklı sınıfların elinde toplanması daha önce asla hayâl etmediğimiz bir hızla devam ediyordu. Şimdi İngiltere'nin konuk evlerinde kalan yabancıları hayrete düşüren o akıl almaz zenginlik işte o dönemde biriktirildi; Kıta'da bir kişinin zengin sayılmasını sağlayacak olan son derece müsrif bir hayat standardı, o dönem Britanya'sında sıradan gelir olarak görülmekteydi. Aynı yıllarda (1810-78) en az 1 milyar 112 milyon sterlin –bugüne dek yaklaşık 2 milyar sterlin– İngiliz kapitalistler tarafından yabancı sanayilere ya da yabancılara borç para olarak aktarılırken, yukarıda bahsedilen dönemin son otuz yılı içinde sadece vergilendirilmiş gelirler ikiye katlandı.

Ancak İngiltere endüstriyel üretim tekeline sonsuza kadar elinde tutamadı. Ne endüstriyel bilgi ne de girişimler bu adalara özgü bir ayrıcalık olarak kalamazdı, zorunlu ve ölümcül bir biçimde Boğazı geçmeye başladı ve Kıta'ya yayıldı. Büyük Devrim Fransa'da çok sayıda toprak sahibi köylü yaratmıştı

ve bu köylüler yaklaşık yarım yüzyıl boyunca nispi bir refahın, en azından iş garantisinin tadını çıkarmışlardı. Evsiz şehirli işçilerin safları yavaş yavaş kalabalıklaştı. Fakat 1789-93 orta sınıf devrimi köylü mülküne sahipleriyle köylü proleterler arasında çoktan ayırım yapmıştı, ve proleterin zararına olacak şekilde toprak sahibinin tarafını tutarak, ne evi ne de toprağı olan emekçileri köylerini terk etmeye ve imâlâtçıların insafına bırakılmış işçi sınıfının ilk nüvesini oluşturmaya zorladı. Dahası, toprak sahibi köylüler, inkâr edilemez bir refah döneminin tadını çıkardıktan sonra zor bir dönemin baskısını üzerlerinde hissetmeye başladılar, ve çocukları fabrikalarda iş aramak zorunda kaldı. Savaşlar ve devrim, sanayinin büyümesini durdurmuştu; ancak yüzyılın ikinci yarısında sanayi yeniden boy vermeye başladı; gelişti, ilerledi; ve artık, Alsace'ın kaybedilmesine rağmen Fransa, altmış yıl öncesindeki gibi, mamûl üretimi için İngiltere'ye bağımlı değil. Bugün Fransa'nın ithâlâtını, Büyük Britanya'nunki gibi –kısmen kumaş olarak yeniden ihraç edilen– daha ince pamuk ipliğı, yün ipliğı ve az miktarda yünlü mamûl oluşturmakla beraber, mamûl mal ihracatı Büyük Britanya'nın neredeyse yarısı kadardır ve bunun üçte ikisini tekstil mamûlleri oluşturur. Fransa, tüketim ihtiyacını karşılamak için kendi kendine yeterli olma yönünde kararlı bir eğilim gösteriyor ve ürettiğı malların satışı konusunda kolonilerine değil, özellikle kendi zengin iç pazarına yöneliyor.

Almanya da aynı yolu izliyor. Son elli yıl içinde, özellikle son savaştan sonra, sanayisi tam olarak yeniden örgütlendi. Nüfusu hızla 40 milyondan 60 milyona çıktı, bu artış –tarımdaki hiç kimseyi yerinden oynatmadan– kentsel nüfusu arttırdı ve şehirlerde sanayide çalışan nüfus çoğaldı. Almanya'nın endüstriyel makineleri adamakıllı gelişti ve yeni doğmuş imâlâtçıları en son teknolojiyi temsil eden makineleri kullanıyor. Çok sayıda işçiye, üstün teknik ve bilimsel eğitim almış teknik adama sahip. Alman sanayisi, eğitilmiş kimyager,

fizikçi ve mühendisler ordusu içinde hem kendini geliştirmek, hem de ciddî bilimsel ve teknik bilgiyi ülke içinde yaymak için çok güçlü ve akıllı bir desteğe sahip. Bir bütün olarak Almanya şimdi bir gelişme, sıçrama döneminde olan, tüm kuvvetleri hayatın her alanında yeni bir başlangıç yapan bir ulus olarak sahnede. Oysa elli yıl önce İngiltere'nin müşterisi idi. Şimdi ise Avrupa ve Asya pazarlarında bir rakip, ve sanayisindeki bu büyüme hızıyla, rekabeti şu an hissedilenden çok daha keskin biçimde hissedilecek.

Kuzey-batı Avrupa'da başlayan endüstriyel üretim dalgaları aynı anda doğu ve güney-doğuya doğru, her defasında daha geniş alanları içine alacak şekilde yayılıyor. Ve doğuya doğru ilerleyip genç ülkelere girdiği oranda da buralara mekanik ve kimyasal buluşlar çağının gelişmelerini aşıyor; bilimin verebildiği bütün desteği sanayide kullanmak üzere ödünc alıyor; ve çağdaş bilginin sonuçlarını kavramaya hevesli nüfuslarla karşılaşılıyor. Almanya'nın yeni mal imâlâtı, Manchester'ın yüzyıllık tecrübeleri ve el yordamıyla vardığı noktadan başlarken Rusya Manchester ve Saksonya'nın şimdi bulunduğu yerden başlıyor. Sırası gelen Rusya, kendini Batı Avrupa'ya olan bağımlılığından kurtarmaya çalışarak önceleri Britanya ya da Almanya'dan ithâl ettiği bütün malları hızla üretmeye girişiyor.

Koruyucu gümrük vergileri belki bazen yeni sanayilerin doğuşuna yardımcı olabilir; ancak bu her zaman bir başka sanayinin gelişmemesi pahasına olur ve her zaman mevcut sanayilerin gelişimini durdurur; ama imâlâtın desantralizasyonu koruyucu gümrük vergileri olsa da olmasa da –hatta diyebilirim ki koruyucu gümrük vergilerine rağmen– devam eder. Avusturya, Macaristan ve İtalya da aynı yolu izleyerek yerli sanayilerini geliştiriyorlar, hatta İspanya ve Sırbistan da imâlâtçı uluslar ailesine katılmak üzere. Yalnız onlar değil, İngiliz-Fransız ve Alman sermayesi ve bilgisiyle desteklenen Hindistan, ve hatta Brezilya ve Meksika, yerli sa-

nayilerini kendi topraklarında kurmaya başladılar. Son olarak, Avrupalı imâlâtçıların tümü için korkunç bir rakip, yakın zamanda Birleşik Devletler’de gelişti. Amerika’daki fabrikalar teknik eğitim yaygınlaştıkça büyüyor; ve öyle bir hızla –Amerikan hızıyla– büyüyorlar ki, hâlihazırda ele geçirilmemiş pazarları birkaç yıl içinde Amerikan malları işgal edecek.

Endüstriyel faaliyet alanına ilk girenlerin tekeli artık kırılma noktasına geldi. Tarihe karışmış şeyleri geri getirmek üzere belirli aralıklarla sarf edilen çabalar, her ne olursa olsun bu tekeli artık devam ettiremeyecek. Yeni yollar, yeni mecralar aranmak zorunda; geçmiş *geçmişte* kalır.

Almanya’nın endüstriyel alandaki başarısının ana nedeni, Birleşik Devletler’rinki ile aynıdır. Her iki ülke de kendi endüstriyel gelişim aşamalarına kısa bir süre önce ve gençliklerinin bütün enerjisiyle girdi. Her iki ülke de yaygın bir bilimsel teknik eğitimin –ya da en azından somut bilimsel eğitimin– faydasını görüyor. Her iki ülkede de fabrikalar, bir başka yerde iyi sonuç alınmış en yeni ve en iyi örneklerle bakılarak kuruluyor; ve her iki ülke de –edebiyat ve bilim, sanayi ve ticaret gibi– tüm faaliyet alanlarında bir uyanış döneminde. Büyük Britanya’nın 19. yüzyılın ilk yarısında, Britanya işçilerinin o mükemmel çağdaş makinelerin keşfinde önemli bir rol oynadığı esnada girdiği safhaya onlar henüz giriyor.

Ulusların *birbirinin peşi sıra geliştiği gerçeği* önümüzde duruyor. Ve bunu karalamak ya da karşı çıkmak yerine, büyük sanayinin öncülük eden iki ülkesinin –Britanya ve Fransa’nın– yeni bir inisiyatif alıp alamayacağına ve tekrar yeni bir şey yapıp yapamayacağına; bu iki ulusun yaratıcı dehasının akacağı yeni bir yön –yani hem toprağın hem de endüstriyel gücün bir azınlık yerine bütün ulusun refahı için kullanılacağı bir yön– aramanın bir zorunluluk olup olmadığını anlamak daha iyi olacaktır.

1886-87 krizi hakkında ciltler dolusu kitap yazıldı. Parlamento Komisyonunun sözleriyle aktarırsak, 1875'ten beri devam etmesine rağmen "1880'den 1883'e kadar bazı ticarî sektörlerin kısa bir süreliğine zenginliğin tadını çıkardığı" bir krizdir; ben de bunun, dünyanın başlıca imâlâtçı ülkelerine ulaşan bir kriz olduğunu eklemeliyim. Krizin olası bütün nedenleri incelenmiş durumda; ulaşılan sonuçların her biri başka bir telden çalsa da, hepsi bir noktada, yani Parlamento Komisyonunun vardığı ve takip eden satırlardaki gibi özetlenebilecek şu sonuçta birleşti: "İmâlâtçı ülkeler, onlara yüksek kâr sağlayacak türden müşterileri arayıp bulmuyor." Kapitalist sanayinin temeli kâr olduğu için, düşük kâr, takip eden bütün sonuçları açıklıyor.

Düşük kâr, işverenlerin, ücretleri ya da çalışan işçi sayısını düşürmesine ya da haftalık işgünü sayısını azaltmasına neden oluyor; ya da bir kural olarak, sonunda daha nitelikli olanlara oranla daha az kâr getiren düşük kaliteli malların üretimine geçmeye zorluyor. Adam Smith'in dediği gibi, düşük kâr eninde sonunda ücretlerde düşüş anlamına gelir, düşük ücretler de işçinin tüketimini azaltır. Düşük kâr, ayrıca, işverenin de bir şekilde daha az tüketmesi anlamına gelir; hem düşük kârın hem düşük tüketimin olması ise, imâlâtçı ülkelerde gelişmiş olan muazzam orta sınıfın tüketimini kısıtığını gösterir ve bu da işverenlerin kârlarının bir kez daha düşmesi anlamına gelir.

Büyük oranda ihracata yönelik üretim yapan bir ülke, ve dolayısıyla büyük oranda dış ticaretten elde ettiği kârla geçinen bir ülke, büyük oranda göllerini ve buzullarını ziyaret eden turistlerden elde ettiği gelirle geçinen İsviçre ile aynı durumdadır. İyi bir "sezon", turistlerden 1-2 milyon sterlinlik bir para girişi demektir, kötü bir "sezon" ise, kötü hasadın tarım ülkesinde yarattığı etkiyi yaratır; bunu yaygın bir fakirleşme takip eder. Aynı şey ihracata yönelik üretim yapan ülkeler için de geçerlidir. Eğer "sezon" kötüyse, ve ihraç

ürünleri ülke içindeki fiyatının iki katına dış ülkelere pazarlanamazsa, en başta ihracat anlaşmalarına dayanarak geçen ülke sıkıntıya düşer. Alp'lerdeki otel sahiplerinin kârının düşmesi, İsviçre'nin büyük bir kısmında maddî imkânların daralması anlamına gelir; Büyük Britanya'da Lancashire'lı ve İskoç imâlâtçıların kârının düşmesi de, toptan ihracat yapanlar için maddî imkânların daralması anlamına gelir. Her iki durumda da neden aynıdır.

1883-84 yıllarında buğdayda ve mamûl mallarda baş gösteren ucuzluğun benzerini yıllardır görmemiştik ama 1886'ya gelindiğinde, ülke korkunç bir krizin sıkıntılarıyla boğuşmaya başladı. İnsanlar, elbette ki krizi aşırı üretime bağlıyordu. Fakat eğer insanlar ellerine geçen düşük ücretle ihtiyaçları olan ürünleri alamıyorlarsa, aşırı üretim sözü düpedüz manasız bir kelimedir. Hiç kimse o sefil kulübelerde gereğinden fazla mobilya olduğunu, işçi evlerinde gereğinden fazla yatak yorgan olduğunu, kulübelerde gereğinden fazla lâmba yandığını, sırtlarında gereğinden fazla elbise olduğunu söylemeye cesaret edemez; 1886 yılında, sadece Trafalgar Meydanı'nda altına ve üstüne serdiği gazeteler arasında uyumaya alışık olanlar için değil, evlerde yaşayıp bayramlık elbisesinin üzerine ipekli şapka takanlar için de durum böyleydi. Ve hiç kimse haftada yirmi şilin kazanan tarım işçilerinin ya da dikişten veya büyük kent varoşlarındaki küçük sanayiden günde beş-altı peni kazanan kadınların evinde çok fazla yiyecek olduğunu söylemeye cesaret edemez. Aşırı üretim, sadece ve sadece, işçiler arasında satın alma gücü yoksunluğu anlamına gelir. Ve işte işçilerin bu yoksunluğu, 1885-87 yılları arasında Kıta'nın her tarafında hissedildi.

Zor yılların ardından, uluslararası ticarete beklenmedik bir canlanma oldu. Britanya ihracatı da dört yıl içinde (1886-90) yaklaşık %24 arttığı için dış rekabet konusunda endişelenmenin yersiz olduğu, ihracattaki 1885-87 düşüşünün Avrupa genelinde yaşandığı ve geçici olduğu, İngiltere'nin eski-

den olduğu gibi uluslararası ticaretteki hâkim konumunu bütünüyle koruduğu konuşulmaya başlandı. Eğer sadece 1876-95 yılları arasındaki ihracatın parasal değerini dikkate alacak olursak, bu yorum elbette doğrudur; daimî bir düşüşe şahit olmayız, sadece dalgalanmalar olduğunu fark ederiz. Britanya ihracatı, ticaretle tamamen benzer şekilde, belli bir periyodik düzenlilik sergiliyor gibi görünür.

Bu periyodiklik bir vakıa olduğuna göre, Bay Giffen, Birleşik Krallık tarafından gerçekleştirilen ihracatın azalmadığını göstererek, 1886'nın "Alman rekabetini" hafife alabilir. Hatta denebilir ki, sadece her zamanki iniş çıkışlarını yapan ihracattan elde edilen kişi başına gelir 1904'e kadar değişmemiştir. Ancak, ihraç edilen *miktarı* göz önüne alıp bunu uzmanlarca ortaya konan *parasal değerlerle* karşılaştıracak olursak, Bay Giffen bile 1883 fiyatlarının 1873 fiyatlarına göre çok düşük olduğunu, aynı parasal değeri elde etmek için Birleşik Krallık'ın 3 yerine 4 birim pamuk, 6 yerine 8 ya da 10 ton madenî eşya ihraç etmesi gerektiğini kabul etmek durumunda kalırdı.

Böylece son otuz yıl içinde Birleşik Krallık'tan ihraç edilen malların toplam değeri büyüyen nüfusuna oranla yaklaşık olarak aynı kalırken, ihraç mallarının otuz yıl önceki yüksek fiyatlarının ve bu yüksek fiyatlardan elde edilen kârın ortadan kalktığını görürüz. Ve yapılan hiçbir hesap, Britanyalı imâlâtçıları, durumun böyle olmadığına ikna edemez. Onlar iç pazardaki stokların devamlı olarak arttığını; bunun da en iyi dış pazarları ellerinden kaçırdıkları ve henüz ele geçirilmemiş pazarlarda da Britanya'nın çok düşük fiyatlarla satış yapması demek olduğunu gayet iyi biliyorlar. Bu, yeryüzündeki bütün imâlâtçıların gelişmesinin kaçınılmaz sonucudur.

Bir süre önce Britanya mamûlleri için bir pazar olacak diye Avustralya'ya büyük ümitler bağlandı; fakat kısa süre içinde Avustralya da Kanada'nın şu an yapmakta olduğu şeyi

yapacaktır. imâlâta geçecektir. Ve sömürgeciler, “sömürgele-re” neler yapabileceklerini ve nasıl yapmaları gerektiğini gösterdikleri sergilerle, sadece her sömürgecinin sırayla *farâ da sé** gününün gelişini hızlandırmış oluyor. Kanada ve Hindistan şimdiden Britanya mallarına gümrük vergisi koydu. Üzerinde çok konuşulan Kongo pazarına, Bay Stanley’in hesaplarına ve onun, Lancashire halkı Afrikalılara peştamal temin ederse ticaretin yılda 26 milyon sterlini bulacağına dair vaatlerine gelince, bu tür vaatler Çin savaşından sonra İngiltere’yi zenginleştirmesi beklenen meşhur Çin takkeleri hayâliyle aynı sınıfa girer. Çinliler kendi yerli malı takkelerini tercih ediyor; Kongo halkına gelince, en az dört ülke o entipüften giysileri onlara temin etmek için hâlihazırda yarışıyor: Britanya, Almanya, Birleşik Devletler ve son olarak (önem anlamında değil) Hindistan.

Britanya’nın pamuk sanayisinde neredeyse tekel olduğu bir dönem vardı; buna rağmen 1880’de Avrupa’da, Birleşik Devletler ve Hindistan’da çalışan bütün iğlerin sadece %55’ine ve dokuma tezgâhlarının yarısından biraz fazlasına sahipti. 1893’te ise bu oran iğde %49’a kadar düştü, ve şu anda Birleşik Devletler toplam iğlerin %41’ine sahip. Bu yüzden diğerleri kazanırken Birleşik Krallık kayba uğruyordu. Ve bu, gayet doğal bir gerçektir; bu gerçek önceden görülebilirdi. Diğer ülkeler gibi ham pamuk ithâl eden bir Britanya’nın her zaman dünyanın en büyük pamuklu üreticisi olarak kalması için hiçbir neden yoktur. Fransa, Almanya, İtalya, Rusya, Hindistan, Japonya, Birleşik Devletler ve hatta Meksika ve Brezilya’nın kendi ipliklerini eğirmeleri ve kendi pamuklu kumaşlarını dokumaları çok doğaldır. Fakat bir ülkedeki pamuk sanayisinin, daha doğrusu tekstil sanayisinin ortaya çıkışı, diğer bir dizi sanayinin gelişmesi için kaçınılmaz ola-

* [Aynısını yaparak kendi ayakları üzerinde durma, başının çaresine bakma. -y.n.]

rak başlangıç noktası oluşturur; kimya ve makine kullanılarak yapılan işler, metalürji ve madencilik, yeni bir talebin yarattığı itici gücü anında hisseder. Bütün bir ülke sanayisinin yanı sıra bütün bir teknik eğitim, bu talep hissedilir hissedilmez onu karşılamak üzere *geliştirilmelidir*.

Pamuklu konusunda yaşayanlar, diğer sanayilerde de yaşıyor. 1880’de dökme demir imâlâtçısı ülkeler listesinin başında yer alan Büyük Britanya, 1904’e gelindiğinde, Birleşik Devletler ve Almanya’nın başı çektiği aynı listenin üçüncü sırasında yer alıyordu; 1880’de Rusya yedinci sıradayken, şimdi Büyük Britanya’nın ardından dördüncü sırayı alıyor. Yün ticareti artık Britanya ve Belçika’nın tekelinde değil. Verviers’deki muazzam fabrikalar artık çalışmıyor; Belçikalı dokumacılar sefalete batmış durumdayken Almanya her yıl yünlü üretimini arttırıyor ve Belçika’nın dokuz katı fazla ihracat yapıyor. Avusturya kendi yünlü mallarını üretiyor ve ihraç ediyor; Riga, Lodz ve Moskova Rusya’ya saf yünlü temin ediyor; ve bu en son andığım ülkelerdeki yünlü sanayisinin gelişmesi de, buna bağlı yüzlerce zanaatı ortaya çıkarıyor.

Fransa ipek ticareti tekeline yıllar boyu elinde tuttu. İpek böceği Güney Fransa’da yetiştirildiği için Lyon’un bir ipek üretim merkezi olarak gelişmesi çok doğaldı. Eğirme, ev dokumacılığı ve boyama işleri büyük ölçüde gelişti. Fakat sonunda sanayi öyle bir büyüklüğe ulaştı ki, evlerden temin edilen ham ipek, ihtiyacı karşılamaya yetmedi; ve 1875-76 yıllarında İtalya, İspanya ve Güney Avusturya, Anadolu, Kafkasya ve Japonya’dan 9 ila 11 milyon sterlin değerinde ham ipek ithâl edilirken Fransa’nın sadece 800 bin sterlin değerinde kendi ipeği vardı. Lyon ve çevresindeki bölgeler yüksek ücretler nedeniyle köylü binlerce erkek ve kız gence çekici geldi; sanayinin işleri yolundaydı.

Ancak, çok geçmeden Zürih çevresindeki köy evlerinde ve Basel’de yeni ipek ticareti merkezleri ortaya çıktı. Bu zanaat-

tı İsviçre'ye Fransız göçmenler taşımış ve özellikle 1871 içsavaşından sonra burada geliştirmişlerdi. Ardından Kafkasya yönetimi, ipekçilik zanaatını olduğu kadar ipek böceği yetiştirmenin de en iyi yolunu Gürcülere ve Ruslara öğretmesi için Lyon ve Marsilya'daki Fransız işçileri davet etti; böylece Sivastopol, ipek dokumacılığının yeni merkezlerinden biri hâline geldi. Avusturya ve Birleşik Devletler de aynısını yaptılar; ve sonuçta ne oldu?

1872-81 yılları arasında İsviçre ipek sanayisinin üretimini iki katından fazla arttırdı; İtalya ve Almanya ise üçte bir oranında arttırdı; ve daha önce yılda 454 milyon frank tutarında üretim yapan Lyon bölgesinin, 1887'de sadece kârı 378 milyon. Ve Fransız uzmanların hesaplarına göre şu an Fransa'da kullanılan ipeğin üçte biri Zürih, Crefeld ve Barmen'den ithâl ediliyor. Dahası, şu an 191 bin kişinin bu sanayide çalıştığı İtalya bile ipeğini Fransa'ya gönderiyor ve Lyon ile yarışıyor.

Buna benzer birçok örnek verilebilir. Greenock artık Rusya'ya şeker temin etmiyor, çünkü Rusya'nın elinde İngiltere ile aynı fiyatta çok miktarda şeker var. Saat işi artık sadece İsviçre'nin uzmanlık alanı değil; artık her yerde saat üretiliyor. Hindistan, yıllık kömür tüketiminin üçte ikisini kendisine ait 90 maden ocağından karşılıyor. Clyde ve Tyne kıyılarında, İspanya'dan yapılan pirit ithâlâtı ve bu iki haliç boyunca kümelenen çok çeşitli sanayilerin sağladığı özel imkânlar sayesinde gelişmiş kimyasal madde ticareti artık çökmeye yüz tutmuş durumda. İspanya, İngiliz sermayesinin desteğiyle kendi piritini kendisi için kullanmaya başladı; Almanya ise büyük bir sülfürik asit ve soda üreticisi oldu—dahası, şimdiden aşırı üretimden şikâyet ediyor.

Bu kadarı yeterli! Önümde hep aynı masalı anlatan o kadar çok rakam var ki, benzeri örnekler istenirse kat kat arttırılabilir. Artık sonuca varmanın zamanı, ve önyargısız her zihin için varılacak sonuç apaçık ortadadır. Her tip sana-

yi desantralize oluyor ve dünyanın her tarafına dağılıyor; ve her yerde uzmanlaşma yerine çeşitlilik, bütünlük içinde çeşitlilik gösteren zanaatlar geliyor. Bunlar, içinde yaşadığımız zamanın belirgin özelliğidir. Her ulus sırasıyla imâlâtçı bir ulus hâline geliyor; böylece Avrupa'da bulunan her ulusun olduğu kadar Birleşik Devletler'in, hatta Asya ve Amerika'nın en geri kalmış uluslarının dahi, ihtiyaç duydukları hemen her şeyi kendilerinin üretebileceği zamanlar uzak değil. Savaşlar ve birçok tesadüfî neden, sanayinin yayılmasını bir süre için yavaşlatabilir, fakat bunu durdurmayacaktır; bu kaçınılmazdır. İmâlâtçılar arasına katılan her yeni ulus için sadece ilk adımları atmak zordur. Fakat, sanayi sağlam bir temele kavuşur kavuşmaz yüzlerce zanaata hayat verir; ve ilk adımlar atılır atılmaz, ilk engeller aşılar aşılmaz endüstriyel büyüme artan bir hızla gelişir.

Son yirmi yılın ayırt edici özelliğinin sömürge edinme yarışı olduğu gerçeği, anlaşılmadıysa bile çok net hissedilmekte. Nihayetinde her ulusun kendi sömürgesi olacak ama sömürgelerin bir yararı olmayacaktır. Dünyada ikinci bir Hindistan yok, ve tarih aynı şekilde tekerrür etmeyecektir. Dahası, bazı Britanya sömürgeleri şimdiden ana yurda ciddi bir rakip olma tehdidi oluşturuyor; Avustralya gibi diğerleri de aynı yolu mutlaka izleyecektir. Henüz ele geçirilmemiş pazarlara gelince, Çin asla Avrupa'nın önemli bir müşterisi olmayacaktır; çünkü kendi ülkesinde çok daha ucuza imâl edebilir; ve ne zaman Avrupa tarzında bir mala ihtiyaç duyarsa, bunu taklit ederek yine kendisi üretecektir. Eğer Çin'in buharlı makinelerle dolup taşıdığı gün Avrupa hâlâ yabancı müşterilere bel bağlamış durumdaysa, vay hâline! Afrikalı yarı vahşilere gelince, onların sefaletinin uygar bir ulusun refahına hiçbir katkısı olamaz.

İlerleme bir başka yönde –ülkenin kendi ihtiyacına binaen üretim yapması yönünde– aranmalıdır. Lancashire pamuğunun, Sheffield çatal bıçaklarının, Lyon ipeğinin ve Macar

un değirmenlerinin müşterileri ne Hindistan ne de Afrika'dadır. Fabrikalarımızın ürettikleri için gerçek tüketiciler kendi nüfusumuz olmalı. Ve bir kez ekonomik hayatımızı halkın mevcut mahrumiyetten çıkabileceği bir şekilde örgütlersek bu *mümkün* olur. Britanya şapkaları için Ada'da,* Alman malları için Almanya'da birçok potansiyel müşteri varken Britanya ya da Alman kadın şapkalarını, yüzen dükkânlarla Yeni Gine'ye göndermenin hiç gereği yok. Yurtdışından müşteri bulma planlarına kafa yormak yerine aşağıdaki sorulara cevap vermeyi denemek daha iyi olacaktır: Politik nutuklarda endüstriyel yeteneklerinden övgüyle bahsedilen Britanyalı işçi, turba bataklığından verimli yeni topraklar yaratmak için inatla çalışan İskoç küçük çiftçi ve sık sık sözü edilen İrlandalı köylü neden Lancashire dokumacılarının, Sheffield çatal-bıçakçılarının ya da Northumberlandlı ve Galli madencilerin müşterisi değil? Neden Lyonlu dokumacıların ipekli kumaş giymek bir yana, bazen kilerlerinde yiyecek hiçbir şeyleri olmaz? Neden Rus köylüsü kendi mısırını satıp yılın dört, altı, hatta sekiz ayı boyunca ekmek yapmak için ağaç kabuğuyla sığırların yediği otu bir avuç unla karıştırmak zorunda kalıyor? Neden Hindistan'ın buğday ve pirinç üreticileri arasında açlık bu kadar yaygın?

Kapitalistler ve işçiler, ya da mülkiyet sahipleri ve değişken ücretlerle geçinen yığınlar olarak ikiye bölünüldüğü mevcut şartlar altında sanayinin yeni alanlara yayılması, aynı acımasız baskıyı ve çocukların kıyımını, dilenciliği ve güvensiz bir yaşamı beraberinde getiriyor. Rus Dokuma Müfettişlerinin raporları, Plauen Handelskammer'ın raporları, İtalyanların resmî denetim raporları ve gelişmekte olan Hindistan ile Japonya sanayisi üzerine hazırlanan raporların tümü 1840-42 arasındaki Parlamento Komisyonu Raporlarıyla ya da Whitechapel ve Glasgow'daki "angarya sistemi",

* [Üzerinde İngiltere, Galler ve İskoçya'nın yer aldığı Britanya Adası. -y.n.]

Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler - Yarın

Londra'daki dilencilik ve York'taki işsizlikle bağlantılı olarak yapılan günümüz açıklamalarına benzer açıklamalarla doludur. Yani Emek-Sermaye sorunu evrenseldir; ancak aynı zamanda çözüm de kolaylaşmıştır. Mısırın ve mamûl malların, *üreticileri tarafından kullanılmak üzere* üretildiği şartlara dönmek; hiç şüphesiz ki Avrupa tarihinin gelecek yıllarında sorun buna benzer şekilde çözümlenecektir. Her bir bölge kendi mamûl mallarının üreticisi ve tüketicisi olacaktır. Fakat bu aynı zamanda kaçınılmaz olarak kendi tarım mahsûllerinin de üreticisi ve tüketicisi olacağı anlamına gelir; bundan sonra tam da bu konuyu tartışacağım.

Editörün Eki

Kropotkin'in savları, her ne kadar Britanya'nın ödemeler dengesindeki müzmin krizleri üzerine çalışanların tepkisini çekecek olsa da, hem kendi döneminde ve hem de bizim dönemimizde ifade edilen basmakalıp ekonomi bilgisiyle kasıtlı olarak çelişir. Karşılaştırmalı mâliyetler ilkesine göre her ülke, diğer ülkeler karşısında göreceli olarak en avantajlı olacağı malların üretiminde yoğunlaşıp diğer malları takas yoluyla elde edecektir; ve bunun sonucunda İsviçre gibi sermaye-yoğun bir ülke makine gibi sermaye malları, Japonya gibi emek-yoğun bir ülke tekstil gibi yoğun emek gerektiren malları ve Avustralya gibi geniş topraklara sahip bir ülke ise geniş araziler gerektiren yün benzeri malları üretecektir. Bunun herkesin yararına olduğu savı ise şöyle açıklanır: Uluslararası işbölümü, bir ülkenin başka türlü elde edemeyeceği malları gittikçe daha ucuza ve daha çok miktarda temin etmesini sağlayacak ve bunun sonucunda toplam üretim kümülatif olarak artacaktır.

Kropotkin, gelecekteki ekonominin ayırt edici özelliğinin emeğin *bölünmesi* değil *bütünleşmesi* olduğunu ilân ederek bu yaklaşımı reddetti. O, esas olarak, Britanya'nın dünyanın atölyesi olduğunu varsayan; Lancashire'ın kumaşına, Newcastle'ın kömürüne ve Clyde'ın gemilerine dünyanın büyük bölümünün sonsuza dek bağımlı olacağını sanan Britanyalı okura sesleniyordu. "Tekstil" kelimesinin Hong Kong'u akla getirdiği, "akaryakıt" kelimesinin Orta Doğu'da çeşitli emirlikler anlamına geldiği, "gemicilik" kelimesinin İspanya'nın Avrupa'daki en büyük tonağı gemi üreticisi olduğunu hatırlattığı günümüzde, geleneksel varsayımları sorgulamaya daha fazla hazır olmalıyız.

1938'de her biri dünya ihracatının %22'sini gerçekleştiren Birleşik Krallık ve Almanya, ihracatta dünyanın öncüsüydü.

Bugün Birleşik Krallık'ın ihracattaki payı %10'dur. J.M. Livingstone, bunun sadece II. Dünya Savaşı'nın ekonomiyi etkilemesi sonucunda olmadığını vurguluyor: "1935 yılı hariç her yıl, Britanya carî hesapta açık verdi; bu açık da gittikçe daha fazla borçlanmayı kabul ederek ve denizaşırı varlıkları kademeli olarak elden çıkararak kapatılmak zorundaydı. Savaş bu süreci hızlandırdı, ancak hiç şüphe yok ki Britanya ekonomisi kendini er geç 1940'lardan önceki durumunda bulacaktı. Savaş sadece krizi on ya da yirmi yıl öne çekti."¹

Birleşik Krallık aslında savunmasız bir durumda. Dünya nüfusunun %2'sinden daha azını oluşturmakta ve yüzyılın sonunda da bu oran büyük olasılıkla %1'ler düzeyine düşecek, fakat ihraç edilen hammaddenin %15'i bu ülkeye geliyor. Dr. Livingstone şuna işaret ediyor: "Kömür dışında neredeyse hiçbir hammaddeye sahip olmayan Britanya, ticaretle geçiniyor. Gıda ve hammadde ithâliyle mamûl mal ihracına dayalı endüstriyel bir ekonomi onun tek geçim ümidi. Alım gücü yüksek Britanya halkını yaşam standardı olarak tüm insanlık içinde ilk %10'a sokan bu yaklaşım, geçmişte son derece başarılı oldu."² Ancak devamında şöyle diyor:

"Britanya denizaşırı ticareti için 1960'ların uğursuz gelişmelerinden biri, geleneksel gıda ve hammadde ithâlâtının yerini yarı mamûl ve hatta mamûl mal ithâlâtının alması oldu. Bu kısmen, dünya serbest ticarete yöneldikçe ithâlât/ihracat mallarına konan gümrük vergilerinde indirime gidildiğini gösterir. Ancak bunun yanında Britanya ekonomisinin, geçimini bağladığı bu sektörde rekabet edecek durumda olmadığını da akla getirir."³

Bu arada, ekonomisi hammadde ihracatına bağlı olan ülkelerin zararına olacak şekilde malların ithâl fiyatları düşerken ihraç fiyatlarının arttığı ticarî bir manevra sayesinde uzun vadeli kriz maskelendi: Zengin uluslar daha da zengin

olurken yoksul olanların daha da yoksullaşması yönündeki gidişatın bir nedeni de budur.

Britanya ekonomisinin bu duruma verdiği tepki Kropotkin'le çelişiyor. Hem kapitalistler, hem de hükümetler devasa kuruluşlara ve çokuluslu şirketlere bel bağladı. (1968'de, İrlanda Cumhuriyeti'nin gayrisafi millî hasılasından daha fazla gelire sahip şirket sayısı, aynı gelire sahip ülke sayısından fazlaydı.) Britanya'daki İşçi Hükümeti, şirketlerin birleşmesini desteklemek için Endüstriyel Yeniden Örgütlenme Kuruluşu sistemini getirdi. Graham Turner'ın belirttiği gibi bunun başlıca nedeni, hükümet mensuplarının "Britanya sanayisinin sürekli bağımsızlığından bahsetmenin anlamsızlığına ve gelecekte yaşanacak uluslararası birleşmelerde hatırı sayılır bir nüfuza sahip olabilmeleri için Britanyalı şirketleri semirtmenin en doğrusu olduğuna inanıyor" olmalarıydı.⁴ Britanya Hükümeti'nin Avrupa Ortak Pazarına girme kararında, meşhur "ölçek ekonomileri"ne* duyulan güven ve 50 milyonluk bir pazardansa 250 milyon potansiyelinde bir "yerli pazar"ın çok daha iştah açıcı bir teklif olduğu düşüncesi belirleyici oldu. "Örneğin otomobil üretimi gibi bir sanayide yüz binlik değil milyonluk rakamlarla üretim yapmayı planlayan üç-dört dev şirketin Avrupa'ya hâkim olacağını öngörmek mümkündür."⁵ Problem şu ki, Avrupa'daki her otomobil üreticisinin aynı beklenti nedeniyle ağzının suyu akarken, Britanya hâlihazırda katıksız bir otomobil ithâlâtçısıdır.

Kropotkin'in hayaleti *yerel* pazara yönelik üretim hakkın-

* [Bir ekonomi biriminin (firma ya da fabrika), üretim ölçeğindeki artış nedeniyle maliyetlerde tasarruf etmesi ya da üretim veriminde artış sağlanması; yani sabit maliyetler değişmediği sürece, artan üretimle birlikte birim maliyetin düşmesi. Ancak bu ekonomik biriminin üretim ölçeğindeki artışlar, belirli bir seviyenin üstüne çıktığında, söz konusu üretime katkı sağlayan faktörler ters yönde işlemeye başlar ve negatif ölçek ekonomisi ortaya çıkar. -y.n.]

da önceden söylediklerine örnek olarak –bir Amerikan yan kuruluşu olduğunu kabul etmek gereken– Avustralya otomobil sanayisinin gelişen varlığını, ya da –Britanyalıların modası geçmiş makine ve kalıplarını kullanıyor olsa da yerli yedek parça bulmanın paha biçilmez avantajına sahip olan– Hindistan otomobil sanayisini gösterirdi. Konuyla çok daha alâkalı olarak, otomobil sanayisinin üretimini sürdürmesinin talebin sunî yöntemlerle canlandırılmasına ve mamûllerin sunî yöntemlerle kullanım dışı bırakılmasına bağımlı olduğu gerçeğine de işaret ederdi. Nitekim bir aracın kullanım ömrünü ikiye katlamak, yerel pazarın genişlemesinin varsayılan avantajlarını sıfırladığı için sanayiye batıracaktı. Henry Ford, “her köylünün berbat bir yolda kullanabileceği” T model otomobilin üretiminde ısrar ettiği için firmasını iflasın eşiğine getirmişti.

Britanya’nın mamûl mallar ihracatı içinde en büyük döviz kazancını sağlayan motor sanayisi, ölçek ekonomileri için büyük pazarlara dayanan bir sanayinin ilk örneğidir. Ayrıca, 21. yüzyıla girerken ayakta kalmayı hayâl etmenin bile zor olduğu bir sanayi tipinin seçkin örneğidir:

Motor sanayisinin yenilenemeyen kaynaklara olan talebi inanılmayacak kadar fazladır; fabrikalarında muazzam miktarda enerji ve su tüketilir; bunu karşılamak için kullanılan yol, fosil yakıt ve insan yaşamı had safhadadır; motor sanayisi başlıca çevre kirleticilerden biridir. –Trafığın akması için şehri büyük bir azimle kazmış olan– Birmingham eski Şehir Mühendisi Sir Herbert Manzoni, otomobilin “kişisel mülkiyetimiz arasındaki yerini yeni almış en müsrif ve en hesapsız icat” olduğuna işaret etti. “Sokaklarımızdaki motorlu araçların ortalama yolcu sayısı kesinlikle ikiden azdır, ve taşınabilir yük terimleriyle konuşursak 1 tondan ağır olan yaklaşık 11.5 m³ hacimli bir araç, yaklaşık 100 kg. gelen 115 dm³ hacimli bir insanı taşımak için kullanıldığında oran ağırlıkta

ona bir, hacim olarak da yüze birdir. Bunun ekonomik anlamı tek kelimeyle gülünçtür ve bunun kalıcı olacağına inanmıyorum.”⁶ Ekonomiyi “insanların ihtiyaçlarının ve bunları mümkün olan en az enerji tüketimiyle karşılayacak araçların araştırılmasına adanmış bir bilim” olarak tanımlayan Kropotkin’in, kitlesel pazara yönelik üretim yapan sanayilerimizde hovardaca tüketilen kaynaklar karşısında ağzı açık kalırdı. Onun tek sorusu –ve bizim tek sorumuz– şu olurdu: “Bu böyle daha ne kadar sürebilir?”

Bazı çağdaş gözlemciler, Kropotkin’in sanayinin dünya genelinde dağıtılması yönündeki önerisinin, sermayenin ucuz işgücü araması vasıtasıyla gerçekleştiğini söylüyor:

“Zengin ülkelerde artan ücretler imâlâtçıların mâliyetlerini arttırdıkça, bu ülkelerin kendi teknolojik yapılarının üzerine inşa ettiği –tekstil, tarım, demir çelik, gemi yapımı gibi– sanayiler, imâlâtçıların, çalışanlarına daha düşük ücret ödeyebileceği daha yoksul ülkelere kademeli olarak kaydırılıyor. Sırada otomobil, plastik ve çamaşır makinesi imâlâtı gibi seri imâlât sanayileri var. Dahası, yakıt ve materyal aramaları dünyanın şimdiye kadar keşfedilmemiş ya da sömürülmemiş kısımlarına doğru yayılıyor. Zengin uluslar kendi kaynaklarını tükettikçe, bu kaynaklara bol miktarda sahip olan gelişmekte olan ülkeler, hammadde tedarikçisi olarak daha iyi pazarlık etme şansına sahip olacaktır. Bu yeni durum tek başına, bu iki grup arasında yeni bir ilişki ortaya çıkaracaktır.”⁷

Daha önce *New Scientist* dergisi sanayi editörünün işaret etmiş olduğu– son bir noktanın altı, E.F. Schumacher’in de dikkat çekmesiyle çizilmiş oldu:

“Dünyayı bir bütün olarak ele almak gerçekçi olmaz. Yakıt kaynakları dünya üzerinde dengesiz olarak dağılmıştır ve ne kadar önemsiz olursa olsun kaynaklardaki herhangi bir

kıtlık, dünyayı tamamen yeni bir çizgiyle, bu kaynaklara sahip ‘olanlar’ ve ‘olmayanlar’ olarak ikiye bölecektir. Batı Avrupa ve Japonya gibi yüksek tüketim bölgeleri naohş bir ‘artakalanı alan mirasçı’ konumuna düşerken, özellikle Orta Doğu ve Kuzey Afrika gibi avantajlı bölgeler, bugün hayâl edemeyeceğimiz ölçüde haset dolu bakışları üzerine çekecektir.”⁸

Ya da –diyerek sözlerine şunları da ekleyebilirdi Schumacher– Batı Avrupa ve Japonya ekonomik emperyalizm politikalarını yoğunlaştıracaklardır. Dr. Schumacher “ara teknoloji” ya da “uygun teknoloji” kavramlarının yaratıcısı olarak bilinir; bu kavramlar, II. Dünya Savaşı’ndan sonra çeyrek yüzyıl boyunca endüstriyel olmayan ülkelerin çoğunun hükümetini, danışmanlarını, yardımcılarını ve ticaret erbabını yükümlülükten kurtarmıştır. Yoksul ve bağımsızlıklarını yeni kazanmış ülkelerin yöneticileri gelişmekte olan yüksek teknolojinin, sermaye-yoğun sanayilerin peşine düşerek sermaye malları ihraç eden ülkelerin ekmeğine yağ sürüyorlardı. Oysa insanların gerçek ihtiyacı basit emek-yoğun sanayilerdi. (Kuşkusuz ki bu, Gandi’nin Hindistan’a verdiği hâlde Vinoba Bhave ve Jayaprakash Narayan’ın Bhoodan hareketi dışındaki takipçileri tarafından tümüyle kulak ardı edilen mesajdır; bu, Mao’nun Çin’e verdiği en önemli mesaj ya da Julius Nyerere’nin tam da Tanzanya’ya getirmek istediği şeydir.)

Dr. Schumacher yoksul ülkelerin ihtiyaçlarını şöyle belirledi:

“İlk olarak insanların göç etme eğilimi taşıdıkları metropoliten bölgelerde değil, şu an yaşadıkları yerlerde iş alanları yaratılmalıdır.

“İkinci olarak, bu işyerleri, ulaşılmaz düzeyde bir sermaye birikimine ve ithâline ihtiyaç duymadan çok sayıda kurulabilmelerine imkân verecek kadar sıradan bir ucuzlukta olmalıdır.

“Üçüncü olarak, kullanılan imâlât teknolojileri nispeten basit olmalıdır, böylece sadece imâlât sürecinin kendisinde değil, aynı zamanda örgütlenme, hammadde temini, yatırım, pazarlama ve benzeri konularda yüksek beceriye duyulan ihtiyaç da en aza indirgenmiş olur.

“Dördüncü olarak, imâlât esas olarak yerel malzemeler kullanılarak yapılmalı ve iç tüketime yönelik olmalıdır.”⁹

Schumacher, ancak gelişme için “bölgesel” bir yaklaşıma sahip olunduğu ve “ara” teknoloji geliştirip kullanma yönünde bilinçli bir çabanın sarf edildiği bir durumda bu dört şartın yerine getirilebileceğini gözledi. Onun Ara Teknoloji Geliştirme Grubu’nu harekete geçirdiği sıralarda Üçüncü Dünya Ülkelerinden gelen talepler şöyleydi: “Yirmi yıl kadar önce belli bir işi yapmak için sadece 20 sterline bir cihaz alınabirdi. Şimdi tamamen otomatik hâle getirilen bu cihazın fiyatı 2 bin sterlin ve bizim bunu alma gücümüz yok. Bize yardım eder misiniz?” Schumacher bu konuda şöyle bir değerlendirmede bulunuyor: “Bunlar kimsenin aldırmadığı yoksul insanların ihtiyaçları. Artık yoksul olmaktan çıkmış güçlü insanlar daha çok nükleer reaktörler, devasa barajlar ve çelik üretimiyle ilgileniyor.”¹⁰

Meslektaş George McRobie bana Grubun ideolojisinin nasıl geliştiğini anlattı. Yoksul ülkelerin ihtiyaçlarını göz önüne alarak işe başlamışlardı. Ardından yavaş yavaş geliştirdikleri prensiplerin zengin dünyanın yoksul bölgeleri için de öneminin farkına varmışlardı. Ve nihayetinde kaynak krizi, kıtlık ve gereğinden fazla işgücüyle karşı karşıya olan bir dünyada –ki eninde sonunda bu böyle olacaktır– bu prensiplerin evrensel olarak uygulanabilir olduğunu görmüşlerdi. İşte bu noktada, insan ihtiyaçlarının sınırlı madenî kaynakların pervasız bir şekilde yağmalanması yerine rüzgar, su, gelgit, güneş, insan enerjisi gibi yenilenebilir kaynakların kullanımıyla karşılanması için çabalayan “alternatif” teknoloji savunurlarıyla birlik olmuşlardı.¹¹

Editörün Dipnotları

1. J.M. Livingstone, *Britain and the World Economy* (Harmondsworth, Penguin, 1971)
2. *Aynı eserde.*
3. *Aynı eserde.*
4. Graham Turner, *Business in Britain* (Londra, Eyre&Spottiswoode, 1969)
5. Livingstone, *a.g.e.*
6. Sir Herbert Manzoni R.I.B.A'de, 21 Ocak 1958 (*R.I.B.A. Journal*, Mart 1958)
7. David Hamilton, *Technology, Man and The Environment* (Londra, Faber, 1973)
8. E.F. Schumacher, "The Economics of Permanence", *Resurgence*, Cilt 3, Sayı 1 (Mayıs/Haziran 1970)
9. E.F. Schumacher, "Social and Economic Problems Calling for the Development of Intermediate Technology" (Intermediate Technology Development Group, 1967)
10. E.F. Schumacher, "Economic Development and Poverty", *Bulletin of the I.T.D.G.*, Sayı 1 (1966)
11. Tartışmanın anarşist yorumları için, bkz. Lewis Herber, "Ecology and Revolutionary Thought", *Anarchy*, Sayı 69 (Kasım 1966) ve "Towards a Liberatory Technology", *Anarchy*, Sayı 78 (Ağustos 1967). Her ikisi de Murray Bookchin'de basıldı, *Post-Scarcity Anarchism* (Berkeley-California, Ramparts Press, 1971; Londra, Wildwood House, 1974)

2. Bölüm

Tarımsal Olanaklar

Dünyanın son elli yıllık sanayi ve ticaret tarihi, sanayinin desantralizasyonunun tarihi oldu. Bu değişim, Avrupa'nın geçmişte tanık olduğu gibi ticarî egemenliğin İtalya'dan İspanya'ya, Hollanda'ya ve sonunda Britanya'ya geçişinde olduğu gibi salt ticaret merkezinin yer değiştirmesinden ibaret değildi; ticarî ya da endüstriyel hegemonyayı önleyen bu değişim daha derin bir anlam taşıyordu. Bu değişim, oldukça yeni şartların geliştiğini ve yeni şartların da yeni uyarlamalar gerektirdiğini ortaya çıkardı. Geçmiş geri getirmeye çalışmanın faydası yok; uygar ulusların yeni bir başlangıç yapmaları gerekiyor.

Öncülerin eski üstünlüğünün her ne pahasına olursa olsun korunması gerektiğini söyleyenler mutlaka olacaktır; ki bütün öncüler zaten böyle derler. Öncülerin genç rakiplerini yenebilmek için teknik bilgi ve organizasyon konusundaki üstünlüğünü muhafaza etmesi gerektiği ileri sürülecektir; bunun için gerekirse güç kullanılmalıdır. Ama güç her zaman karşılıklıdır; savaş tanrısı her zaman en güçlü taburların tarafını tutuyorsa da, en güçlü taburlar, süregelen ayrıcalıklara karşı yeni haklar için mücadele edenlerdir. Daha fazla teknik eğitime duyulan samimi özleme gelince, kesinlikle hepimiz olabildiğince arzu edelim bunu: Bu, insanlık için bir nimet olacaktır; bilgi, sadece kendi içimizde kullanıldığında gelişemeyeceğinden doğal olarak –tek bir ulus için değil– tüm insanlık için bir nimet olacaktır. Bilgi ve icatlar, düşünce ve girişim cesareti, dehanın fetihleri ve toplumsal örgütlenmedeki iyileştirmeler uluslararası gelişmeler hâlini alıyor; ve –entelektüel, endüstriyel ya da toplumsal– hiçbir

ilerleme siyasî sınırlar içine hapsedilemez. İlerleme denizleri aşar, dağları deler; bozkırlar ona mani olamaz. Bilgi ve yaratıcı güç artık öylesine uluslararası hâle geldi ki, bugün gazetelerde enerji depolama, mürekkepsiz baskı ya da hava trafiği konusunda dünyanın bir yerinde bir çözüm bulunduğundan şöyle bir bahsedilse, birkaç hafta içinde başka ulusların mucitlerinin aynı problemleri neredeyse aynı biçimde çözeceğinden emin olabilirsiniz. (Kitabın birinci baskısı için yazılmış olan bu satırları, bilerek değiştirmeden bırakıyorum.) Sanki belli bir düşüncenin belli bir anda filizlenmesini sağlayan bir atmosfer varmış gibi, devamlı olarak, bilimsel buluş ya da teknik keşiflerin birbirinden binlerce mil uzaklıktaki ülkelerde birkaç gün içinde aynen tekrarlandığını öğreniyoruz. Evet, bizi saran böyle bir atmosfer var; hızlı baskı teknikleri ve ortak bilgi hazinesi bu atmosferi yaratıyor.

Dolayısıyla, teknik yaratıcılığı tekelinde tutmayı düşleyenler zamanın elli yıl gerisinde kalmıştır. Dünyaya –uçsuz bucaksız dünyaya– artık bilgi hâkimdir; ve her bir ulus belli bir daldaki yeteneklerini ortaya çıkarırsa, farklı ulusların farklı yetenekleri birbirini tamamlayacaktır; ve bir konuda elde edilen üstün konum, her zaman için geçici olacaktır. Britanyalıların mekanik sanatlardaki usta işçiliği, Amerikalıların dev girişimler konusundaki gözü pekliği, Fransızların sistematik düşünce tarzı ve Alman pedagojisi uluslararası yetenekler hâline dönüşüyor. Sir William Armstrong, İtalya ve Japonya’da yaptığı işlerde Tyne’de biçimlendirilmiş devasa demir kütlelerinin kullanılması konusunda şimdiden İtalyanlarla ve Japonlarla bağlantı kurdu; Amerikalıların ses getiren girişim ruhu Eski Dünya’ya yayılıyor; Fransızların uyum konusundaki tecrübeleri bir Avrupa geleneği hâline dönüşüyor; ve oldukça ileri olduğunu söylemem gereken Alman pedagojisi Rusya’ya aşına geliyor. Kısacası, hayatı eski yollardan devam ettirmek yerine yeni koşulları ve bunların bizim kuşağımıza yüklediği görevleri anlamamız daha iyi olur.

Yeni koşulların nitelikleri basit, sonuçları da kolay anlaşılır. Batı Avrupa'nın imâlâtçı ulusları, mamûllerini yurtdışına satarak gıda temin etmekte giderek daha fazla zorlandıkları için, gıdalarını kendi topraklarında yetiştirmek zorunda kalacaklar; mamûllerinin pazarlanması konusunda mutlaka yerli müşteriye ve gıdaları konusunda da yerli üreticiye güvenmek durumunda kalacaklardır. Bunu ne kadar çabuk yaparlarsa o kadar iyi olur.

Ancak vardığımız bu sonuçların genel kabul görmesinin önünde hâlâ iki büyük engel var. Ekonomi uzmanları ve politikacılar bize, Batı Avrupa devletlerinin bulunduğu toprakların çok kalabalık olduğunu, bu yüzden de devamlı artan nüfusun ihtiyacını karşılamak için gereken yiyecek ve hammaddenin tümünü bu topraklardan elde etmenin mümkün olmadığını öğretti. Dolayısıyla, mamûl ürün ihraç edip gıda ithâl etmenin zorunlu olduğunu öğrendik. Dahası bizlere, Batı Avrupa'nın, nüfusu için ihtiyaç duyduğu gıdanın tümünü yetiştirmesi mümkün olsa bile, yurtdışından daha ucuza gıda temin edildiği sürece bunun zararımıza olacağı söylendi. Bu türden telkin ve düşünceler toplumda oldukça yaygındır. Ama ikisinin de tamamen yanlış olduğunu hâlâ kolayca kanıtlayabiliriz: Batı Avrupa topraklarında, şimdikinden çok daha kalabalık bir nüfusa yetecek gıda yetiştirilebilir ve bundan büyük kazanç elde edilebilir. Şimdi bu iki hedefi ele almak durumundayım.

En kötü şartları ele alarak başlayalım: Şu anda sakinlerinin sadece üçte birine yetecek kadar mahsûl yetiştirebilen 22 milyon 600 bin hektarlık Büyük Britanya toprakları, —ormanlar, kayalıklar, bataklıklar ve turbalıklar, şehirler, demiryolları ve çayırlar nedeniyle— sadece 13 milyon 300 bin hektarı ekilebilir durumdayken, 41 milyon insana yetecek miktar ve çeşitlilikte yiyeceği sağlayabilir mi? Günümüzde herkes bu soruyu “kesinlikle hayır” diye yanıtlıyor; bu düşünce o kadar kök salmış ki, günün revaçta olan düşüncele-

rine ihtiyatla yaklaşan biz bilim insanları dahi, doğruluğunu araştırma gereği duymadan bu düşünceyi onaylıyoruz. Bu düşünce artık bir gerçek olarak kabul görmektedir. Ancak bunu haklı çıkaracak bir şeyler bulmaya çalıştığımız zaman, gerçeklere veya bilinen gerçeklerden elde edilmiş sonuçlara dayanan en ufak bir temelinin olmadığını anlarız.

Örneğin J.B. Lawes'ın her yıl *The Times*'ta yayımlanan hasat tahminlerini ele alalım. 1887 için yaptığı tahminlerde 1853-60 arasındaki sekiz hasat yılında "Birleşik Krallık'ta tüketilen toplam buğday miktarının yaklaşık dörtte üçünün kendi topraklarında yetiştirildiğini ve dörtte birinden biraz fazlasının dışarıdan temin edildiğini" söylüyor; ancak yirmi beş yıl sonra rakamlar hemen hemen tersine döndü; yani, 1879-86 arasındaki sekiz yıl içinde ihtiyacın üçte birinden biraz fazlası ülke topraklarından sağlanırken, yaklaşık üçte ikisi ithâl edildi. Ancak bu değişikliği ne nüfustaki 8 milyonluk artış ne de buğday tüketiminin kişi başına 0,5 kile* artmış olması açıklayabilir. 1853-60 yılları arasında Britanya'da ekilen her 8 dönüm toprak bir kişiyi besliyordu: 1887'de aynı sayıda insanı beslemek için neden 12 dönüm toprak gerekti? Bunun basit bir yanıtı var; tek kelimeyle, tarım ihmâl edildi.

Gerçek şu ki, buğday ekili topraklar 1853-60 döneminden bu yana 640 bin hektar azaldı ve dolayısıyla 1883-86 yılları arasındaki ortalama mahsûl, 1853-60 ortalama mahsûlünden 40 milyon kile daha azdı; sırf bu azalma bile 7 milyondan fazla insanın yiyeceği anlamına geliyor. Bunun yanı sıra arpa, yulaf, fasulye ve diğer bahar mahsûlleri ekilen alanlar da 226 bin hektar azaldı. Hektar başına 75 kile gibi düşük mahsûl veren topraklardaki bu azalma, aynı 7 milyon kişinin tahıl ihtiyacına eşittir. Birleşik Krallık 1860'ta 10 milyon kişi için tahıl ithâl ederken 1887'de 17 milyon kişi için tahıl ithâl

* [Bir Britanya kilesinin karşılığı 36.369 litredir. -y.n.]

ettiye, bunun tek nedeni 800 bin hektar arazinin tarım dışına kaymasıdır diyebiliriz.

Bunlar herkesin bildiği gerçekler; ama bu gerçeklerden, genellikle tarımın niteliğinin değiştiğine işaret edilirken bahsedilir; bu ülkede bir zamanlar buğday ekilip süt ve et elde edildiğinden hiç bahsedilmez. 1887 rakamları 1860 rakamlarıyla karşılaştırılacak olursa, diğer tarım mahsûllerinde de aynı düşüş görülür. Patates ekili alanlar 110 bin hektar, şalgam ekili alanlar 70 bin hektar azaldı; her ne kadar havuç vb. ekili alanlarda artış olsa da toplam tarım alanı 130 bin hektar azaldı. Sadece daimî meralarda (1 milyon 130 bin hektar) ve dönüşümlü çayırarda (650 bin hektar) artış görüldü; ancak çiftlik hayvanlarının sayısında bu artışla orantılı bir yükselme göremiyoruz. Bu yirmi yedi yıl boyunca çiftlik hayvanlarında meydana gelen artış, ıslah edilen âtil araziler için bile yetersizdi.

Sorunlar 1887'den bu yana, giderek daha kötü bir hâl aldı. Büyük Britanya'yı tek başına ele alırsak, 1885'te tahıl ekili toplam alan 3 milyon 400 bin hektardı; ekilebilir alanla karşılaştırılınca bu alan çok küçüktür; böylesine küçük bir alan bile, 1895'te 2 milyon 300 bin hektara düştü. Buğday ekili alan 1885'te 1 milyon hektar idi (oysa 1874'te 1.5 milyon hektardı); 1895'e gelinceye kadar bu alan 570 bin hektara düşerken, sadece diğer tahılların ekili olduğu alanlarda -2 milyon 100 bin hektardan 2 milyon 200 bin hektara gibi-önemsiz bir artış görüldü. *On yılda tahıl ekili alan kaybı toplamda 400 bin hektarı buldu!* Dolayısıyla 5 milyon kişi daha yiyeceğini yurt dışından temin etmek zorunda bırakıldı.

Peki, iddia edildiği gibi değişen sadece tarımın niteliğiye, sebze üretiminin yapıldığı alanda olması gereken artış gerçekleşti mi? Kesinlikle hayır! Bu alan daha da fazla, 200 bin hektar kadar azaldı (1885'te 1 milyon 420 bin hektar iken 1895'te 1 milyon 300 bin hektara, 1909-1911 arasında ise 1 milyon 200 bin hektara düştü). Ya da dönüşümlü şekilde

yonca ve çayır için kullanılan alanlar bütün bu azalmalarla orantılı şekilde arttı mı? Ne yazık ki hayır! Bu alanlar da azaltıldı (1885'te 1 milyon 883 bin iken 1895'te 1 milyon 914 bin oldu, 1909-1911 arasında ise 1 milyon 685 bin hektara düştü). Kısacası, dönüşümlü olarak ekilen alanın tümüne baktığımız zaman, son yirmi altı yıl içinde 1 milyon hektardan fazla alanın daha, hiçbir şekilde telâfi edilmeksizin tarım dışına kaydığını görüyoruz (1885'te 6 milyon 960 bin iken 1895'te 6 milyon 540 bine, 1909-1911 arasında ise 5 milyon 940 bin hektara düştü). Böylece, kalıcı mera adı altında 12 dönümüne zar zor 1 inek düşen *-ve ekilebilir alanların yarısından fazlasını teşkil eden-* 6 milyon 880 bin hektarlık (ki bu rakam 1909-1911 arasında 7 milyona yükseldi) muazam bir âtlı alan ortaya çıktı!

Bütün bu rakamlardan sonra, "buğday yetiştiren" Britanyalı çiftçilerin artık "et üreticisine" dönüştüğünü söyleyenlerin tersine, son yirmi beş yıl içinde çiftlik hayvanı sayısında buna bağlı bir artış görülmediğini belirtmem gerekir. Tahılla ilişkisi kesilmiş toprağın "et üretimine" tahsis edilmesi şöyle dursun, 1885-95 yılları arasında çiftlik hayvanı sayısı daha da azaldı ve ancak son yıllarda ufak bir artış gösterdi. Doğrudur, atların sayısında artış görüldü; kasapların ve manavların her biri artık "centilmenlerin kapısından sipariş almak için" atla dolaşüyor (İsveç'te bu işin telefonla yapıldığını yeri gelmişken belirtelim). Ancak tarımda kullanılan, terbiye edilmemiş ve damızlık olarak kullanılan atların sayısını ele alırsak, 1885'ten 1909'a kadar at sayısında 1.408.790'dan 1.553.000'e artış gibi küçük oynamalar görürüz. Bu atların bir kısmı ve beslenmeleri için gereken yulaf ve samanın, büyük kısmı ithâl edilmiştir. Ve bu ülkede eğer et tüketimi arttıysa, bunun nedeni adada üretilen et değil, ithâl edilen ucuz ettir.

Kısacası, bize sık sık söylenenin tersine tarım yön değiş-tirmede; tarım her yönden gerileme gösterdi. Toprak hızla ve

tehlikeli bir şekilde tarım dışına kayarken bostancılık, meyvecilik ve kümes hayvanları yetiştiriciliğindeki son gelişmeler Fransa, Belçika ve Amerika'da yapılanlarla karşılaştırıldığı zaman önemsiz kalıyor.

Son birkaç yılda ufak gelişmeler olduğunu söylemek gerekir. Tahıl ekili alanların tümünde belli belirsiz bir artış görüldü, bu alan 2 milyon 830 bin hektar civarında artıp azalan bir seyir gösteriyor. Arpa ve yulaf ekili alanlarda bir miktar düşüş gözlenirken, özellikle buğdayda artış görüldü (1907'de 657.000 hektar iken 1911'de 770 bin hektara çıktı). Ancak tahıl ekili alanlar hâlâ, 1885'teki rakamlara göre 607 bin hektar, 1874'deki rakamlara göre ise yaklaşık 1 milyon hektar daha azdır. Bu da lütfen hatırlayın, tam on milyon insanın ekmeği demektir.

Bu genel düşüş eğiliminin nedeni açıktır. Neden, toprağın terk edilmesi ve topraktan vazgeçilmesidir. İnsan emeği gerektiren her tarımsal mahsûle ayrılan alan azaldı; ve tarım işçilerinin yarıya yakını 1871'den bu yana şehirlerdeki işsizler ordusunun saflarına katılmak üzere topraktan uzaklaştırıldılar. Bu nedenle Britanya'nın tarım alanları aşırı nüfusa sahip olmak bir yana, James Caird'in bir zamanlar söylediği gibi, *insan emeğine hasret*. Britanya ulusu kendi topraklarında çalışmıyor; *ulusun kendi topraklarında çalışması engellenmiştir*; ve sözde ekonomistler, toprağın burada yaşayanları beslemeyeceğinden yakınıyorlar!

Bir zamanlar sırt çantamı alıp, Sussex üzerinden yürüyerek Londra dışına çıkmıştım. Léonce Lavergne'in yazılarını okumuş olduğumdan, tamamen ekili topraklarla karşılaşacağımı umuyordum; ama ne Londra çevresinde, ne de güneyde tarlada çalışan insanlar gördüm. Weald'de fundalıklar ve "Londralı kibar beylerin" sülün avlamak için kiraladığı ağaçlık araziler dışında hiçbir şeyle karşılaşmaksızın 30 kilometreden fazla yürüdüm. Başta "verimsiz topraklar" diye düşündüm; çok geçmeden iki yolun kesiştiği yerde aynı toprağın

bereketli ekinle örtülü olduğu bir çiftliğe rast geldim; böylece düşüncem Fransız köylülerin dediği gibi *insan ektiğini biçer'e* dönüştü. Daha sonra bölgenin iç kısımlarında bereketli tarlalar gördüm ama Belçika ve Fransa topraklarında hayranlıkla izlemeye alıştığım insan gücünü burada bile görmediğimi fark ettim. Acımasız istatistikçilerin dediğine göre, İngiltere ve Galler'de 16 milyondan fazla insan “profesyonel işler, hizmet işleri, belirsiz işler ve verimsiz işlerde” çalışırken sadece 1 milyon 383 bin insanın toprakta çalıştığını öğrenince, benim için merak edilecek bir şey kalmadı. Bonanza çiftliği yöntemlerini kullanmadıkça, bir milyon insanın 13 milyon 332 bin hektar toprağı verimli bir şekilde işlemesi mümkün değildir.

Merkezinde Harrow olan bu kısa yolculukta Londra'dan 8 km. kadar uzaklaştım, arkamı döndüğümde ise doğuda ya da batıda, hektar başına –bir sağlam ineği bile güç bela besleyebilen– azamî 1 ton samanın elde edildiği çayırlar dışında hiçbir şey göremedim. Çayırlarda insan eksikliği göze çarpıyor; insanlar baharları ağır bir merdaneyle çayırın üzerinden geçiyorlar ve her iki üç yılda bir de gübreleme yapıyorlar; ardından kuru otları biçme zamanı gelene kadar ortadan kayboluyorlar. Ve buraya sadece 16 km. mesafedeki 5 milyon nüfuslu Charing Cross şehri Flaman ve Jersey patatesi, Fransız marulu ve Kanada elması yiyor. Şehirden aynı uzaklıktaki 400 hektar toprak, Parisli bahçıvanların elinde en az 2 bin kişinin çalıştığı ve her hektarı 120 ila 750 sterlin değerinde sebze veren topraklar hâline gelirdi. Ama Britanya'da topraklar, altın başakların boy verdiği bitmez tükenmez bir kaynağa dönüşmek için sadece insan elinin değmesini beklerken bize bu toprağın “balçık” olduğu söyleniyor. Çünkü, insan eli değen hiçbir toprağın verimsiz olamayacağını; en verimli toprakların Amerika'nın geniş düzlüklerinde ya da Rusya bozkırlarında değil İrlanda'nın turbalıklarında, Fransa'nın kuzey sahillerindeki kumluk bölgelerde, Ren'in

kayalık dağlarında bulunduğunu ve insan elinin eseri olduğunu bilmiyorlar.

En çarpıcı gerçek ise, verimli olduğu şüphe götürmeyen bir kısım ülke topraklarının şu an daha da kötü bir durumda olmasıdır. Güney Devon'da toprağın durumunu görüp "kalıcı otlağın" ne anlama geldiğini öğrendiğimde içim sızladı. Bir-biri ardına sıralanmış tarlaları, bol miktarda devedikeni ve yaklaşık 10 cm. boyunda ot bürümüştü. Herhangi bir tepenin üzerinden buna benzer yirmi, otuz tarla görülebiliyordu; şimdiki neslin dedelerinin taşlarını ayıklayıp çitini çektiği, arkalar açtığı ve benzeri işler için müthiş bir emek sarf ettiği binlerce hektar toprak bugün işte bu durumdaydı. Her tarafta terk edilmiş kulübeler ve ot bürümüş meyve bahçeleri görülebiliyordum. Buranın nüfusu bütünüyle yok oldu, ve böyle giderse burada insanlıktan eser kalmayacak. Ve bu gelişmeler ülkenin en verimli topraklarıyla bezenmiş ve Jersey'in ilk bahardaki ikliminden çok daha uygun bir iklime sahip bölgesinde —en çorak bostanlarında bile, nadir de olsa mayısın daha ilk yarısında patates yetişebilen topraklarda— oluyor. Ama ekecek kimse yoksa bu toprak nasıl ekilebilir? Yaşlı bir emekçi bana, "Tarlalarımız var; insanlar yanından geçip gidiyor, ama asla içine girmiyorlar" dedi; ve bu bir gerçek.

Yirmi yıl önceki Britanya tarımı üzerine izlenimlerim bunlardı. Hem resmî istatistikî veriler hem de yayımlanmış sayısız miktardaki özel çalışma, şu son yirmi yıl içinde ülkenin genel tarım koşullarında ne yazık ki çok az bir iyileşme olduğunu gösterdi. Ülkenin farklı bölgelerinde farklı yönlerde gelişen bazı başarılı çalışmalar yapıldı; ve bu adalarda vasat bir toprağın usûlüne uygun işlendiği zaman neler elde edileceği ortaya çıktıkça bu çalışmalarını zevkle anlatacağım. Ancak geniş arazilerde, özellikle güney bölgelerinde durum yirmi yıl öncesine oranla daha da kötüleşti.

Britanya tarımı üzerine gazetelerde yer alan çok sayıda eleştiri ve makalenin yanı sıra son zamanlarda yayımlanan

kitapları okuduğumuzda, 19. yüzyılın “yetmişli” ve “seksenli” yıllarında başlayan tarım krizinin, Amerikan rekabetinin yol açtığı buğday fiyatı düşüşünden daha derin nedenleri olduğunu anlamamak mümkün değil. Ancak bu tartışma, elinizdeki kitabın kapsamı dışında.

İskoçya’da da durum aynı şekilde kötü. “Kırsal” denilen nüfus giderek azalmakta: 1911’e gelindiğinde rakam 800 binin altına düşmüştü. Tarım emekçilerine gelince, 1881-1901 arasındaki yirmi yıl içinde sayıları –135.970’ten 93.600’e düşmek suretiyle– 42.370 kişi azaldı. “Geyik ormanları” –yani eskiden *ekilebilir* olan topraklar üzerine zenginlerin eğlenmesi için ayrılmış avlak vasfındaki alanlar– korkunç bir hızla artarken *toprak tarım dışına kayıyor*. İskoç nüfusunun buna bağlı olarak göç ettiğini ve İskoçya’nın büyük bir hızla insansızlaştığını söylememize gerek yok.

Usûlüne uygun ve zekice işlendiği zaman topraktan neler elde edilebileceğini ve edilmesi gerektiğini göstermeyi amaçladığıma göre, çiftçilikte moda olan sistemin ülke için dezavantajlarından sadece birini göstereceğim. Britanya’nın hem toprak sahipleri hem çiftçileri, giderek topraktan azamî mahsûl elde etmenin dışında başka amaçlar gütmeye başladı; ve Avrupalı uluslar topraktan maksimum verim elde etme meselesiyle yüzleşip çiftçilik yöntemlerinde tam bir değişikliğe gitmeleri kaçınılmaz hâle geldiğinde, bu ülke böyle bir değişikliğe gitmedi. Fransa, Belçika, Almanya ve Danimarka’da tarım uzmanları daha yoğun ve çok yönlü bir tarım uygulayıp Amerika ile rekabet edebilmek için ellerinden geleni yaparken, bu ülkede, sadece *hayvan otlatmanın* kârlı olmadığı, tahılların ve hatta endüstriyel amaçlarla yetiştirilen köklerin ve bitkilerin verimliliğinde yerinde müdahalelerle artış sağlanacağı aşikâr olduğu hâlde, toprağı tahıl ekerek zayıflattıktan sonra otlak olarak bırakmak gibi köhnemiş bir yöntem hâlâ çok yaygın. Giderek daha yoğun tarım yapmamız gerekirken, toprak tarım dışına kaymaya devam ediyor.

Bu istenmeyen sonuca birçok nedenin bir araya gelişi yol açtı. Toprak mülkiyetinin büyük toprak sahiplerinin elinde toplanması; daha önceleri elde edilen büyük kârların düşmesi; topraktan çok diğer gelirlerine dayanan ve dolayısıyla çiftçiliği ek iş ya da eğlenceli bir spor olarak gören bir toprak sahibi ve çiftçi sınıfının ortaya çıkması; vahşi yaşamın sürdüğü alanların süratle Britanyalı ve yabancı avcılarının kullanımına tahsis edilmesi, yeni bir başlangıcın şart olduğunu ulusa gösterecek sorumluluk sahibi insanların olmayışı; öğrenilmesi şart olana karşı ilgisizlik ve Birleşik Devletler’le Kanada’daki gibi uygulamalı tarımsal bilgiyi yaymanın yanı sıra gelişmiş tohum ve fide de yetiştiren Deneme Çiftliklerine benzer kurumların burada olmayışı; Danimarkalı çiftçileri başarıya götüren tarımda birlikte çalışma ruhuna karşı İngilizlerin duyduğu antipati ve diğer nedenler çiftçilik yöntemlerinin kaçınılmaz değişiminin önünde birer engel teşkil ediyor ve tarım üzerine yazan Britanyalı yazarların yakındığı sonuçlara neden oluyorlar.

Britanya tarımının meşhur üstünlüğü ile bu düşüncelerin geliştiği elbette söylenebilir. Britanya’da hektar başına 70-75 kile buğday elde edilirken Fransa’da bu oranın 40-50 kile olduğunu gerçekten bilmiyor muyuz? Britanya’nın her yıl 200 milyon sterlin tutarında hayvansal ürün –süt, peynir, et ve yün– elde ettiği bütün yıllıklarda yazmıyor mu? Evet, bunların hepsi doğru, ve hiç şüphe yok ki Britanya tarımı diğer uluslara göre birçok yönden üstün. Minimum işçilikle en çok mahsûlü elde etme konusuna gelince, Amerika Bonanza Çiftlikleriyle öne geçene kadar Britanya başı çekiyordu (artık bu yarıştan çekildi ya da çok gerilerde kaldı). İyi cins sığır yetiştirme konusunu ele aldığımızda çayırların çok iyi durumda oluşuna ve tek tek çiftliklerden elde edilen sonuçlara bakarsak, Britanya’dan öğrenilecek çok şey var. Ancak Britanya tarımına bir bütün olarak yakından bakılırsa, birçok şeyin kalitesiz olduğu açığa çıkar.

Ne kadar mükemmel olursa olsun çayır çayırdır ve verimlilikte bir mısır tarlasından çok daha geridedir; bir öküzü beslemek için 12 dönüm alan gerektiği sürece sığır cinsi kötüye gidiyor. Tahıla gelince, bu ülkede hektar başına 70-75 kile tahıl elde edilmesine hayranlık duyabilirsiniz; ancak ekilebilir 13 milyon 332 bin hektardan sadece 650-750 bin hektarın ekili olduğunu öğrenince insan hayâl kırıklığına uğruyor. Elindeki bütün gübreyi toprağının yirmide birine atan herkes benzer sonuçları alabilirdi. Rothamstead'da hiç gübreleme yapmadan sadece iyi tohum kullanarak kırk yıl boyunca hektar başına ortalama 35 kile elde edildiğini öğrenince 70-75 kile bize artık tatmin edici gelmiyor.

Britanya tarımını doğru değerlendirmek istiyorsak, iyi gübrelenmiş birkaç yerden elde edilen rakamlara dayanmamak gerekir; bölgede bir bütün olarak neler yapıldığına bakmak gerekir. İngiltere, Galler ve İskoçya'nın her 1000 hektarından 435'i orman, koru, fundalık, bina ve diğer şeylerle kaplı. Tamamen doğal nedenlere dayanan bu oranda herhangi bir hata aramaya gerek yok. Fransa ve Belçika'da da bölgenin üçte biri bu şekildedir ve toprak parça parça tarıma kazandırılmaya devam etse de ekilemez toprak muamelesi görür. Fakat "ekilemeyen" kısmı bir kenarda bırakarak, her 1000 hektar alanın "ekilebilir" 565 hektarına ne olduğunu görelim. (1910 itibarıyla Büyük Britanya'da bu oran 13 milyon hektara tekabül eder.) Ekilebilir alan öncelikle ikiye bölündü ve –her 1000 hektarın 308 hektarına karşılık olan– büyük parça "kalıcı otlak" olarak bırakıldı, yani çoğu durumda tamamen boş bırakıldı. Bu alandan çok az saman elde edildi ve belli bir sayıda sığır bu topraklarda otladı. Böylece ekilebilir alanın yarısından fazlası ekilmemiş oldu, ve 1000 hektarın sadece 257 hektarı ekildi. Bu 257 hektarın 124 hektarında tahıl, 21 hektarında patates, 53 hektarında sebze yetiştirildi ve 73 hektarında dönüşümlü olarak yonca ve diğer otlar yetiştirildi. Ve son olarak tahıl ekilen 124 hekta-

rın en çok 33 hektarında, bazı yıllar sadece 25 hektarında (bölgenin kırkta biri, ekilebilir alanın ise yirmi üçte biri) buğday ekildi. Bu topraklara iyi bakıldı, iyi gübreleme yapıldı ve hektar başına 70-75 kile buğday elde edildi; ve Britanya'nın dünyada en iyi tarımı yaptığı varsayımı işte bu 1000 hektarın 25-30 hektarında yapılan tarıma dayandırıldı.

Bütün bunlardan, 13 milyon 330 bin hektar ekilebilir alan üzerinde nüfusun sadece üçte birine yetecek gıda maddesi yetiştirildiği (nüfusun üçte ikisinden fazlasının tükettiği gıda maddesinin ithâl edildiği) sonucu çıkıyor; buna bağlı olarak da Britanya tarımı, bölgenin üçte ikisi ekilebilir olduğu hâlde, km²'ye düşen 180 kişiden 50 ya da 55 kişiye yerli gıda temin ediyor. Bir başka deyişle, bir kişinin ihtiyacı olan yiyeceği yetiştirmek için yaklaşık 12 dönüm *ekilebilir arazi* gerekiyor. Şimdi Fransa ve Belçika'da toprağın nasıl işlendiğini görelim.

Büyük Britanya'da 1 hektardan elde edilen ortalama 75 kile buğday ile Fransa'da son on yılda elde edilen ortalama 47-50 kile buğdayı karşılaştırsak, sonuç tamamen adanın lehinedir; ancak iki ülkedeki tarım sistemi tamamen farklı olduğu için bu tür karşılaştırmalar fazla önem taşımaz. Fransızların da kuzeyde ve Île-de-France'da* ciddi şekilde gübrelenmiş 10-12 hektar verimli arazisi var ve bu verimli arazilerden hektar başına ortalama 75-80 kile tahıl elde ediyorlar. Ancak Fransızlar sadece verimli arazilerde değil, hektar başına 20, 25 hatta 15 kile mahsûl veren Güney Fransa'da ve Merkez Plato'da da sulama yapmadan buğday ekıyor ve buralardaki düşük mahsûl ülke ortalamasını düşürüyor.

Bizim burada kalıcı otlak adı altında terk ettiğimiz toprakların benzerini Fransızlar ekıyor; ve buna Fransa'nın tarımdaki "geriliği" deniyor. Gerçekten, Fransa'da "ekilebilir

* [Fransa'nın, orta kuzey kesiminde yer alan ve Paris ile çevresindeki toprakları da kapsayan bölgesi. -y.n.]

alan” olarak tanımladığımız toprağın toplam alana oranı, Büyük Britanya’daki orana (bölgedeki her 1000 hektardan 625 hektarı) çok yakındır; buğday ekili alan oransal olarak Büyük Britanya’dan yaklaşık *altı kat* daha fazladır (her 1000 hektarın 25-30 hektarı yerine 180 hektarına buğday ekiliyor): Tahıl tarımının tümü, ekilebilir alanın yaklaşık beşte ikisini kaplıyor (1000 hektarın 375 hektarı), ve bunun dışında sebze, endüstriyel tarım mahsûlleri ve meyveye geniş alanlar ayrılıyor.

Bütün ayrıntıları hesaba katınca, Fransızlar Büyük Britanyalılardan daha az sığır yetiştiriyor ve çok daha az koyunculuk yapıyor olsa da, kendisinin ve sığırlarının tükettiği gıdanın hemen hemen tümünü kendi topraklarından elde ediyor. Ulusun bir yılda tükettiği ortalama miktarın sadece onda birini ithâl ediyor ve sadece güneyden değil, aynı zamanda ve özellikle de Channel kıyılarından Britanya’ya önemli miktarda (10 milyon sterlin değerinde) gıda maddesi (Bretanya yağı ve sebzesi; Paris’in banliyölerinden sebze, meyve vb.) ihraç ediyor.

Sonuç, bölgenin üçte biri “ekilemez” muamelesi görmesine rağmen Fransız topraklarının her km²’deki (73 kişiden) 66 kişiye yetecek besini sağlamasıdır. Yani bu ülke toprakları km² başına, Britanya’dan 16 kişi daha fazlasını besliyor.

Belçika ile karşılaştırdığımız zaman sonuç daha da çarpıcıdır; dahası, bu iki ülkedeki tarım mahsûlü yetiştirme sistemi birbirine benzediği için bu şaşırtıcılık daha da artıyor. İlk olarak, Belçika’da hektar başına ortalama 75 kile buğday yetiştirdiğini görüyoruz; ama buğday ekimine ayrılan alan ile ekilebilir alan karşılaştırılırsa, Büyük Britanya’da bu işe ayrılan alanın beş katıdır ve tahıl mahsûlü ekime uygun alanın beşte ikisini kaplar.

Belçika’da toplam 76 milyon kile –yani ekilebilir alanın her hektarında 38 kile– tahıl yetiştiriliyor iken, bu rakam Büyük Britanya için sadece 21 kiledir; ve ekilebilir toprağın

her hektarında, Büyük Britanya'dakinin iki katı sığır besliyorlar.

Ancak Belçika topraklarının bu ülke topraklarından daha verimli olduğunu düşünmeyin. Tam tersine, Laveleye'nin ifadesiyle "bölgenin sadece yarısı ya da daha azı tarım için elverişli şartlara sahiptir"; diğer yarısı "sadece kuvvetli gübrelemeyle güçlendirilebilecek" taşlı toprak ya da kumdan oluşan doğal "çoraklığa" sahiptir. Belçika toprağının bugünkü verimliliği doğanın değil insanın eseri. İngiltere ve Galler'den daha yoğun bir nüfusa sahip olan ve bir km²'lik alanda 227 kişinin yaşadığı Belçika, nüfusu için gereken gıdanın neredeyse tümünü, sahip olduğu bu toprak ve sarf ettiği emek sayesinde elde etmeyi başarıyor.

Belçika çok yoğun olan nüfusunun üçte ikisinden fazlasına yetecek tahıllı gıdaları üretirse, bu oldukça önemli bir rakamdır; ancak her yıl önemli oranda tarım mahsûlü satın aldığını da belirtmemiz gerekir. Dolayısıyla, –başka yerlerde olduğu gibi, yoğun tarımın önünde duran bütün sosyal engellere rağmen– Belçika'nın verimsiz topraklarında yapılan tarımın aynısı Büyük Britanya'da yapılsa, adalardaki nüfusun çok daha büyük bir kısmı gıdasını bugünden farklı olarak kendi topraklarından sağlayabilirdi.

Eğitilmiş sınıfların da desteklediği bir ulusal çabayla neler başarılabileceğinin bir başka örneği de Danimarka'dan geldi. Eyaletlerinden birini kaybetmeleriyle sonuçlanan 1864 Savaşı'nın ardından Danimarkalılar, köylülerin eğitim düzeyinin yükseltilmesinin yanı sıra toprağın da yoğun biçimde ekilmesi yönünde büyük çaba harcadılar. Bu çabanın sonuçları şu an açık bir şekilde önümüzde duruyor.

Bugün Londra pazarındaki yağ fiyatlarını Danimarka yağının belirlediğini, bu yağın yüksek kalitede olduğunu ve sadece soğuk depoları olan süthane kooperatifleri ve standart yöntemler kullanılarak elde edilebileceğini herkes biliyor. Ama Britanya'nın büyük miktarlarda ithâl ettiği Sibirya

yağının da Danimarkalı kooperatifçilerin eseri olduğu pek bilinmez. Danimarkalılar büyük miktarda yağ ihracatına başladıklarında kendi kullanımları için Batı Sibirya'nın güneyinden, Kanada'dakilere benzer geniş ovalarla kaplı Tobolsk ve Tomsk eyaletlerinden yağ ithâl ediyorlardı. Oralarda her bir köylü yağı kendi evinde yaptığı için başlangıçta yağlarının kalitesi çok kötüydü. Bu yüzden Danimarkalılar, Rus köylülerine birlikte çalışmayı öğretmekle işe başladılar; bu verimli bölgenin zeki köylüleri Danimarkalıları çok çabuk anladı. Süthane kooperatifleri baş döndüren bir hızla yayılırken bizler bu ilginç hareketin nereden kaynaklandığını bilmiyorduk. Şu aralar, Sibirya yağı yüklü bir buharlı gemi haftada bir kez Baltık limanlarından yola çıkarak Londra'ya binlerce varil Sibirya yağı getiriyor. Eğer ya-nılmıyorsam, aynı ihracat işine son dönemde Finlandiya da katıldı.

Benzer örnekleri ta Çin'e kadar uzanmadan, özellikle Lombardiya'dan da verebilirim. Ancak yukarıda verdiğim örnekler, 31,5 milyon hektar toprağın 46 milyon insanı doyuramayacağı gibi üstünkörü bir yargıya karşı okuru uyarmak için yeterli. Bu örnekler ayrıca aşağıdaki sonuçları da çıkarmama yarıyor:

Birleşik Krallık toprakları sadece kırk beş yıl önce olduğu gibi ekilseydi bile, bugün 17 milyon insan yerine 24 milyon insan ülkede yetişen mahsûllerle beslenebilirdi; ve toprağın bu şekilde işlenmesi 750 bin insana daha iş sağlarken, Britanyalı imâlâtçılara da 3 milyon zengin yerli müşteri sağlayabilirdi.

Birleşik Krallık topraklarının ekilebilir kısmı Belçika ortalaması kadar işlenebilseydi, ülke en azından 37 milyon insanına yiyecek sağlayabilirdi; ve imâlâta sekte vurmadan tarım mahsûlleri ihracatına girişebilirdi, böylece zengin bir ulusun tüm ihtiyaçlarını rahatça karşılayabilirdi.

Ve son olarak, bu ülkenin nüfusu eğer ikiye katlansaydı,

90 milyon insana yiyecek sağlamak için gereken tek şey, toprağı Lombardiya ve Flanders'ın en iyi çiftliklerindeki gibi işlemek ve şu an âtıl olan bazı otlakları, Fransa'nın büyük şehirlerine komşu bölgelerdekine benzer şekilde bostan yapmak üzere kullanmak olacaktır.

Bütün bunlar hayâl değil birer gerçektir; geleceğin tarımına dair öngörüler değil, çevremize baktığımızda varılan en mütevazı sonuçlardır.

Tarımda nelerin *yapılabileceğini* ve herhangi bir toprak parçasında nelerin yetiştirilebileceğini eğer bilmek istersek, Jersey Adası'nın doğu Flanders'daki Saffelare yöresine ya da Lombardiya'nın sulama yapılan çayırlarına başvurmamız gerekir. Ya da, bu ülkedeki veya Paris çevresindeki veya Hollanda'daki bostancılara, ya da Amerika'daki "sebze çiftliklerine" vs. başvurmamız gerekir.

Bilim ilgisinin çoğunu endüstriyel amaçlara hasrederken sınırlı sayıda doğa sever ve gelecek kuşakların isimlerini bilmeyeceği bir alay emekçi, son zamanlarda oldukça yeni bir tarım yarattı. Modern tarım nasıl atalarımızın üç bölge sisteminden daha iyi ise, bu sistem de modern sistemden daha iyi. Bilim bu insanlara pek de rehberlik etmedi, hatta –yaşam ve gelişme konularıyla ilgili bilim dalının kimya değil fizyoloji olduğunu unutup bizi bitkileri kimyasal ilaç şırınga edilen birer kap gibi görmeye ikna eden Liebig taraftarları tarafından uygulama alanı ifrata vardırılmış Liebig teorileri örneğinde olduğu gibi– bazen yanlış yönlendirdi. Böylece bilimin rehberliğinden pek de yararlanamayan bu insanlar deneysel bir yol izlediler; biyolojide yeni ufuklar açan sığır yetiştiricileri gibi, bitki fizyolojisinde yeni bir deneysel araştırma alanı açtılar. Tarladan her yıl bir mahsûl ya da her üç yılda bir dört mahsûl almamıza imkân veren dönüşümlü ekim sistemimizle böbürlenmemizi tebessümle izliyorlar; çünkü onlar yılın on iki ayı boyunca aynı toprak parçasından altı veya dokuz kez mahsûl almanın hayâlini

kuruyorlar. Toprak kendi emeklerinin eseri olduğu ve her yıl büyük miktarlarda ürettikleri bu toprağın fazlasını satmak, aksi hâlde bostanlarını bir parmak kadar genişletmek durumunda kaldıkları için, bizim iyi toprak/kötü toprak üzerine söylediklerimize akıl erdiremiyorlar. Bizim yaptığımız gibi hektar başına 12-14 ton saman değil, 120-240 ton arasında değişen sebze elde etmeyi hedeflediler; 12 sterlin değerinde saman değil, en basitinden 250 sterlin değerinde lahana ve havuç benzeri sebze, yoğun bahçecilik yöntemleri kullanarak da değeri 500 sterlinden fazla eden sebze elde etmeyi hedeflediler. Tarım artık bu yönde geliyor.

En kıymetli gıda maddelerimiz arasında etin başı çektiğini biliyoruz; vejetaryen olmayanlar, buna inandırıldıkları ya da öyle gerektiği için yılda ortalama 100 kg. et –yani, kabaca bir öküzün üçte birini– tüketiyor. Bu ülkede ve hatta Belçika’da da bir büyükbaş hayvanı beslemek için 8-12 dönüm alana ihtiyaç duyulduğunu gördük; bu durumda 1 milyon kişilik bir topluluğun et ihtiyacını karşılamak için 400 bin hektarlık alan gerektiği ortaya çıkıyor. Ancak –Fransa’da *silolama* yöntemini geliştirenlerden biri olan– M. Goppart’ın çiftliğine gidecek olursak onun, 33 ton kuru ot veren tarlasında, sulama kanalları açılıp iyice gübrelendikten sonra hektar başına en az 130 ton ekin sapı elde ettiğini görürüz. Bu da 4 dönümün bir boynuzlu hayvanın yemini sağladığı anlamına gelir. Yani üç kat fazla mahsül almak söz konusudur.

Sığırların beslenmesinde de kullanılan pancara gelince, Whitby’den Bay Champion, atık su yardımıyla hektar başına en az 110 ton, hatta bazen 160-220 ton pancar yetiştirmeyi başardı. Böylece hektar başına en az 5-6 sığır besleyecek mahsülü elde etmiş oldu. Bu başarıyı başkaları da izledi: Autumn’dan M. Gros, hektar başına 10 sığır beslemesine imkân verecek bir mahsülü, yani yaklaşık 675 ton pancar ve havucu yetiştirmeyi başardı. Gerçekten, Fransız rekabeti şartların-

da hektar başına 110 ton pancar elde edilmesine sık rastlanır, ve bu başarı tamamen toprağa iyi bakılması ve iyi gübrelemeye bağlıdır. Buradan, bildik bir yüksek çiftçilikle* 1 milyon büyükbaş hayvanı beslemek için 800 bin hektara ya da daha fazlasına ihtiyaç duyulduğu ortaya çıkıyor; oysa bu alanın yarısında tam iki kat hayvan beslenebilir; ve beslenecek nüfus miktarı gerektiriyorsa sığır sayısı bir kez daha ikiye katlanırken bunun için gereken alan yine aynı kalabilir (başlangıçtaki alanın yarısı) ve hatta daha az bir alan (başlangıçtaki alanın üçte biri) bile yeterli olabilir.

Yukarıdaki örnekler oldukça çarpıcıdır, ancak bostancılıkta gerçekleştirilenler daha da çarpıcıdır. Büyük şehirlerin çevresinde yapılan tarımı, özellikle Paris çevresindeki bostancılığı kastediyorum. Bu tarım çeşidinde bitkiler bulundukları yetiştirme aşamasına göre muamele görür. Tohumların özellikle uygun toprak ve sıcaklık koşullarında çimlenmesi ve filizlerin ilk yapraklarını vermesi sağlanır; sonra en iyi fideler alınır ve üzeri örtülü ya da açık olan ince bir özlü toprak tabakasına ekilir; dar bir alana ekilmiş bitkiler burada kök salar ve alışlagelenden daha fazla ihtimam görürler. Bu ilk alıştırmadan sonra açık alandaki tarhlara dikilirler ve burada olgunlaşınca kadar gelişirler. Bu tarz bir bitki yetiştirmede toprağın başlangıçtaki durumunun pek fazla önemi yoktur, çünkü özlü toprak eski seranın dışında hazır hâle getirilmiştir. Tohumlar dikkatle sınanmıştır, filizler adamakıllı ihtimam görür; ekinlerin çeşitliliği, buharlı motor yardımıyla yapılan cömert sulama ve en zayıf olanın yerine

* [Geleneksel yöntemlerin kullanıldığı düşük çiftçiliğin tersine, en iyi ekin rotasyonunun, en iyi tohumların, en iyi gübrelerin ve en etkili çiftçilik yöntemlerinin kullanılmasına dayanan ve altın çağını 1850-60'larda yaşamış olan nitelikli bir çiftçilik yöntemi. Ancak 1870-80'ler boyunca ve sonrasında Kuzey Amerika'dan tahıl, Güney Amerika'dan et ithâlâtı yapılması gibi piyasa güçlerinin etkisiyle sürdürülememiş, ekilebilir araziler kalcı otlak olarak bırakılmıştır. -y.n.]

geçmek için hazırda bekleyen fide stoğu nedeniyle kıtlık tehlikesi yoktur. Her bitki neredeyse tek tek muamele görür.

Ancak bostancılıkla ilgili yaygın bir yanlış anlamanın düzeltilmesi gerekiyor. Bostancılığı nüfusun yoğun olduğu merkezlere çeken şeyin genellikle pazar olduğu zannedilir. Eskiden bu doğru olabilirdi, yine de olabilir ama sadece belli bir oranda. Parisli bostancıların çoğu, hatta bostanı şehir sınırları içinde olup temel mahsûlü mevsimlik sebzedен ibaret olanlar bile mahsûllerinin tamamını İngiltere'ye ihraç ediyor. Bostancıları şehirlere çeken şey ahır gübresidir; gübreleme, toprağın zenginliğini arttırmaktan çok toprağın sıcaklığını sabit tutmak için kullanılır, nitekim Fransız bostanlarında kullanılan gübrenin sadece onda biri toprağı zenginleştirme amaçlıdır. En iyi parayı turfanda sebze getirir, turfanda sebzeyi yetiştirebilmek içinse sadece havanın değil toprağın da sıcak olması gerekir; bu ise karışım oranı iyi ayarlanmış bol miktarda gübreyi toprağı atarak sağlanır; gübrenin fermentasyonu toprağı ısıtır. Ancak endüstriyel imkânların artmasıyla birlikte, sıcak su boruları kullanılarak toprağın ısıtılması çok daha ekonomik şekilde yapılabilir. Sonuç olarak Fransız bostancılar, soğuk seralara geçici olarak yerleştirilen seyyar boruları ve *termosifonları* giderek artan oranda kullanıyor. Bu yeniliklerin mükemmel sonuçlar verdiğini doğrulamak için Barral'ın *Dictionnaire d'Agriculture*'ının sunduğı bilgilere başvurabiliriz. Bu sistemde özlü toprak elde etmek için esas olarak ahır gübresi kullanılır.

Tarım üzerine yazanların her zaman bir engel olarak gördüğü- toprağın farklı zenginlik derecelerinde olmasına gelince, toprağın başlangıçtaki özellikleri önemli değildir ve bostancılıkta toprak her zaman insanın *eseridir*. Sonuç olarak, Parisli bostancılar kira anlaşması yaparken, toprağı kirala-yanın ayrılması hâlinde belli bir derinliğe kadar olan toprağı taşıyıp götürebileceğı maddesini de genellikle kontrata eklerler. Bostancı toprağı kendisi oluşturur ve bir başka yere taşı-

nırken sera malzemeleri, su boruları ve diğer eşyalarıyla birlikte bu toprağı da alır götürür.

Örneğin bostancılık üzerine iyi bilinen bir çalışmanın yazarı olan M. Ponce'ın meyve bahçesini –bataklığı– ele alalım. Meyve bahçesi yaklaşık bir hektar kadardı. Sulamada kullanılan buharlı makine dahil kuruluş masrafı 1.136 sterlini buldu. M. Ponce dahil sekiz kişi meyve bahçesiyle uğraşıyordu ve bu amaçla beslediğı bir atla mahsûlü pazara götürüyorlardı; Paris'ten dönüşlerinde getirdikleri gübre için yılda 100 sterlin harcıyorlardı. Kira ve vergiler için 100 sterlin daha gidiyordu. Ancak 1 hektarlık bir toprak parçasından elde edilenleri, bu muhteşem rakamları iki sayfa boyunca sıralamadan nasıl anlatabilirim ki? Bütün bunları M. Ponce'ın çalışmasını okuyarak öğrenmelisiniz ama ben burada çalışmada yer alan ana mahsûlleri vereyim: 10 tondan fazla havuç; 10 tondan fazla soğan, kırmızı turp ve kiloyla satılan diğer sebzeler; 6 bin baş lâhana; 3 bin baş karnabahar; 5 bin sepet domates; 60 bin adet kaliteli meyve ve 154 bin adet marul; kısaca, toplam 113 tondan fazla sebze elde edildi. Seranın dışında hazırlanan toprağın miktarı o kadar fazlaydı ki, her yıl yaklaşık 200 m³ özlü toprağın satılması gerekiyordu. Buna benzer sayısız örnek verilebilir ve sonuçların abartıldığı iddiasına karşı en iyi kanıt bostancıların ödediğı yüksek kiralardır; kiralar Londra'nın dışında hektar başına 25 sterlinden 35 sterline kadar değişiyor ve Paris dışında hektar başına 80 sterlini buluyor. Paris çevresinde en az 860 hektar arazi 5 bin kişi tarafından bu şekilde işleniyor ve böylece 2 milyon Parisli beslenirken tüketim fazlası da Londra'ya gönderiliyor.

Yukarıdaki sonuçlara sıcak sera, binlerce cam çatı vb. yardımıyla ulaşılmıştır. Ancak bu tür pahalı şeyler olmadan da, sadece fideler için 30 m² sera ile hektar başına 500 sterlin mâliyetle *açık alanda* sebze yetiştirilebilir. Açıktır ki, bu durumda mahsûllerin yüksek fiyatlı kış turfandası olarak

kazanç getirmesi beklenmez; bunlar en basit olanından bile, her bakımdan yüksek rekoltenin beklendiği mahsûllerdir.

Bu harika bitki yetiştirme yönteminin bütünüyle 19. yüzyılın ikinci yarısında geliştiğini de söylememe izin verin. Ondan önce yöntem oldukça ilkel. Ancak –aynı mahsûlleri neredeyse asfalt yol üzerinde yetiştirecek seviyeye gelen– Parisli bostancılar, şu sıralar sadece toprağa değil iklime de kafa tutuyor. Onların ışığı yansıtmak üzere inşa ettiği duvarlar ve kuzey rüzgârlarından korunmak üzere oluşturduğu ağaçtan setler, ağaç setlerinin gölgeleri, camdan muhafazalar, sera iskeletleri ve fidelikler Paris’in çevresini zengin ve gerçek bir Güney bahçesine dönüştürüyor. Bir Fransız bilim insanının “keşke Paris 2 derece daha güneyde olsaydı” yönündeki arzusu bostancılar tarafından gerçekleştiriliyor; bostancılar, her mevsimde tonlarca üzüm ve meyveyi Paris’e temin ediyor; ve ilkbaharda ortalığı çiçeğe ve çiçek kokusuna boğuyor. Fakat bostancılar sadece lüks şeyler yetiştirmiyor. Sıradan sebzeler de her yıl artan miktarda yetiştiriliyor; sonuçlar o kadar iyi ki, eğer 8418 km² yüzölçümlü Seine ve Seine-et-Oise bölgesinin 4,5 milyon sakini için gereken bütün bir hayvansal ve bitkisel gıda kendi topraklarından elde edilmek durumunda kalınsaydı, bunu şu an kullandıkları büyük ölçüde test edilmiş ve başarısı kanıtlanmış tarım yöntemlerinden başka hiçbir şeye başvurmaksızın yapabileceğini iddia etme cüreti gösteren becerikli bostancılar var.

Bütün bunlara rağmen Parisli bostancı, bizim idealimizdeki tarımcı değildir. Uygarlığın sancılı çabaları arasında o, bize izlememiz gereken yolu gösterdi; ancak modern uygarlık ideali bir başka yerdedir. Bostancılar sabahın üçünden gecenin geç vakitlerine dek neredeyse ara vermeden, kan ter içinde çalışıyor. Boş zaman diye bir şeyin ne olduğunu bile bilmiyor; insan gibi yaşamak için hiç vakti yok; İngiliz Uluslar Topluluğu diye bir şey onun açısından mevcut değil; onun dünyasını ailesinden çok bahçesi oluşturur. Böyle biri bizim

idealimizdeki kişi olamaz; ne o, ne de onun tarım yapma biçimi. Bizim peşinde olduğumuz şey, onun *daha az* çalışarak *daha fazla* üretmesi ve insanca yaşamının tadına varmasıdır. Ve bu dediklerimizin tümü gerçekleşebilecek şeylerdir.

Aslına bakarsanız, başlıca işi ocak ayında olgunlaşan –sözde turfanda– çilek olan bostancıları ve benzerlerini bir yana bırakıp açık alanda mahsûl yetiştiren ve bitkinin sadece ilk günlerinde koruyucu seraya başvuran bostancıları ele alır ve sistemlerini incelersek, sistemin özünün bitki için muhtevasında hem çürümüş organik madde hem de inorganik bileşikler bulunan besleyici ve gevşek bir toprak yaratmak olduğunu görürüz; ve ardından, toprak ve ortamın açık alandan daha iyi şartlardaki sıcaklık ve nem değerlerine sahip olması gerekir. Sistemin tümü bu birkaç cümleyle özetlenebilir. Fransız bostancının istenen hızda fermantasyon sağlayan farklı gübre karışımlarını oluşturmak için olağanüstü bir emek, zekâ ve hayâl gücü kullanması iş olsun diye değil, yukarıda belirttiğimiz gibi, besleyici bir toprak elde etmenin yanı sıra hava ve toprağın istenen düzeydeki sıcaklık ve nemini muhafaza etmek içindir. Bostancının deneysel sanatının tümü bu iki hedefe ulaşmaya adanmıştır. Oysa bunların ikisi de farklı ve daha kolay bir yoldan elde edilebilir. Toprak bizim çabamızla *ıslah edilebilir*, ama bunu *elle yapmamıza* gerek yok ki. Herhangi bir bileşimde herhangi bir toprak makineyle elde edilebilir. Hâlihazırda gübre üreticilerimiz, fosforit ve hatta Vosges graniti püskürten makinelerimiz var; talep olması hâlinde mutlaka özlü toprak üreticileri de olacaktır.

Açıktır ki günümüzde, sunî gübre üretiminde büyük çapta nitelik bozucu malzeme kullanılıp dolandırıcılık yapılırken ve fizyolojik bir süreç olarak kabul edilmesi gereken gübre üretimi kimyasal bir süreç olarak algılanırken, bostancılar şatafatlı isimler verilen değersiz ilaçları kullanarak mahsûlünü riske atmak yerine inanılmaz bir emek harcamayı göze

alıyor. Bu ise toplum için fiziksel nedenlere değil, cehalet ve kötü toplumsal örgütlenmeye bağlı bir köstek oluşturur.

Bitkinin ilk günlerinde ılık bir toprak ve ısısı sabit bir ortam yaratma zorunluluğu elbette her zaman olacaktır; bundan altmış yıl önce, tarımda bir sonraki adımının toprağı ısıtmak olduğunu Leonce de Lavergne de söylemişti. Ancak sıcak su boruları da fermentasyona uğrayan gübreyle aynı sonucu veriyor ve daha az insan emeğine mâl oluyor.

Kapitalist sistem bizi herhangi bir şeyin emek değerinin üç-dört katını ödemek durumunda bıraktığına göre, ısıtmalı bir seranın 1 m²'si için genellikle 1 sterlin ödediğimiz ortadadır. Fakat Drontheim'den ahşap sera iskeleti ithâlinde aracılık yaparak kaç kişi servet biriktirdi? Sadece işçilik masrafımızı hesap edecek olursak, makine kullanımı sayesinde, bir seranın bir metrekaresinin bize mâliyetinin yarım günlük bir insan emeğinden fazla olmadığını şaşkınlıkla keşfederiz ve bunun hemen ardından Jersey ve Guernsey'de 1 hektarlık serada tarım yapmak için sadece 7-8 kişinin günde 10 saat çalışmasının yeterli olduğunu görürüz. Dolayısıyla daha önce lüks olan seracılık, yüksek tarım alanına hızla giriyor. Cam seracılığın hem açık alanda yetiştirilemeyen sebze ve meyvelerin yetiştirilmesi hem de birçok bitkinin ilk günlerini sağlıklı geçirmesi için tarlalara yapılan zorunlu bir ek bölüm olarak kabul edileceği günlerin geleceğini öngörebiliriz.

Yerli meyve, yurtdışından getirilen tam olgunlaşmamış mahsûllere her zaman tercih edilir ve bir fideyi cam altında yetiştirmek için gereken fazladan emek de bu mahsûlün mukayese götürmez kalitesi sayesinde büyük oranda telâfi edilmektedir. İşçilik meselesine gelince, Ren'deki ve İsviçre'deki üzüm bağlarının teraslarını ve taştan duvarlarını yapmak ve sarp kayalıklara toprak taşımak için sarf edilen inanılmaz miktardaki emeği ve ayrıca bu bağların ve meyve bahçelerinin her yıl işlenmesi için gereken emeği hatırlaya-

cak olursanız şu ikisinden hangisinin daha az işçilik gerektirdiğini kendimize sormamız gerekir: Londra'nın dışında üzüm yetişen bir seranın mı, yoksa Ren ya da Leman Gölü üzerinde bir bağın mı? Londra çevresinde yetişen iri taneli üzümün (Batı yakasındaki manavlardan aldıklarınız değil, Eylül ve Ekim'de gelen daha iri taneli üzümlerin) fiyatı ile İsviçre ya da Ren'de aynı dönemde yetişen üzümlerin fiyatını karşılaştırdığımız zaman, kırk beş derece enlem dışında Avrupa'nın hiçbir yerinde işçilik mâliyeti, sermaye masrafları ve yıllık çalışma açısından, Londra ve Brüksel banliyölerinden daha ucuza üzüm yetiştirilemeyeceğini iddia etmeye başlarız.

Gelin, hiç değilse ihracat yapan ülkelerin kâr yüzdesini gözünüzde büyütmenin, ve şunu hatırlatmamıza da izin verin: Güney Avrupalı üzüm yetiştiricilerinin kendileri berbat bir şey içerler; Marsilyalılar ülke içinde Asya'dan getirilen kurutulmuş üzümünden yaptıkları şarabı tüketirler; ve yetiştirdikleri elmaları Londra'ya gönderen Normandiyalı köylüler sadece büyük şenliklerde gerçek elma şarabı içerler. Bu böyle sonsuza dek devam edemez; ve şu an ithâl ettiğimiz birçok şeyi temin etmek için kendi kaynaklarımıza güvenmek zorunda kalacağımız günler uzakta değil. Böyle bir değişiklik, durumumuzu şimdi olduğundan daha kötü bir hâle getirecektir. Bilim, hem mahsûl çeşidimizi hem de yeni keşiflerin sayısını arttırma konusunda tükenmez kaynaklara sahiptir. Ve her yeni etkinlik alanı, insanın doğa üzerindeki gücünü arttıran yeni yeni alanların ortaya çıkmasına neden oluyor.

Tüm etkenleri göz önüne alırsak; bahçecilikteki son gelişmelerin ve onun yöntemlerini açık alan tarımına uygulama eğiliminin yaygınlaştığını kavrarsak; şu an devam eden bitki yetiştirme deneylerini –yarının gerçeği olan deneyleri– gözlemler ve bilimin gizli kaynakları üzerine kafa yorarsak, *belirli bir toprak parçasından geçimini sağlayabilecek azami insan sayısının ya da herhangi bir bölgenin yetiştirmekte kârlı olacağı mahsûl çeşidinin sınırlarını bugünden tespit etme-*

nin tam anlamıyla imkânsız olduğunu söylemeye mecbur kalırız. Her yeni gün sınırları biraz daha genişletiyor, yeni ve engin ufuklar açıyor. Şu an söyleyebileceğimiz tek şey, bir km² üzerinde *şu an bile* 230 kişinin rahatlıkla yaşayabileceğidir; ve şimdiden yaygınlaşmış ekim yöntemlerini kullanarak, 100 hektar üzerinde –aylaklık eden değil de– yaşayan yaklaşık 250 kişi bu alandan giyinmek için gereken keten, yün ve ipeğin yanı sıra envaî çeşit sebzeyi ve hayvanlar için gereken gıdayı fazla çalışmaya gerek kalmadan rahatlıkla elde edebilir. Daha da gelişmiş –bilinen, ancak henüz geniş ölçekli alanlar üzerinde denenmemiş– yöntemlerle ne elde edilebileceğine gelince, yoğun tarımda öyle umulmadık başarılar elde ediliyor ki, bu konuda herhangi bir tahminde bulunmamak daha doğru olur.

Böylece, biraz yakından bakılır bakılmaz, aşırı kalabalık nüfus safsatasının yıkılıverdiğini görüyoruz. Sadece, insanı hiçbir katkıda bulunmadığı hâlde, insanoğlunun yarattığı zenginlik üzerinde hak iddia eden bir varlık olarak görenler, bu ülkede nüfusun her 17 dakikada 1 kişi artması karşısında korkudan titreyebilir. Ama her yeni doğan bebekte, ortak servetten kendisine düşenden daha fazlasını üretmeye muktedir bir müstakbel işçi gören bizler, onun aramıza katılımını selamlıyoruz.

Bizler, insan emeğinin üretici gücünün artması için kalabalık bir nüfusun şart olduğunu biliyoruz. Bizler, insanların geniş bir alana yayılmış küçük gruplar hâlinde yaşamaları hâlinde verimi yüksek bir emeğin mümkün olmadığını ve dolayısıyla uygarlığın da daha yüksek seviyelere ulaşamayacağını biliyoruz. Bizler, tarlayı ilkel bir sabanla sürmenin ya da elle iplik eğirip kumaş dokumanın ne kadar büyük bir emek gerektirdiğini biliyoruz; ve bizler modern makineler yardımıyla aynı miktarda gıdayı üretip aynı kumaşı dokumak için ne kadar az işçilik gerektiğini de biliyoruz.

Bizler ayrıca, 200 tondan fazla gıda maddesinin 10 hektar

yerine 1 hektardan kolayca elde edilebileceğini gördük. Rus bozkırlarında buğdayın kendi kendine yetiştiği pekâlâ düşünülebilir; fakat köylülerin “bereketli” kara toprakta nasıl kan ter içinde çalıştığını görenler tek bir şey isteyecektir: Nüfus artışı sayesinde buharlı pulluk kullanımı ve bahçeciliğin bozkırda da hayata geçmesini ve bunun sonucunda bugün insanlığın yük hayvanı olan Rus köylüsünün belini doğrultarak nihayet insana dönüşmesini.

Bununla beraber, az sayıda ekonomistin gerçeklerin tamamen farkında olduğunu kabul etmeliyiz. Onlar, Batı Avrupa’nın şu andakine oranla daha fazla gıda maddesi üretebileceğini kabul ediyorlar; ancak, mamûl mallar karşılığında bize tarım mahsûlü temin eden uluslar olduğu sürece bunun ne gerekli ne de kârlı olduğunu düşünüyorlar. Bu görüşün doğruluk derecesini gelin kontrol edelim.

Buğdayı Lincolnshire’da yetiştirmek yerine Riga’dan getirmenin daha ucuz olduğu açıklaması eğer bizi tatmin ediyorsa, mesele de yok demektir. Ancak gerçekte bu böyle mi? Gıda maddelerini yurtdışından getirmek gerçekten ucuza mı geliyor? Öyle olduğunu kabul etsek bile, yine de fiyat dediğimiz şu bileşik sonucu faaliyetlerimizin en üst ve görünmez belirleyicisi olarak kabul etmektense analiz etmemiz gerekmez mi?

Örneğin vergilerin Fransız tarımını nasıl zor duruma soktuğunu biliyoruz. Buna rağmen, Fransa’daki gıda maddelerinin fiyatlarını –ki bunların çoğu Fransa’da yetişiyor– gıda maddesi ithâl eden Britanya’nın fiyatlarıyla karşılaştırırsak, ithâlât yapan ülkenin kârda olmadığını görürüz. Tersine, Fransa daha avantajlı durumdadır ve koruyucu vergiler gelece kadar buğday için de durum kesinlikle böyleydi. Paris’in dışına çıkar çıkmaz, Fransa’daki bütün yerli mahsûllerin İngiltere’den daha ucuz olduğunu ve Kıta üzerinde doğuya gittikçe fiyatların daha da düştüğünü görürsünüz.

Bu ülkenin –tüketicileri ile yerli üretici ve ithâlâtçıları

arasında bulunan aracı sınıfın muazzam büyümesi biçimindeki- bir başka özelliğinin daha onun zararına olduğu görülmüyor. Son zamanlarda, ödediğimiz fiyatın büyük oranda aracının cebine gittiği üzerine çok şey duyduk. Kendi bölgesini aç gözlü araçların elinden kurtarmak için, Doğu Yakası papazının kasaplığa soyunmak zorunda kaldığını duyduk. Ülkenin iç kısmında bulunan eyaletlerde çiftçilerin çoğu bir kilo yağı en çok 20 peniye satarken, tüketicinin aynı miktarda yağa 3,5-4 şilin ödediğini, ve bizler bir l litre katkılı süte 4 peni, katkısız süte 5 peni öderken Cheshire'lı çiftçilerin bunun karşılığında aracıdan aldığı paranın 1,5-2 peni olduğunu gazetelerden okuduk. Covent Garden'daki* fiyatların analizi ve bu fiyatların, zaman zaman gazetelerde perakende fiyatlarla karşılaştırılması, sebze yetiştirenin eline geçen her bir peniye karşılık tüketicinin 6 peniyle 1 şilin arası bir parayı ve bazen daha da fazlasını ödediğini kanıtlıyor. Yiyeceğini ithâl eden bir ülkede de bu zaten böyle olmak durumundadır: Kendi mahsûlünü satan sebze yetiştiricisi pazardan silinir ve onun yerini aracı alır. Ancak doğuya doğru kayar ve Belçika, Almanya ve Rusya'ya gidersek, geçinmek için ihtiyaç duyulan paranın giderek azaldığını görürüz; son olarak, hâlâ bir tarım ülkesi olan Rusya'ya geldiğimizde, buğday fiyatlarının Londra'dakinin yarısı ya da üçte ikisi olduğunu, ve eyaletlerde etin kilosunun yaklaşık 20 çeyrek peniye (kopek) satıldığını görürüz. Dolayısıyla ithâl gıda tüketiminin, gıda maddelerini ülkede üretmekten ucuza geldiğinin henüz kanıtlanmadığını iddia edebiliriz.

Ancak *fiyatları* analiz eder ve fiyatı oluşturan unsurları birbirinden ayırt edersek, dezavantajlar iyice ortaya çıkar. Örneğin buğdayın bu ülkede ve Rusya'da yetiştirilmesini karşılaştırırsak, bize Birleşik Krallık'ta 100 kg. buğdayın 17 şilinden daha ucuza yetiştirilemeyeceği söyleniyor; Rusya'da

* [O dönemde Londra'nın sebze-meyve halinin bulunduğu yer. -y.n.]

ise aynı 100 kg. buğdayın üretim mâliyetinin yaklaşık 8-9 şilin arasında olduğu tahmin ediliyor. Aradaki fark korkunçtur; bize dair olan rakamların abartılmış olduğunu kabul etsek bile mâliyetler arasındaki fark büyüktür. İyi ama, bu fark nereden kaynaklanır? Rus işçilerine çalışmalarının karşılığında çok daha az mı para ödeniyor? Aldıkları ücretin çok daha düşük olduğu kesin, ancak onların aldığı paranın mahsûlün mâliyetindeki payını dikkate aldığımız zaman aradaki fark eşitleniyor. Britanyalı tarım işçisinin haftada aldığı 12 şilin, Rus işçinin Rusya'da aldığı 6 şiline karşılık gelir. Rus steplerinin son derece verimli olduğu varsayılan topraklarına gelince, bu bir safsatadır. Hektar başına 40-60 kile mahsûl, imparatorluğun buğday ihraç eden bölgelerinde bile ortalaması 30 kileyi zor bulan Rusya için iyi mahsûldür. Bunun yanı sıra harman makinesinin bulunmadığı, attan başka her şeye benzeyen bir atın çektiği sabanın kullanıldığı, nakliyeğe uygun yolların olmadığı, vb. koşullarda Rusya'da buğday yetiştirmek için kullanılması gereken işçilik miktarı, aynı miktarda buğdayı Batı Avrupa'da yetiştirmek için gerekenden kesinlikle çok daha fazladır. Rus rekabetini yaratan temel neden toprağımızın verimli olmaması değil, Britanya kırsal ekonomisinin yanlış tutumudur.

Ucuz Amerikan pirincinin yarattığı rekabetin körüklemesiyle tarım krizinin zirveye ulaştığı bir dönemde yazdığım bu satırların üzerinden yirmi beş yıl geçti; ve bu satırları yazdığım hâliyle bırakmak zorunda olduğumu söylemekten üzüntü duyuyorum. Elbette kastettiğim, yüzyılın son çeyreğinde buğday fiyatlarındaki düşüşün yarattığı yeni koşullara bakıp daha yoğun bir tarım ve toprağın daha iyi kullanılması anlamında hiçbir düzenlemeye gidilmediği değil; tam tersine, bu yönde adımlar atıldı. Nitekim meyvecilik, bostancılık, cam serada tarım, Fransız bostancılığı ve kümes hayvanı yetiştiriciliği gibi çeşitli yoğun tarım ve hayvancılık konularındaki en son gelişmelerden bu kitabın çeşitli bölümlerinde bahset-

tim, ayrıca daha iyi şartlarda nakliye, çiftçiler arasında kooperatifleşme ve özellikle küçük çiftliklerin geliştirilmesi için atılan çeşitli adımlara işaret ettim.

Ancak bütün bu gelişmeler dikkate alınsa bile, bir zamanlar sabanla sürülen toprakların giderek tarım dışına kaydığı, çiftlik hayvanlarının sayısında da bununla orantılı bir artış görülmediği bir durumda, Britanya tarımının 1870'lerde başlayan gerileme hareketinin hâlen devam ettiğini, hayıflansa da kimse görmezden gelemez. Ve eğer bu konuda yazılmış yığınla güncel kitap ve makaleye bakacak olursak, Britanya tarımının, genel karakterini değiştirecek bir reform yaparak yeni şartlara uymak *zorunda* olduğunu bütün yazarların kabul ettiğini görürüz; bununla birlikte aynı yazarlar, şu ana kadar doğru yolda sadece birkaç adım atıldığının ve bu adımların hiç birinin yeterince gayretkeş olmadığının farkında. Toplum büyük oranda, Britanya tarımının ihtiyaçlarına karşı umursamaz bir tavır takınıyor.

Amerikan buğdayının yarattığı rekabetin, birçok Avrupa ülkesinde –özellikle Fransa ve Belçika'da– aynı tahribatı yarattığı unutulmamalı; fakat adını andığım bu iki ülkede rekabetin etkilerine dayanmak için gereken düzenlemeler büyük oranda şimdiden yapılmış durumda. Amerikan ithâl mahsûlleri hem Belçika'da hem de Fransa'da toprağın daha yoğun kullanımı yönünde yeni bir dürtü oluşturdu; ve bu etki en çok, Fransa'da olduğu gibi, ithâlât vergilerini arttırma yoluyla tarımı koruma yönünde hiçbir çabası bulunmayan Belçika'da hissedildi. Belçika, yapması gerekenin tam tersine, tam Amerikan rekabetinin hissedilmeye başladığı yıllarda –yani 1870-1880 arasında– ithâl buğday üzerindeki gümrük vergisini kaldırdı.

Amerikan rekabeti üzerine söylenmesi gereken daha çok şey var, dolayısıyla da okura Schaeffle'in 1886'da yayımlanmış olan ve bütün bu konuları işleyen olağanüstü makalelerinden bahsetmeliyim. Bunlar, Amerikan rekabetinin yeni

olduğu ve İngiliz tarımında tahribat yaratarak tarım amaçlı toprak kiralalarında %30-50 düşüşe yol açtığı günlerde yazıldı.

Bu çalışmalar, Amerika'nın kuzey-batı çiftliklerinden Avrupa'ya gönderdiği tonlarca buğdayın yetiştiği toprağın doğal verimliliğinin Avrupa'nın gübrenlenmemiş topraklarının ortalama verimliliğinden daha yüksek olmamakla kalmayıp, hatta çoğunlukla daha düşük olduğunun anlaşılmasıyla birlikte, Amerikan toprağının verimliliğinin çok fazla abartıldığını ortaya çıkardı. Dakota'daki Casselton çiftliğinde hektar başına elde edilen 50 kile mahsûl bir istisnadır; batıda buğday yetiştiren başlıca eyaletlerin ortalaması hektar başına 27-30 kiledir. Amerika'da verimli toprağa ve hektar başına 75-100 kile mahsûle rastlamak için, toprağın insan eliyle oluşturulduğu eski doğu eyaletlerine gitmek gerekir.

Aynı şey Amerikalıların et ürünleri için de geçerlidir. Schaeffle, eyaletlerde sığırların sayımı sırasında ortaya çıkan çok sayıdaki çiftlik hayvanının otlaklarda değil, Avrupa'da olduğu gibi ahırlarda yetiştirildiğine işaret etti; otlaklara gelince, Amerika'daki büyükbaş hayvanların sadece on ikide birinin, koyunların beşte birinin ve domuzların yirmi birde birinin otlaklarda yetiştirildiğini tespit etti. "Doğal verimliliğin" tamamen konumuz dışında kaldığı anlaşıldığına göre sosyal nedenlere bakmamız gerekir; batı eyaletlerinde toprağın ucuzluğu ve doğru dürüst bir üretim örgütlenmesi işte bu sosyal nedenler arasındadır; doğu eyaletlerindeki sosyal neden ise *yoğun* yüksek çiftçiliğin hızla gelişmesidir.

Farklı şartlar için toprağı işleme yöntemlerinin de değişmesi gerektiği açıktır. Bir hektar toprağın 20 ile 100 şilin arası bir paraya *satın alınabildiği* ve de 250-400 km² arasında değişen yekpare arazilerin buğday ekimine ayrılabilirdi Kuzey Amerika'nın uçsuz bucaksız düzlüklerinde özel ekim yöntemleri uygulandı ve mükemmel sonuçlar elde edildi. Toprak kiralanmamış, satın alınmıştı. Sonbaharda bütün aygırlar dağlardan getirildi, toprağın sürülmesi ve tohumun

ekilmesi muhteşem pulluklar ve tohum ekme makineleriyle yapıldı. Sonra atlar otlamaları için yeniden dağlara salındı; insanlar işten çıkarıldı ve bir ya da bazen iki-üç kişi kış çiftlikte geçirdi. Baharda toprak sahiplerinin vekilleri yüzlerce km²'lik mesafeye kadar olan bütün hanları dolaşarak işçi ve serserileri hasatta çalışsınlar diye işe aldı. Tabur tabur adam buğday tarlalarına götürüldü ve burada onlar için çadırlar kuruldu; atlar dağlardan getirildi ve bir ya da iki hafta içinde ekinler biçildi, harmanda dövülerek başaklarından ayrılan taneler bu iş için özel yapılmış makinelerle çuvallara dolduruldu ve en yakın tahıl ambarına ya da doğrudan Avrupa'ya buğday götüren gemilere nakledildi. İnsanlar tekrar dağıtılırken atlar yeniden otlaklara geri gönderildi ya da satıldı, ve çiftlikte yine birkaç kişi kaldı.

Hektar başına elde edilen mahsûl azdı, ancak makineler o kadar gelişmişti ki, bu yolla bir insan 300 günlük emeği karşılığında 1600-2500 kile buğday üretti; bir başka deyişle –toprak büyüklüğünü göz önüne almıyoruz– her işçi bir gün içinde bir yıllık ekmeğini (8,5 kile buğday) üretti; sonraki işçilikler de göz önüne alınarak, Şikago'daki tüketiciye 250 kişinin yıllık yiyecek ihtiyacını karşılayan unun, 300 kişinin bir günlük çalışması sonunda gönderildiği hesaplandı. Dolayısıyla, Şikago'da bir kişinin yıllık un erzakını temin etmek için 12,5 saat çalışmak gerekiyor.

Buğday miktarında ani bir artış elde etmek için kullanılan bu yöntem, uzak batının bu özel şartları için isabetli bir yöntemdi. İnsanların yaşamadığı geniş araziler girişimcilere açılarak amaçlanan sonuç alındı. Ancak sonsuza kadar bu böyle devam edemezdi. Bu şekilde işlenen toprak çok geçmeden zayıf düştü, mahsûl azaldı ve kısa süre içinde –sınırlı bir alandan çok miktarda mahsûl elde etmeyi amaçlayan– *yoğun* tarıma başvurmak zorunda kalındı. 1878'de Iowa'da da olan buydu. O güne dek Iowa, tam anlatılan biçimde buğday yetiştirilen bir ticaret merkeziydi. Ama toprak neredeyse tüken-

mişti ve buğday başaklarına bir hastalık bulaştığında toprağın buna direnecek gücü yoktu. Daha önceki bütün hasatlardan daha bereketli olması beklenen buğday ekininin tümü birkaç hafta içinde yok oldu; bütün hasat hektar başına 20-25 kile kötü buğdaydan ibaretti. Bunun sonucunda, “mamut çiftlikler” küçük çiftlikler hâlinde parçalanmak durumunda kaldı ve –her şeyin çok hızlı olduğu Amerika’da, kısa bir kriz döneminin ardından– Iowa çiftçileri yoğun tarıma geçtiler. Bugün Fransız buğday tarımının gerisinde değiller; daha şimdiden 800 bin hektardan geniş bir arazide hektar başına 40 kile buğday yetiştiriyorlar ve çok geçmeden toprağı ıslah etmeyi de başaracaklar. Gübre ve gelişmiş çiftçilik yöntemlerinin yardımıyla, Uzak Batı’nın “mamut” çiftlikleriyle hayranlık uyandıran bir rekabet sürdürüyorlar.

Gerçekten, Schaeffle, Semler, Oetken ve başka birçok yazar, “Amerikan rekabetinin” gücünü dev çiftliklerden değil, Avrupa’daki yöntemle –yani gübreleme ile– buğday yetiştiren, ancak onlardan daha iyi örgütlenmiş bir üretim ve satış imkânına sahip olan, sattığı buğdaydan aldığı paranın üçte biri ya da daha fazlasını toprak sahibine ödemek zorunda kalmayan sayısız küçük çiftlikten aldığını defalarca belirtti. Bu görüşlerin tamamen doğru olduğunu, 1897’de Manitoba, 1901’de de Ohio düzlüklerinde bizzat dolaşırken kavradım. Manitoba’dan her yıl ihraç edilen 15-20 milyon kile buğdayın neredeyse tamamı 1-2 “çeyrek”lik –yani 65-130 hektarlık– çiftliklerde yetiştiriliyordu. Sürme işlemi herkesin bildiği şekilde yapılıyordu ve çoğu kez çiftçiler dörtlü gruplar hâlinde birleşerek ekin biçme ve balyalama makineleri satın alıyorlardı. Harman makineleri, çiftçi tarafından bir ya da iki günlüğüne kiralanıyor ve çiftçi mahsûlünü hemen satmak üzere ya da acil bir para ihtiyacının olmadığı durumlarda bir-iki ay bekletip daha yüksek bir fiyattan satılmak üzere kendi atları ve yük arabalarıyla siloya taşıyordu. Kısacası, Manitoba’nın keskin rekabet ortamında bile orta ölçekli bir

çiftliğin, büyük ölçekte en iyi parayı getiren işlenmiş buğdayı üretmediği hâlde eski dev çiftlikleri alt etmiş olması insanı özellikle etkiliyor. Kanada'nın Toronto eyaletinde geniş düzlük araziler bulunmamasına ve çiftliklerin bir kural olarak küçük olmasına rağmen binlerce çiftçinin dağ gibi buğday yetiştirmesi de çok ilginçtir.

Yani "Amerikan rekabeti" gücünü, yüzlerce hektarlık yekpare arazilerde buğday ekme imkânına sahip olmasından almıyor. Bu güç, toprağa sahip olmaktan, ülke özelliklerine uygun bir ekim sisteminden, her yerde gelişmiş birlik ruhundan ve son olarak da tarım erbabını ve uzmanlığını Avrupa'nın bihaber olduğu yüksek bir seviyeye taşımayı amaçlayan kurum ve geleneklerin varlığından kaynaklanıyor.

Ekonomik düşüncelerin genel gelişimi üzerinde, Malthus'un *An Essay on the Principle of Population* (Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme) adlı kitabı kadar yıkıcı bir etki yaratmış kitap az bulunur. Bunun nedeni Malthus'un kitabının, birbirini izleyen üç kuşağı da etkilemiş olmasıdır. Bu kitap, etki yaratan diğer tüm kitaplar gibi doğru zamanda yayımlanmış ve zenginlik sahibi azınlığın kafasında dolaşan düşünceleri özetlemiştir. Malthus tam da, Fransız ve Amerikan devrimlerinin uyandırdığı özgürlük ve eşitlik düşünceleri yoksulların zihinlerine sızmaya devam ederken aynı alanda daha zengin sınıfların acemice dolaşmaktan yorgun düştüğü bir dönemde, Godwin'e cevaben, eşitliğin imkânsız olduğu, çoğunluğun yoksulluğunun kurumlardan kaynaklanmadığı, bunun bir doğa yasası olduğu iddiasını gündeme getirdi. Nüfus, diyordu yazılarında, hızla artıyor ve yeni gelenler doğanın şölen sofrasında yer bulamıyor; ve bu yasa herhangi bir kurumsal değişiklikle düzeltilemez. Böylece Malthus zenginlerin eline eşitlik düşüncesine karşı bir tür bilimsel dayanak vermiş oldu; bizler de biliyoruz ki tüm egemenlikler güç üzerine kuruludur ama bu güç, kendi haklılığına duyulan

sağlam bir inançla desteklenmediği andan itibaren sendelemeye başlayacaktır. Belirli bir zamanda daha zengin sınıfların arasında dolaşan düşüncelerin etkisine her zaman açık olan yoksul sınıflara gelince, [Malthus'un öğretileri] bu sınıfları her türlü düzelme ümidinden mahrum bıraktı; onları sosyal reformcuların vaatlerine şüpheyle bakar hâle getirdi ve bugün en iddialı reformcular bile –bütün ihtiyaçların karşılanmasına yönelik bir talebin oluşması ve işçilerin geçici bir refah yaşamaları hâlinde, bu, nüfusta ani bir artışa yol açacağından– herkesin ihtiyaçlarının karşılanabileceği konusunda şüphe duyuyor.

Malthus'un öğretileri günümüze kadar bilimi etkilemeye devam etti. Siyasal iktisadın temelleri, açıkça söylenmese de, bir ulusun üretici güçlerinin hızlı bir şekilde arttırılmasının ve dolayısıyla herkesin ihtiyaçlarının karşılanmasının mümkün olmadığı düşüncesine dayanmaya devam ediyor. Klasik ya da sosyalist siyasal iktisadın ardında hiç tartışılmadan duran bu önkabulün, değişim değeri, ücretler, iş gücünün satışı, kira, mübadele ve tüketim hakkında bir şeyler söylemesi gerekir. Siyasal iktisat hiçbir zaman, *yaşam için gereken kaynakların yetersizliği ve sınırlılığı* hipotezinin üzerine çıkmamıştır; bunun doğru olduğunu tartışmasız kabul eder. Ve siyasal iktisat ile bağlantılı tüm teoriler aynı hatalı ilkeyi muhafaza eder. Sosyalistlerin de hemen hepsi bu önkabulü benimser. Hatta, artık sosyolojiyle derinlemesine iç içe geçmiş olan biyolojide bile, türlerin çeşitliliği teorisinin, Darwin ve Wallace tarafından Malthus'un –doğal kaynakların, hızla artan hayvan ve bitkilerin varlığını sürdürmesi için gereken araçları sağlamakta yetersiz kalmasının kaçınılmaz olduğunu söyleyen– temel düşüncesiyle birleştirilmekten beklenmedik bir destek aldığını görmekteyiz. Kısacası şunu söyleyebiliriz: Malthus'un teorisi, varlıklı sınıfların gizli emellerine sözümona bilimsel bir biçim kazandırarak, eğitilmiş eğitimsiz tüm zihinlere nüfuz eden ve yüzyılımızın kuram-

sal felsefesini –hep yapageldiği gibi– etkileyen tüm bir uygulamalı felsefe sisteminin temeli hâline gelmiştir.

Doğru, insanoglunun üretici güçlerinin buharı ve elektriği kontrol altına alışından bu yana endüstriyel alanda gösterdiği müthiş gelişmeler Malthus'un öğretisini az çok sarstı. Endüstriyel zenginlik, hiçbir nüfus artışının yetişemeyeceği bir hızla büyüdü ve daha da hızlı gelişebilir. Fakat tarım hâlâ, Maltusçu sahte felsefenin kalesi olarak değerlendiriliyor. Tarım ve bahçecilikte kaydedilen son gelişmeler herkes tarafından bilinmiyor; bostancılarımızın iklime ve coğrafi konuma meydan okumasına, astropikal bitkileri bu iklime alıştırmasına, yılda bir yerine birçok kez mahsûl almasına ve bitki yetiştirmenin her özel hâli için ihtiyaç duyduğu toprağı kendi elleriyle oluşturmalarına rağmen, ekonomistler hâlâ toprağın ve onun verim gücünün sınırlı olduğunu söylüyor; hâlâ, otuz yılda bir ikiye katlanan bir nüfusun çok geçmeden hayatî ihtiyaçlarını karşılayamamakla yüz yüze kalacağını iddia ediyorlar!

Topraktan nelerin *elde edilebileceğini* gösteren bazı veriler daha önce verildi. Konuyu daha iyi inceleyip daha yeni ve daha çarpıcı veriler buldukça, Malthus'un korkularının yer-siz olduğu anlaşılıyor.

Açık alan tarımından bir örneği –sözgelimi buğdayı– ele alırsak şöyle bir ilginç gerçeğe karşılaşıyoruz. Bizlere hep, buğday yetiştirmenin para getirmeyeceği söylenirken ve bunun sonucunda İngiltere'nin buğday ekili alanları yıldan yıla azalırken, Fransız köylüler buğday ekilen alanlarını sürekli arttırıyorlar ve en büyük artış, kendi topraklarını kendileri eken köylü aileler sayesinde sağlanıyor. Buğday ekili alanları 19. yüzyıl boyunca neredeyse ikiye katladıkları gibi, her hektardan elde ettikleri verimi de ikiye katladılar; bu nedenle de Fransa'nın buğday üretimi neredeyse dört katına çıktı.

Bu arada nüfus sadece %41 oranında artış gösterdi; yani

tarımın önüne –vergilendirme, askerlik, köylü sınıfının yoksulluğu, ve hatta 1884’e dek köylüler arasında herhangi bir birlik kurulmasının şiddetle yasaklanması gibi– birçok ciddi engel konarak zorlaştırılmasına rağmen buğday rekoltesindeki artış oranı nüfus artış oranının altı katıydı.

Aynı yüzyılda, hatta son elli yıl içinde Fransa’da bostancılık, meyvecilik ve endüstriyel amaçlı bitki yetiştirmenin çok geliştiğine dikkat çekmek gerekiyor; yani bugün Fransızların, topraktan yüzyıl önce elde ettiklerinin en az altı-yedi katını elde ettiğini söylersek abartmış olmayız. Yani topraktan elde edilen “geçim kaynağı”, nüfustan on beş kez daha hızlı gelişmiş oluyor.

Toprağın ekilmesi ile ilgili standartların yükselmesi, tarımın gelişme oranını daha iyi gösterir. Bundan yaklaşık otuz yıl önce Fransızlar, hektar başına 55 kile buğday aldıkları zaman hasadın çok iyi olduğunu düşünürlerdi; aynı topraktan bugün beklenen asgarî mahsûl 80 kile iken, ancak 105-120 kile mahsûl veren toprak en iyi toprak olarak değerlendirilir ve bazen hektar başına 135 kile elde edildiği bile olur.

Profesör Grandeau tohum seçimi, tohumun sıralar hâlinde ekilmesi ve uygun gübreleme gibi bir dizi işlemi birleştirerek elde edilecek mahsûlün hâlihazırdaki en iyi ortalamanın üzerine çıkabileceğini ve bu arada pahalı olmayan makine kullanımıyla üretim mâliyetinin %50 düşürülebileceğinin kanıtlandığını düşünüyor; toprağın sürülmesinde ya da her tarım türünün gerektirdiği şekilde keseklerin dağıtılmasında kullanılan pahalı makineleri hariç tutuyoruz. Bu makinelerin çok az yerde kullanıldığını görüyoruz, ve insanlık tarım mahsûllerinin artmasına ihtiyaç duyduğu anda bunların kullanımı kesinlikle yaygınlık kazanacaktır.

Şu an dünyanın her yerinde hâkim olan kötü tarımsal şartları göz önüne alırsak, geniş araziler üzerinde uygulanan tarımsal yöntemlerde önemli bir ilerlemeyle karşılaşmayı beklememeliyiz; çiftçilerden şu ya da bu ad altında zorla top-

lanan vergilerin tüm ilerleme imkânını ortadan kaldıracak denli ağır olmadığı, bilhassa seçilmiş, müstakil yerlerde yaşanan ilerlemelerden söz etmekle yetinmek zorundayız.

Hâlâ Normandiya geleneklerine uygun yaşarken, Roma hukukunun ve toprak sahipliğinin nimetlerinden –bereket versin ki– bîhaber olan Channel Adası sakinleri bu tür bir duruma örnek gösterilebilir. 10 km. genişliğinde ve 13 km. uzunluğunda olan küçük Jersey adası, hâlâ açık alan tarımının yapıldığı bir toprak parçasıdır; ancak, kayalık alanlar dahil sadece 11.600 hektar yüzölçümlü bu ada, hektar başına 5 kişi ya da kilometrekare başına 500 kişiyi besliyor ve tarım üzerine yazan hiçbir yazar yoktur ki bu adayı ziyaret ettikten sonra Jersey köylülerinin refahını ve –çoğu kez daha küçük olmak üzere– 2-8 hektarlık araziler üzerinde kurulu küçük çiftliklerde akılcı ve yoğun tarım sayesinde erişilmiş hayranlık uyandırıcı sonuçları övmesin.

Okurlarımın çoğu, içinde hiçbir organik madde olmaksızın ayrıışmış granitten oluşan Jersey toprağının hiç de şaşırtıcı bir verimliliğe sahip olmadığını ve iklimin, bu tür adacıkların çoğunda görülenden daha güneşli olmakla beraber yazın güneş ısısından az yararlanması ve baharda soğuk rüzgârların esmesi nedeniyle birçok dezavantajı beraberinde getirdiğini öğrenince şaşıracaktır. Ancak bu bir gerçek ve Jersey sakinlerinin 19. yüzyıl başında esas olarak ithâl gıdayla beslendikleri de bir gerçek. Jersey’de son zamanlarda elde edilen başarı tamamen, yoğun bir nüfusun araziye verdiği emek miktarından; arazi kullanım hakkı, arazi devirtemliki ve –diğer yerlerde yaygın olandan çok farklı bir– miras sisteminden; devlete karşı vergi muafiyetinden ve komünal kurumların oldukça yakın bir döneme kadar sürdürülmesi ve buradan kalma bir dizi karşılıklı yardımlaşma geleneğinin ve komünal alışkanlığın günümüzde de canlılığını korumasından kaynaklanıyor.

Son otuz yılda Jerseyli köylü ve çiftçilerin büyük miktar-

da turfanda patates yetiştirdiği ve bu konuda çok iyi sonuçlar aldıklarını herkes biliyor. Esas amaçları patatesi mümkün olduğu kadar erken yetiştirmek olduğu için, Jersey Weighbridge'de patates sökümü, en muhafazalı yerlerde mayısın ilk günlerinde, hatta nisanın sonlarında, tonu 17-20 sterline kadar çıktığı zamanlarda başlar. Patates yetiştirme sistemi yumru seçimi ile başlar, çimlenmeleri için gerekli düzenlemeler yapılır, korunaklı ve iyi konumlu bir yer seçilir, uygun gübre seçilir ve patateslerin çok işlevli bir sandık içinde yeşermesiyle son bulur; köylülerin ortak zekâsı, adada esaslı bir mahsûl yetiştirme sistemi yaratmıştır.

Arazinin her hektarından 120 sterlin değerinde mahsûl almak yeterince iyidir. Ancak tarımdaki gelişmeleri incelemeye devam ettikçe, toprağın üretkenliğinin sınırlarına Jersey'de bile ulaşılmadığını görüyoruz. Karşımızda sürekli yeni ufuklar açılıyor. Son elli yıldır bilim –özellikle de kimya– ve mekanik yetenekler insanın organik ve inorganik cansız maddeler üzerindeki endüstriyel gücünü genişletip arttırıyor. Bu yönde harikalar yaratıldı. Şimdi sıra aynı gelişmelerin canlı bitkiler üzerinde sağlanmasına geldi. Canlı maddelerin incelenmesinde ortaya koyduğu beceriyle insan ve –canlı organizmalarla ilgilenen branşları dahilinde– bilim, mekanik ve kimyevî ustalığın metali, ahşabı ve kuru bitki liflerini işleme ve biçim verme sanatında gerçekleştirdiklerinin aynısını, gıda maddesi yetiştirme sanatında da gerçekleştirmek üzere devreye giriyor. Yüzyıllardır uyuyan tarımda hemen her yıl yeni, beklenmedik bir gelişme oluyor.

Ülkede hektar başına ortalama 15 ton patates elde edilirken, Jersey'de bunun iki katı elde ediliyor. Fakat ülkedeki her bahçecinin adını bildiği Bay Knight, sadece yarım hektar kadarlık tarlasından bir kerede en az 1284 kile, diğer bir deyişle 34,5 ton patates elde etti; Minnesota'da yapılan son yarışmada, bir hektardan 1120 kile, diğer bir deyişle 30 ton patates elde edilebileceği tespit edildi.

Bunlar şüphesiz olağanüstü rekolteler; ancak son günlerde Fransız profesör Aimé Girard, ülkesinde patates yetiştirmeye en elverişli koşulları bulmak için bir dizi deney gerçekleştirdi. Aşırı gübreleme vasıtasıyla elde edilen göstermelik rekolteleri bir kenara bırakarak en iyi tür, en iyi sürme ve yumru ekme derinliği, en doğru dikim aralığı benzeri tüm koşullar üzerinde titizlikle çalıştı. Ardından Fransa'nın çeşitli yerlerindeki 350 üretici ile irtibat kurdu, onlara tavsiyelerde bulundu ve nihayetinde onları bir deneme yapmaya ikna etti. İrtibat kurduğu insanların çoğu, talimatlarını harfiyen yerine getirerek küçük çaplı denemelerde bulundu ve hektar başına –her zamanki gibi 7 ton yerine– 50 ile 90 ton arasında değişen miktarlarda mahsûl elde etti. Dahası, doksan yetiştirici, hektarın onda biri, yirmiyi aşkın yetiştirici ise 1 ile 10 hektar arasında değişen daha geniş araziler üzerinde bu denemeyi yaptı. Sonuç olarak bunlardan *hiç biri hektar başına 30 tondan aşağı mahsûl almazken* bazıları 50 ton mahsûl elde etti; 110 yetiştiricinin elde ettiği mahsûl ortalaması hektar başına 36 ton idi.

Ancak sanayinin hâlâ daha mahsûle ihtiyacı var. Almanya ve Belçika'da patatesin büyük kısmı içki damıtmak için kullanılıyor; sonuç olarak içki damıtma atölyelerinin sahipleri, bir hektardan en fazla nişastayı elde etmeye çalışıyor. Almanya'da son zamanlarda bu amaçla kapsamlı deneyler yapıldı ve şu sonuçlar elde edildi: Kötü durumda hektar başına 22 ton, iyi durumda 35 ton ve en iyi durumda en iyi cins 80 ton patates elde edildi.

Net olarak ortaya çıkmıştır ki, hektar başına elde edilebilecek mahsûl miktarının alt sınırı 7,4 ton iken üst sınırı 74 tondan fazladır. İster istemez insan şu soruyu kendine soruyor: Bunlardan hangisi toprağı kazma, ekme, işleme ve sökme işlemleri için *daha az işçilik* ve daha düşük bir gübre masrafı gerektiriyor; 4 hektarda 30 ton yetiştirmek mi, yoksa aynı 30 tonu 0,4 ya da 1 hektarda yetiştirmek mi? Eğer işçi-

liğe para vermiyorsa ve tohumla gübreyle harcadığı her kuruş onun için çok kıymetliyse –ne yazık ki köylülerin çoğu için durum böyledir–, köylü ister istemez birinci yolu sececektir. Ancak en ekonomik yol bu mudur?

Aynı şekilde Saffelare bölgesinde ve Jersey’de 4 dönümlük bir yeşil alan, çayır ya da merada 1 büyükbaş hayvan beslemeyi başardılar; başka yerlerde aynı iş için 8 ya da 12 dönüm gerekiyordu. Fakat atık su ya da iyi su kullanılarak yapılan sulama ile daha da iyi sonuçlar elde edilebilir. İngiltere’de çiftçiler bir hektardan 3,7 ya da 5 ton kuru ot elde ettikleri zaman memnun olurlar; Flanders’ın bir kısmında ise hektar başına 6 ton kuru ot oldukça iyi sayılır. Fransa’da Vosges’in sulama yapılan Vaucluse meralarında ve benzeri yerlerde en verimsiz toprakta bile 15 ton kuru ot almak olağan hâle gelmiştir; bu ise iki sağmal ineğin –10 tonu biraz aşan– yıllık yeminden çok daha fazlası anlamına geliyor. Bütün bunlardan da görüldüğü gibi, sulama o kadar iyi sonuçlar veriyordu ki 1862-82 yılları arasında Fransa’da en az 550 bin hektar çayır sulandı; bu da en az 1,5 milyon ya da daha fazla yetişkin insanın yıllık et ihtiyacının ithâl edilmeyip yerli üretimden karşılanması nedeniyle ülkenin yıllık gelirinin artması anlamına gelir. Gerçekten Seine vadisinde toprağın değeri sulama nedeniyle iki katına yükseldi; Saône vadisinde beş kat ve Bretanya’nın kimi *fndalıklarında* ise on kat artış olmuştı.

Belçika’da Campine bölgesi klasik bir örnektir. Burası son derece verimsizdi, sadece denizden gelen kumun oluştırdığu, çalı köklerinin bir arada tuttuğu düzensiz kum tepeleri vardı; bu toprağın bir hektarının kirası değil, satış fiyatı 12-17 şilin (15-20 frank) arasında değişiyordu. Şimdi bu topraklarda Flaman köylülerin yaptığı çalışma ve sulama sayesinde her hektarında iki sağmal ineği besleyecek ottan daha fazlası yetişirken, hayvanların dışkısı da toprağın daha da iyileştirilmesi için kullanılıyor.

Milano yakınlarında sulanan çayırlar, çok bilinen bir başka örnektir. Yaklaşık 8800 hektar alan, şehrin atık suyuyla sulanıyor ve genellikle hektar başına 8-10 ton arasında kuru ot elde ediliyor; zaman zaman çayırlardan bazıları hektar başına 45 ton kuru ot gibi –bugün için muhteşem ama yarın muhteşem olmaktan çıkacak bir miktarda mahsûl veriyor ki bu mahsûl bir hektarda beslenen altı ineğin yıllık yemidir ve bu ülkenin en iyi çayırlarının dokuz katı mahsûl demektir. Bununla birlikte atık su ile yapılan sulamanın sonuçlarını saptamak için İngiliz okurun Milano’ya kadar gitmesine gerek yok. Bu ülkede de benzer birçok örnek var; Sir John Lawes’ın özellikle Edinborough yakınlarında Craigentenny’de yaptığı deneyler var. Bu deneylerde Ronna’nın deyişiyle, “Yemlik İngiliz çiminin büyümesi o kadar canlı ki, tam gelişimini üç-dört yılda değil bir yılda tamamlıyor. Ağustosta ekilen çimin ilk hasadı sonbaharda alınıyor ve bir sonraki bahardan başlayarak her ay hektar başına 10 ton mahsûl veriyor; ve böylece on dört ay içinde hektar başına 140 ton-dan fazla mahsûl (taze ot) veriyor.”

Dolayısıyla denebilir ki, mevcut durumda bir büyükbaş hayvanı beslemek için 8-12 dönüm toprak ayrılıp sadece birkaç yerde çayır ya da otlak olarak ayrılan 4 dönümde bir sığır beslenebiliyorken, insanlar –doğru şekilde yapıldığında kısa sürede kendini amorti eden– sulama ile kendi bölgesindeki sığır sayısının iki hatta üç katını besleyebilme olanağına sahip. Dahası, şimdi bol miktarda elde edilen yumrulu bitkiler –ki hektar başına 185-270 ton pancar üretilmesi istisna değildir– tahıl tarımına ayrılmış topraklara dokunmaksızın sığır sayısını arttırmamız için etkili bir yol daha sunar.

Tarımda şu an kabul gören birçok kavramı yıkabilecek bir başka umut verici adımdan burada bahsetmek gerekir. Uzak Doğu’da yaygın olarak uygulanan ve Batı Avrupa’da da dikkat çekmeye başlayan, taneli ekinlerin neredeyse bahçecilikteki yöntemlerle yetiştirilmesinden söz ediyorum.

1851'deki Birinci Uluslararası Fuar'da Brighton mâlikânesinden Major Hallett, "tahıl soyağacı" adını verdiği bir dizi sergi hazırlamıştı. Tarlalarındaki en iyi mahsûlü belirleyip yıldan yıla bunların tohumlarını dikkatle toplayarak arpa ve buğdayın bir kökten birçok sürgün veren türlerini yetiştirmeyi başarmıştı. Bu tahılların her tanesi, buğday tarlasının her zamanki ortalaması olan 2 ila 4 sap yerine 10 ila 25 sap başak vermişti; ve en iyi başaklar 60-68 tane yerine bunun ortalama iki katı tane içeriyordu.

Major Hallett bu çok sürgünlü türleri, özenle seçtiği tohumları toprağa gelişigüzel saçarak elde etmiş olamazdı; bunları tek tek ve birbirinden 30-35 cm. mesafeli sıralar hâlinde ekti. Böylece "sürgün vermek" (Fransızca'sı *talage*) için yeterince alana sahip olan her tohum 15-25 ve hatta 90-100 sap başak verecekti; ve ayrı ayrı dikilen tanelerden, her başağında 60-120 tanenin olduğu toplam 500-2500 hatta daha fazla tane elde edilecekti. Nitekim Hallett, Britanya Birliği'nin Exeter'de yaptığı toplantıda tek tek tanelerden elde ettiği aşağıdaki sayıda buğday, arpa ve yulaf sapını sergiledi: Buğday, 94 sap; arpa, 110 sap; yulaf, 87 sap. 110 saplı arpa bitkisi, tek bir arpa tanesinden 5-6 bin arasında tane vermişti.

Hallett'in deneyleri iki farklı süreçten oluşuyordu: Yeni sığır cinsleri üretmek için yapılabenzer şekilde, yeni tahıl türleri geliştirmek için yapılan bir seçme işlemi; ve tarlada çevresindeki bitkiler tarafından boğulan tanenin tersine, her taneyi mevcut alanda birbirinden oldukça uzağa dikme yöntemiyle genç bitkinin tam olarak gelişmesine yetecek yer sağlamak ve böylece her taneden elde edilecek tahıl miktarında yoğun bir artış elde etmek.

Görebildiğim kadarıyla, Major Hallett'in yönteminin ikili karakterine *-verimli yeni türler oluşturma ve taneleri geniş aralıklar bırakarak dikme* yöntemine- oldukça yakın bir tarihe kadar hak ettiği önemin verilmediği anlaşılıyor. Yöntem, çoğu kez sonuçlarına bakılarak değerlendirildi; ve bir

çiftçi kendi bölgesinde “Hallett Buğdayı” deneyi yaptığı zaman buğdayın geç olgunlaştığını ya da bir başka türden daha kötü tane verdiğini görünce, genellikle yöntemi terk etti. Ancak yeni türler yetiştirmede Major Hallett’in başarısı ya da başarısızlığının, seçme yöntemi ya da buğday tanelerini geniş aralıklarla dikme yöntemi üzerine söyleneceklerle bir ilgisi yoktur. Geliştirilen ve hâlâ Manor Çiftliğinde, Brighton’un rüzgârlı kumullarında yetiştirildiğini gördüğüm bitki türleri, şu veya bu bölge için iyi olabilir de olmayabilir de. Ve artık “cins geliştirme” ve “melezleme” işine deneyimli bahçeciler sahip çıktığına göre, yakında gelişmeler olacağından emin olabiliriz. Yine de yeni tür yaratma, meselenin sadece bir yönüdür; uygun bir türün tohumlarını geniş aralıklarla dikmek ise diğer yönü.

Bu son yöntem, Station Agronomique de l’Est’in müdürü Bay Grandeau ve Capelle araştırma merkezinden Florimond Dessprèz tarafından şu son zamanlarda denendi; her iki deneyde de önemli sonuçlar elde edildi. Tohumların her biri, 20 cm. aralıklı sıralar hâlinde ayrı ayrı, bu iş için özel olarak geliştirilmiş –patates ekiminde kullanılabilecek– bir aygıtla ekildi; 20 cm. aralıklı olarak bir sıra büyük, sonra bir sıra küçük tohum şeklinde ekim yapıldı. Hem erken hem de geç mahsûl veren başaklardan alınan taneler bir hektarın onda birine bu şekilde dikildi; ilk seride hektar başına 207 kile, ikinci seride 223 kile elde edildi; bu deneyde küçük taneler bile sırasıyla 173 ve 153 kile mahsûl verdi.

Tohumların seçilmesi ve 20 cm. aralıklarla dikilmesi sayesinde elde edilen mahsûl miktarı iki katına çıkmıştı. Dessprèz’in deneylerinde ise *dikilen her taneden ortalama 600 tane elde edildi*; ve bu durumda, temel gıdası ekmek olan bir nüfusun kişi başına yıllık ekmek ihtiyacını karşılamak için gereken 8,5 kile buğdayı yetiştirmek için 330-400 m²’lik bir toprak yeterli olacaktı.

Gerçekten de Tomblaine araştırma merkezinde bir kişinin

yıllık ekmek ihtiyacını karşılamak için gereken 8,5 kile buğday, neredeyse 210 m²'lik bir alanda, yani hektarın ellide birinden biraz büyük bir alanda yetiştirildi.

Daha önce 3 hektardan aldığımız mahsûlü, tohumları aralıklı ekme yöntemine göre ekim yapıldığında 1 hektardan almanın mümkün olduğunu tekrar söylemeliyim. Eskiden olduğu gibi tohumu saçmak *yerine* sıralar hâlinde ekme sistemi ilk kez ortaya çıktığı zaman büyük güvensizlik duyulmuş olsa da, sistem artık yaygınlık kazanmış ve şüphe yok ki bu konuda kimsenin itirazı kalmamıştır. Çinliler ve Japonlar, sabana eklenmiş (içi boş) bir bambu çubuk yardımıyla sıralı tohum ekimini yüzyıllardır kullanırken, Avrupalı yazarlar bu yöntemin fazla işçilik gerektireceği bahanesiyle karşı çıktılar. Tohumları belirli aralıklarla dikme konusunda yine aynı bahaneler karşımıza çıkıyor. Japonya'da pirincin tümü bu şekilde ekildiği *ve hatta yeniden ekim** yapıldığı hâlde profesyonel yazarlar buna dudak büküyor. Ancak 3 hektar yerine 1 hektar toprağın sürülmesi, tırmıklanması, çitle çevrilmesi ve yabancı otlarının ayıklanması için sarf edilecek işçiliği ve gübreleme masraflarını göz önüne alan herkes –daha sulama imkânlarından ve talep olur olmaz geliştirilecek makinelerle ekimden bahsetmeden– sıralı ekimin avantajlı olduğunu kabul edecektir.

Bunun ötesinde, sadece bu yöntemin bile *yeniden ekim* vasıtasıyla daha da geliştirilebileceğine inanmak için ortada yeterli neden var. Bu durumda tahıllar, bahçecilikte sebzele-
rin yetiştirildiği biçimde bir muameleye tâbi tutulacaktır. Bunlar, Çin ve Japonya ile sınırlı kalan tahıl yetiştirme yöntemlerinin Avrupa'da daha iyi bilinmeye başlamasıyla birlikte filizlenen düşüncelerdir.

Gelecek, –umarım yakın gelecek olur– bu yöntemle tahıl

* [Üretimin başlangıç evrelerinde zarar gören bir mahsûlün yerine aynı tür mahsûlün ekilmesi. –y.n.]

yetiştirmenin uygulamadaki önemini gösterecektir. Ancak gelecek hakkında spekülasyon yapmamıza gerek yok. Bu bölümde anlatılan gerçekler, mevcut ekim yöntemlerini geliştirecek ve elde edilecek mahsûl miktarını büyük oranda arttıracak birçok araç için tecrübeye dayanan bir temel oluşturmaktadır. Tarım el kitabı olma amacı gütmeyen bu kitapta yapabileceğim tek şeyin, insanları bu konu üzerinde düşünmeye sevk etmek için bazı ipuçları vermek olduğu açıktır. Ancak verdiğim bilgi sınırlı da olsa, aşırı nüfustan şikâyet etmeye bugün hakkımız olmadığı gibi gelecekte de aşırı nüfustan korkmaya gerek olmadığını göstermek için yeterlidir. Toprakta *her* iklim altında ve *hangi* toprakta olursa olsun her istediğimizi elde etmemize yarayan araçlar son dönemde öyle hızlı gelişti ki, birkaç hektar alandan elde edilebilecek mahsûlün sınırları henüz tahmin edilemiyor. Konuyu daha iyi inceledikçe sınırlar siliniyor ve giderek sınır diye bir şey kalmıyor.

Tarımda yaşanan gelişmenin en ilginç yanlarından biri, daha önce sözünü ettiğimiz türden yoğun bostancılığın gösterdiği gelişmedir. Daha önce birkaç yüz küçük bahçeden ibaret olan bostancılık, şimdi şaşırtıcı bir hızla yayılıyor. Bu ülkede bostanlara ayrılan alan, 1879-94 arasında iki katına çıkarak 35.636 hektara ulaştıktan sonra da artış göstermeye devam etti. Ama bu tarım kolunun son zamanlarda özellikle büyük gelişme gösterdiği yerler Fransa, Belçika ve Amerika'dır. Fransa'da şu an yoğun meyve yetiştiriciliğine ve bostancılığa ayrılan alan 434.300 hektardan az değildir.

Fransa'nın Bretanya bölgesinde yer alan ve yaz sonuna kadar İngiltere'ye yapılan patates ve her türlü sebze ihracatının merkezi olan Roscoff yakınlarındaki 42 km. çapında bir alan tümüyle bu tür bir tarıma tahsis edilmiştir ve kiralara hektar başına 12 sterline ulaşmakta, hatta bu rakamı geçmektedir. Londra'ya ve kuzeydeki Newcastle'a kadar olan

çeşitli İngiliz limanlarına patates, soğan ve diğer sebzeleri taşımak üzere buraya yılda yaklaşık 300 buharlı gemi uğramaktadır. Dahası, Paris'e de yılda 4.000 ton sebze gönderilmektedir. Ve Roscoff yarımadası sıcak bir iklimden faydalandığı hâlde, her yere alçak taş duvarlar örülmüş ve sebzeleri daha iyi korumak ve daha çok ısı sağlamak için bu duvarların üzerine sazlar dikilmiştir. Toprak iyileştirildiği gibi iklim de iyileştirilmiştir.

Ploustagel'e giderseniz Bretanya'da olduğunuza inanamazsınız. Bu bölgede uzun zaman, bahar kırağısından korumak için cam çatılar kullanılarak açık alanda kavun ve kuzey rüzgârlarına karşı siper işlevi gören katırtırnağı setlerinin ardında da yeşil bezelye yetiştirildi. Şimdi bütün topraklar deniz kıyısındaki kumluk alana varana kadar çilek, gül, menekşe, kiraz ve erik ile dolu. Artık *fundalıklar* bile tarıma elverişli hâle getiriliyor ve beş yıl içinde bu bölgede hiç *fundalık* kalmayacağı söyleniyor. Hatta –“Bretanya'nın Hollandası” olan– Dol bataklıkları denizden bir duvarla ayrıldı ve elde edilen 2040 hektar alan karnabahar, soğan, kırmızı turp, kuru fasulye vb. ile dolup taşan bostanlara dönüştürüldü.

Nantes'ın komşularından da söz edebiliriz. Burada bol miktarda bezelye yetiştirilmektedir. Mayıs ve haziran aylarında özellikle kadın ve çocukların oluşturduğu çalışanlar ordusu bezelye toplar. Büyük konserve fabrikalarına giden yollar günün belli saatlerinde bezelye ve soğan yüklü sıra sıra at arabalarıyla dolarken, gübre yapımında kullanılan taneleri alınmış bezelye kabuğuyla dolu arabalar bir başka sıra oluşturur. Okullar iki ay boyunca çocuksuz kalır; ve bir harcama söz konusu olunca köylüler hep şöyle der: “Bezelye mevsimi gelince.”

Paris çevresindeki meyvecilik de bir o kadar muhteşemdir. Örneğin Montreuil'de 400 bahçeciye ait 300 hektar alan, meyvecilik yapmak üzere örülmüş yaklaşık 650 km. uzunlu-

ğundaki taş duvarlarla, kelimenin tam anlamıyla kuşatılmıştır. Şeftali, armut ağaçları ve asmalarla dolu olan bu duvarların içinden her yıl yaklaşık 12 milyon şeftali ve kayda değer miktarda en iyi kalite armut ve üzüm toplanır. Bu özellikteki bir hektar alan yılda 140 sterlin kazandırır. Seranın hâlâ lüks olduğu bir zamanda “sıcak iklim” işte böyle yaratıldı. Paris yakınlarında –yılda 25 milyon– şeftali yetiştirmek üzere ayrılan alanın hepsi 500 hektardır. Ayrıca geniş araziler hektar başına 7-12 ton meyve veren armut ağaçlarıyla da doludur ve bu mahsûl 50-60 sterlinden satılmaktadır. Hatta, Loire bölgesindeki Angers’de Paris banliyölerinden sekiz gün önce armudun olgunlaştığı Baltet’te, piramit şekli verilmiş armut ağaçlarıyla dolu 2 hektarlık bir meyve bahçesi her yıl 400 sterlin kazandırmaktadır; ve Paris’ten elli üç km. uzaklıktaki bir armut yetiştirme alanı –paketleme, nakliye ve satış masrafları düşüldükten sonra– hektar başına 60 sterlin kazandırmaktadır. Benzer şekilde yılda sadece 4000 tonunu Paris’in tükettiği erik dikili alanlar hektar başına yılda 70 sterlinden 120 sterline kadar kazandırmaktadır; hâl böyleyken armutlar, erikler ve kirazlar Paris’te bu fiyata satıldığında, ülkede yetişen yaş meyveyi yoksullar da yiye bilmektedir.

İnsanın en verimsiz toprakta bile neler yapabileceği, Paris yakınlarında 850 nüfuslu oldukça küçük bir köy olan Bennecour’da da görülebilir. Çok değil yakın geçmişte buranın dik tepelerinden Paris’in kaldırımları için taş çıkarılıyordu. Şimdi ise bu tepeler tamamen kayısı ve kiraz ağaçları, siyah kuşüzümü çalıları, kuşkonmaz fidanlıkları, bezelye tarlaları ve benzerleriyle kaplı.

Fransa’da bahçecilik yapan ve meyve yetiştiren başlıca merkezleri anlatmak için bir başka kitap daha yazmak gerekir; ben burada sadece, sebze ve meyve yetiştiriciliğinin birlikte yapıldığı bir bölgeden bahsedeceğim. Bir kısmı şimdi inanılmaz zenginlikte bir bahçeye dönüşmüş granit kayalık-

lardan oluşan dar bir toprak şeridine sahip bu bölge, Viyana yakınlarında, Rhône nehri kıyısında yer almaktadır. Ardouin Dumazet'nin bize anlattığına göre, bu zenginliğin kaynağı asma bitinin mahvettiği üzüm bağlarını söküp yerine ekecek yeni bir şey bulmak zorunda kaldıkları otuz yıl öncesine dayanıyor. İşte o zaman Ampuis köyü kayısılarıyla anılmaya başlandı. Şu an Rhône kıyısı boyunca uzanan 150 km. uzunluğundaki arazinin tümü ve yanı sıra uzanan Ardèche ve Drôme vadilerindeki topraklar, milyonlar değerinde meyve ihraç etmesiyle hayranlık uyandıran bir meyve bahçesidir ve arazi satış fiyatları hektar başına 800 sterlinden başlayıp 990 sterline kadar çıkmaktadır. Kayalık alanlardaki her küçük toprak parçasını tarıma kazandırma çabası hâlen sürüyor. Yolların her iki tarafında, kayısı ve kiraz ağaçlarının sıralandığı meyve bahçelerini ve bu ağaçların aralarına ekilmiş turfanda bezelye, fasulye ve çileğin yanı sıra başka turfanda sebzeleri de görebilirsiniz. Baharda çiçek açan kayısı ağaçlarının hoş kokusu bütün vadiye yayılır. Hasatları birbirini takip eden çilek, kiraz, kayısı, şeftali ve üzümün yanı sıra Fransız fasulyesi, marul, lahana, pırasa ve patates yüklü at arabaları bölgenin sanayi şehirlerine doğru yol alır. Bu bölgede yetiştirilen sebze ve meyvenin miktarını ve değerini tam olarak tahmin etmek imkânsızdır. Ardouin Dumazet'nin orayı ziyareti esnasında küçücük bir komün olan Saint Désirat'nın, her gün yaklaşık 100 ton kiraz ihraç ettiğini söylemek herhalde yeterlidir.

Belçika'dan ithâl edilen sebze miktarı, 19. yüzyılın son yirmi yılı içinde iki kat artış gösterdi ve Flanders benzeri bütün bölgeler İngiltere'nin bostanı olma iddiasında, hatta bahçecilikle ilgili bir kuruluş ihracatı arttırmak için İngiltere'nin tercih ettiği sebze tohumlarını ücretsiz olarak dağıtıyor. Sadece en iyi topraklar bu amaç için ayrılmakla kalmıyor, Ardennes'in kum çölleri ve turbalıkları bile zengin bostanlara dönüştürülüyor ve geniş düzlüklerde (yani Haeren'

de) aynı amaçla sulama yapıyor. Komünler, özel dernekler ve devlet tarafından bahçeciliği geliştirmek amacıyla çok sayıda okul, deneysel çiftlik ve küçük araştırma merkezi açılırken akşam seminerleri vb. düzenleniyor; yüzlerce hektar toprak üzerine binlerce sera kurulmuş durumda.

İşte burada, Stratford ve İskoçya'ya 5.500 ton patates ve 4 bin sterlin değerinde armut ihraç eden ve bu amaç için buharlı gemi hattı işleten küçük bir komün görüyoruz. Bir başka komün kuzey Fransa ve Rhenish eyaletlerine kiraz temin ederken bunun bir kısmını da bazen Covent Garden'a gönderiyor. Bir başka yerde ise keten, arpa ve haşhaş arasında yetiştirilen turfanda havuç çiftçinin gelirine önemli katkıda bulunuyor.

Bahçecilerin mutlaka dikkat etmesi gereken bir başka ülke de Amerika'dır. Amerika'dan ithâl edilen dağ gibi meyve yığınlarını gördüğümüz zaman, insan bu ülkede meyvenin kendiliğinden yetiştiğini düşünüyor. "Güzel iklim"; "bakir topraklar"; "uçsuz bucaksız araziler" –gazeteler sürekli bu sözleri tekrarlıyor. Gerçek ise, bahçeciliğin –yani hem bostancılık hem de meyveciliğin– Amerika'da mükemmellik derecesine vardırılmış olmasıdır. Troyes'un bostanlarında bahçeciliğin uygulamasını da yapan Profesör Baltet, Virginia Norfolk'taki "sebze-meyve çiftliklerini" gerçek birer "çiftlik modeli" olarak değerlendiriyor. Altın elmanın sadece masal ülkesinde ve sihirli değnekleri olan periler tarafından yetiştirildiğini çocukluğunda öğrenen ve bizzat bahçıvanlık yapan birinin ağzından çıkan bu sözler birer büyük iltifattır. Kanada'daki elma yetiştiriciliğinin ulaştığı mükemmelliğe gelince; İngilizleri, Amerikalıların üstünlüğünün altın perilerin elinden çıktığına inandırmak yerine oradaki araştırma çiftliklerinin elma yetiştiricilerine verdiği desteği, çiftçileri bilgilendirmek ve onlara yeni meyve ağacı çeşitleri temin etmek için –tamamen Amerikan ölçülerine göre– başvurulacak yöntemleri dikkatle incelemek gerekir. Amerika ve Kanada'da tarımı

ve bahçeciliği desteklemek için yapılanların onda biri bu ülkede yapılmış olsaydı, İngiliz meyveleri birkaç yıl önce olduğu gibi utanç verici şekilde piyasadan çekilmek zorunda kalmayabilirdi.

Ancak, bahçeciliği iklime bağlı olmaktan kurtarmak için bazı gelişmeler oldu. Meyve ve sebzelerin cam seralarda yetiştirilmesini kastediyorum.

Seralar önceleri yalnızca köşklerin sahip olabildiği bir lükstü. Bunlar yüksek sıcaklıkta tutuluyor ve soğuk mevsimlerde değerli meyveleri ve güneğin büyüleyici çiçeklerini yetiştirmek üzere kullanılıyordu. Şimdi, özellikle teknik gelişmelerin ucuz cam üretimini mümkün kılması ve seranın bütün kapı, çerçeve ve desteklerinin makine ile yapılması, pahalı bitkilerin yanı sıra alelâde sebzelerin de serada yetiştirilmesini mümkün kılmıştır. En nadide meyve ağaçları ve çiçeklerle dolu olan soylulara özgü limonluklar hâlâ var; ama giderek daha ulaşılır bir hâl alan lüks meyveleri yetiştirmeye dönük limonluklar giderek yaygınlaşıyor. Ancak bunun yanında sadece kışın birkaç ayında ısıtılan ve daha ucuza inşa edilen “limonluklar” da var; bu limonluklar basit bir cam muhafazadan –büyük bir “camekân”dan– ibarettir ve sebze bahçesine özgü temel sebzelerle, patates, havuç, Fransız fasulyesi, bezelye ve benzeri şeylerle doludur. Camdan içeri giren ve ışıma yoluyla dışarı sızması yine bu cam vasıtasıyla engellenen güneş ısısı, içerisini ilkbahar boyunca ve yazın ilk günlerinde yüksek bir ısıda tutmak için yeterli olmaktadır. Böylece yeni bir bahçecilik sistemi –cam muhafaza altında bostancılık– hızla ilerliyor.

Asma ya da sarmaşık tipi bitkilerin yetiştirildiği büyük seralar ve cam muhafaza altında çiçek yetiştirmek için kurulan muazzam tesisler bu ülkede eskiden beri vardı ve büyük oranda yenileri de yapılıyor. Cheshunt’da, Broxburn’da (20 hektar), Finchley, Bexley, Swanley, Whetstone ve diğer yerlerde, hatta İskoçya’da tarlaların tamamı cam muhafazaya

alınıyor. Worthing, yetiştirdiği üzüm ve domatesleriyle meşhur bir yerdir; Yukarı Edmonton'da Chelsea, Orpington ve diğer yerlerin limonluklarında yetiştirilen çiçekler ve eğrelti otları dünyaca tanınır. Şu an eğilim, bir yandan üzüm yetiştiriciliğinde mükemmel bir noktaya ulaşırken, diğer yandan hektarlarca toprağı domates, Fransız fasulyesi, bezelye ve bunları izleyecek daha temel bitkileri yetiştirmek üzere cam muhafazaya alma yönündedir. Gelecekte de devam edeceğini göreceğimiz bu faaliyet yirmi yıldır sürüyor.

Ancak seracılığın geliştirilmesinde önderliği hâlâ Channel Adaları ve Belçika elinde tutuyor. Jersey'nin zaferi elbette Bay Bashfor'un kurduğu tesistir. 1890 yılında burayı ziyaret ettiğim zaman cam muhafazaya alınmış 4,5 hektar alana daha sonra 3 hektar daha eklendi. Aralarına yüksek bacalar serpişmiş uzun bir sera silsilesi toprağı kaplıyor –ki bunlardan en büyüğü 275 metre uzunluğunda ve 14 metre genişliğinde olup yaklaşık 4 dönümlük toprak yekpare hâlde cam muhafaza altına alınmış durumda.

Ama böylesi seralarda yetiştirilenlerin tümü hakkında bir fikir vermek, seranın içinin fotoğrafı çekilmedikçe neredeyse imkânsız. 1860 yılının 3 Mayıs'ında, Bay Bashfor'un asma serasında üstün kaliteli üzüm salkımları hasat edilmeye başlandı ve Ekim ayına kadar mahsûl almaya devam edildi. Diğer seralarda araba dolusu bezelyeler çoktan toplanmıştı ve serada etraflı bir temizlik yapıldıktan sonra domates ekilecekti. Dikilecek olan 20 bin domates fidesinin en az 80 ton (fide başına 3,5-4,5 kg.) mükemmel mahsûl vereceği kesindi. Diğer seralarda domates yerine kavun yetiştiriliyordu. Otuz ton turfanda patates, 6 ton turfanda bezelye ve 2 ton turfanda Fransız fasulyesi nisanda toplanıp sevk edilmişti bile. Üzüm yetiştirilen seralardan ise her yıl en az 25 ton üzüm elde edildi. Aynı tesisi 1886'da ziyaret eden Bay W. Bear, bu 5 hektar alandan elde edilen gelirin, bir çiftçinin 525 hektardan elde edeceği gelire eşit olduğunu söylerken haklıydı.

Ancak en mükemmel sonuçlar belki de küçük “üzüm seralarında” görülmektedir. Bu tür cam muhafazalı bostanları gezerken, insanlığın bu son zaferine hayran olmamak elimde değildi. Örneğin yılın ilk üç ayı ısıtılan ve nisanda ilk mahsûl olarak 8 ton domates ve yaklaşık 100 kilo Fransız fasulyesi alınan 3 dönümlük bir topraktan, iki kez daha mahsûl alındığını gördüm. Bu seralarda iki yardımcıyla beraber bir bahçıvan çalıştırılmaktaydı, az miktarda kömür harcanıyordu ve üç ayda 13 şilin tutarında benzin yakan sulama amaçlı bir motor kullanılıyordu. Cam ve kalas kullanılarak yapılmış basit soğuk seralarda 400 m. uzunluğundaki yan duvarları saran ve nisan sonunda neredeyse 1,5 tonluk enfes bir mahsûl vermiş olan bezelyelerin, sanki yeni toplanmamış gibi yine mahsûlle dolu olduğunu da gördüm.

2 m² soğuk sera toprağından nisan ayında 5 kile patates söküldüğünü gördüm. Ve 1896’da şans eseri, tecrübeli bir yetiştirici olan orali bir bahçıvanın küçük, gözden ırak “üzüm serasına” gidince, bahçeciliğe olan sevginin, bir hektarın dörtte biri gibi küçük bir toprak parçasında nelere kâdir olduğunu gördüm ve hayran kaldım. 12 metreye 3,5 metre büyüklüğünde iki küçük “sera” ve –daha önceden domuz ağılı olan– 6 metreye 3,5 metre büyüklüğünde bir üçüncü serada, işi bahçıvanlık olan birçok kişinin görmekten mutlu olacağı asmalar vardı; bir zamanlar domuz ağılı olup şimdi “misket üzümü” yetiştirilen sera özellikle harikaydı. Bazı üzümler hazıranda tamamen olgunlaşıyordu ve sera sahibinin 3 salkım üzüm için (ki bunlardan biri, salkımı 6 kilodan fazla gelen Colmar üzümüydü) tüccardan 4 sterlin alacağı ortadaydı. Açık alandaki domates ve çilek gibi, meyve ağaçlarının tamamı da çok az yer kaplarken, aynı üzüm gibi verimliydi; isabetli bir yöntem kullanılması hâlinde yarım ton çilek elde edilebilecek alan size gösterildiği zaman inanmak oldukça güçtür.

Seracılığın nasıl kolaylaştırıldığı özellikle Guernsey’de incelenmelidir. St. Peter banliyölerindeki her eve ait küçük

ya da büyük bir sera vardır. Adanın her yerinde, özellikle kuzeyde nereye bakarsanız bakın sera görürsünüz. Tarlaların ortasından, ağaçların arkasından seralar yükselir; St. Peter'a bakan sarp kayalıklar üzerinde, birbirlerinin ardı sıra dizilmişlerdir; bir nesil bahçıvan bu seralarla birlikte yetişti. Her çiftçi az ya da çok bahçıvandır ve ucuz tipte bir sera icat etmek için yaratıcı gücünü istediği gibi kullanmakta serbesttir. Seraların bazılarında ön ve arka cephe neredeyse yoktur –cam çatılar alçalarak aşağıya doğru iniyor ve sadece öndeki 60-90 cm'lik cam zemine temas ediyor; bazı seralarda çatıyı oluşturan cam tabakasının alt ucu zeminde duran kum dolu bir ahşap tekneye daldırılmıştı sadece. Birçok serada, alışlagelen taş duvar yerine sadece iki ya da üç tane enlemesine kalas bulunur.

Çiftçilerin ne kadar kazandığını bilmek, doğal olarak her zaman zordur. Bunun bir nedeni öncelikle Thorold Rogers'ın şikâyet ettiği gibi, en iyi tesislerdeki modern çiftçilerin bile hiç kayıt tutmuyor oluşudur. Diğer bir nedeni de, bu kazançlar bana tüm ayrıntılarıyla bildirilse bile bunları yayımlamamın doğru olmamasıdır. Bir bahçıvan bir defasında bana, "Gelirin çok fazla olduğunu gösterme; toprak sahibinden sakın!" diye yazmıştı.

Bir kural olarak, Guernsey ve Jerseyli yetiştiriciler seralardan yılda sadece üç kez mahsûl alır. Örneğin aralıkta patatese başlayacak olsunlar. Sadece geceleri şiddetli bir don beklendiğinde ateş yakıldığından bu durumda elbette serayı ısıtmayacaklardır; ve açık arazide ekili patatesin sökülmesi yapılmadan önce, nisan ya da mayısta –hektar başına 20-25 tonluk bir mahsûl– serada söküme hazır olacaktır. Ardından yaz sonunda olgunlaşacak şekilde domates dikilecektir. Bu arada bezelye, kırmızı turp, kıvrıcık ve diğer ufak tefek mahsûller de elde edilir. Ya da sera, nisanda mahsûl alacak şekilde kasımda kavun ekilerek işlenmeye "başlamış" olsun. Bunu kap içine dikilmiş ya da asma gibi açık havaya alıştırılmış

domates izleyecek ve son domates hasadı ekimde yapılacaktır. Bunu yılbaşına yetiştirmek üzere fasulye takip edebilir. Her yetiştiricinin serasında kullanmak üzere tercih ettiği yöntemler olduğunu, çeşitli türde ve kalitede mahsûl elde etmenin tamamen onun yeteneklerine ve ihtiyatına bağlı olduğunu söylememe gerek yok. Bu mahsûller giderek önem kazanmaya başladı ve cam altında bitki yetiştiricilerin, mahsûlün kalitesini bozmadan yılda 5 ya da 6 kez mahsûl alan Fransız bostancıların yöntemlerini kabul etmek durumunda kalacakları şimdiden söylenebilir.

Guernsey'e 1903'te döndüğüm zaman cam altında meyve yetiştirme sanayisinin 1896'dan bu yana çok geliştiğini, bu yüzden de bir ihracat sisteminin yeniden organize edilmesinin şart olduğunu gördüm. 1896'da Southampton'a sebze ve meyve nakli turist gemileriyle yapılıyordu ve Guernsey'den alınıp Covent Garden pazarına götürülen her sepet için bahçıvanlar 1 şilin ödüyordu. Guernsey'den Londra'ya yaz boyunca doğrudan sefer yapan teknelere sahip Guernsey Yetiştiriciler Birliği 1903'e gelindiğinde çoktan kurulmuştu. Bu birliğin rıhtımında kendi deposu ve raflarında 20 hatta 100 sepet olan küp şeklindeki çok büyük sandıkları teknelere taşıyan vinçleri vardı. Böylece taşıma mâliyeti sepet başına 4 peniye kadar düşmüştü. Bütün bu mahsûller Covent Garden'da her sabah Londralı tüccar ve manavlara satılır. Sebze ve meyve yüklü bir teknenin her sabah Guernsey'den kalkmak zorunda oluşu, bu ihracatın önemini ortaya koyar.

Bu mahsûllerin tümü, kayalar ve kıraç tepeler dahil toplam 6500 hektar büyüklüğündeki adanın 4000 hektarlık ekebilir arazisinden ve 2100 hektarlık otlağından elde ediliyor. Dahası, bu adada 1.480 at, 7.260 büyükbaş hayvan ve 900 koyun mevcut. O hâlde kaç kişinin gıdası bu 4000 hektarlık arazide yetiştiriliyor?

Bu kitabın 1898'de ilk kez yayımlanışından bu yana bu ülkede meyve ve çiçek yetiştiriciliğinde ve ayrıca seracılıkta

görülen gelişmelere ve İngiltere'nin çeşitli yerlerindeki "Fransız Bahçeciliği" –yani bostancılığı– uygulamasına bir göz atmadan bu bölümü bitirmeyeceğim.

Meyve yetiştiriciliğinde dikkat çeken bir artış görüldüğüne dair en ufak bir şüphe yoktur; 1888 yılında Büyük Britanya'da meyve bahçelerine ayrılan 80 bin hektar alan 1908 yılında 100 bin hektara çıkarken küçük meyve (bektaşı üzümü, kuşüzümü, çilek) yetiştirilen alan 1901'den 1908'e geleceğe dek 30.000 hektardan 35.000 hektara çıktı. Hatta bazı bölgelerde bu alan üçe katlandı. Son zamanlarda Londra ve diğer büyük şehirlerin çevresinde meyve ekili geniş araziler görülmeye başladı; Kent, Devon, Hereford, Somerset, Worcester ve Gloucester illerinin her birinde şimdiden 8 bin hektarı aşkın meyve bahçesi var ve bunun büyük bir kısmı yakın zamanda oluştu. Sadece meyve yetiştirilen alanlar artmakla kalmadı, farklı meyve ağaçları ve küçük meyvelerin deneme üretimlerinin yapıldığı Woburn Araştırma Çiftliğinde 1894'ten beri sürdürülen deneyler sayesinde yeni çeşitler ortaya çıktı; ve sistem –eski moda standartların yerine– piramit ya da "çalı" biçiminde meyve ağaçları yetiştirmeyi –1897'de Britanya Kolombiyası'ndaki Agassiz Araştırma Çiftliğinde gördüğümde faydalarını tam anlamıyla ancak takdir edebildiğim bir girişimi– yaygınlaştırıyor.

Aynı zamanda küçük meyve –Bektaşı üzümü, ahududu, kuşüzümü ve özellikle çilek– tarımı çok gelişti. Meyve yetiştiriciliğinin büyük reçel fabrikalarıyla birlikte yürüdüğü Orta ve Güney Kent'de şimdi büyük miktarlarda çilek yetiştiriliyor. Swanley'de 800 hektar gibi büyük bir alan üzerindeki meyve bahçeleriyle bağlantı kurmuş bu fabrikalardan bir tanesinin yıllık üretimi 3.500 ton reçel, 850 ton marmelat ve 100 bin şişeden fazla konserve meyveye ulaşmıştır. Son zamanlarda taze meyveyi kısmen Londra ve Manchester'a gönderen ve kısmen Histon'daki reçel fabrikasında hemen değerlendiren Cambridgeshire'da kapsamlı bir bahçecilik gelişti.

Meyve ağacı dikili arazisi 1880'den bu yana üç kat büyüyen Hampshire ve meyve yetiştiriciliğinde önemli gelişmeler gösteren Essex'ten de bahsetmeliyim. Aynı şeyler Worcester-shire için ve özellikle Evesham bölgesi için söylenmelidir. Evesham, bizim açımızdan en bilgilendirici bölgedir. Kuşkonmaz ve erik ağacı yetiştirmeyi çok kârlı kılan bazı toprak özellikleri sayesinde ve kısmen de –kadim zamanlardan bu yana tarımsal gelişmeyi sağlamak için, yeni kiracının toprak sahibine değil de ayrılan kiracıya ödeme yapmasını öngören– “Evesham geleneğinin” bu bölgede sürdürülmesi nedeniyle küçük işletmeler sistemi ve sebze-meyve yetiştiriciliği önemli oranda gelişti. Sonuçta 4000 hektar kırsal alanın 2800 hektarı 20 hektardan daha küçük özel işletmelere dönüştü; ve bu işletmelere olan talep, doygunluğa ulaşmak bir yana, hâlâ öyle bir artış gösteriyor ki 1911'de 800 hektar toprak için yaklaşık 400 çiftçi sırada bekliyordu. Evesham'da kurulan yeni kasabanın 8.340 olan nüfusunun neredeyse tamamı bahçıvan ve bahçe işlerinde çalışan işçilerden oluşuyor; haftada iki kez kurulan pazarı Fransa'nın güneyinde kurulan pazarları andırıyor; bu kasabadan dağılan demiryolları üzerindeki ihracat trafiği, burası yoğun bir sanayi merkeziymişçesine canlı.

İnsan, Bay Rider Haggard'ın *Rural England* (Kırsal İngiltere) adlı kitabında Bewdley ve Evesham bölgelerine ayrılan sayfaları okurken, İngiltere'de sadece *emek* verildiği takdirde topraktan neler elde edilebileceğinden ve toprağın vermeye hazır olduklarını elde etme konusunda ülkeyi ve ülkenin refahını önemseyenler tarafından neler yapılabileceğinden etkilenmeden edemez.

Bay Haggard, Catshill'den bahsederken “Çiviciler” denen ve daha önce elle çivi yaparak geçinirken makine yapımı çivilerin ortaya çıkması üzerine bu işi bırakmak zorunda kalan bir koloni halkının tarıma başladığını ve bunda nasıl başarılı olduğunu anlatıyor. Bazı akıllı insanlar 57 hektarlık

toprağı alıp 1 hektardan 3 hektara kadar küçük çiftlikler hâlinde böldükten sonra küçük işletmeler olarak çivicilere satmayı teklif ettiler; ve Bay Haggard'ın ziyareti sırasında “vadesi gelen taksitlerin tümü ödenmişti”. Sağlığı yerinde olanlardan hiçbiri faiz ödemek zorunda kalmamıştı.

Ancak Evesham Vadisi örneği daha da ilginçtir. Kırsal yerleşim yerlerinin çoğunda nüfus azalırken, 1891-1901 yılları arasındaki *on yıl içinde Evesham Union'da altı beldenin nüfusunun 7.327'den 9.012'ye yükseldiğini* söylemek yeterlidir.

Bu bölge toprağının olağanüstü bir özelliğe sahip olmasına ve araçların kazandığı nüfuz nedeniyle satış koşullarının her yerde olduğu gibi burada da kötü olmasına rağmen, meyve yetiştiriciliğinde önemli bir sanayinin geliştiğini görüyoruz; sanayinin büyüklüğünü, 1900 yılında Evesham istasyonundan 20.000 ton meyve ve sebze nakledilmesinin yanı sıra Evesham'a azamî 15 km. mesafede bulunan tüm diğer küçük istasyonlardan da büyük miktarlarda ihracat yapılmasından anlayabiliriz. Toprak elbette çok çeşitli gübre –kurum, balık, guano,* lahana için deri tozu (en iyisi dağ keçisi derisinininkidir) ve benzeri– katılarak zenginleştirilmişti ve en iyi gelir getiren meyve ağaçları ve sebzeler sürekli test ediliyordu; bütün bunlar elbette bazı bilim insanlarının ya da tek bir kişinin çalışmaları değil, bölgedeki ortak tecrübenin ürünüdür.

Son olarak Norfolk, Broads yakınlarında ve özellikle İrlanda'da meyve yetiştiriciliğindeki yeni gelişmelerden de bahsetmeliyim; örnekler, tarımın önüne engel çıkarılmaması hâlinde İngiltere topraklarında nelerin yetiştirilebileceğini ve uygun ekim yapıldığı zaman bu ülkenin iklim koşullarında, toprağından elde edilebilecek gıda miktarını göstermek

* [Esas olarak penguen ya da karabatak gibi deniz kuşlarının dışkılarından oluşan ve 19. yüzyılda çok popüler olan bir gübre. –y.n.]

amacıyla verilmiştir. Son otuz yıl içinde, uygar ülkelerin her yerinde meyve yetiştirme konusunda benzer ilerlemelerin görüldüğünü; ve son yirmi ya da otuz yıl içinde Fransa, Belçika ve Almanya'da bahçeciliğin gelişiminin bu ülkedekinin çok daha üstünde olduğunu eklememe izin verin.

Bostancılığa gelince, son yıllarda Birleşik Krallık'ta şüphesiz ki büyük ilerleme kaydedildi. Ancak veriler elimize tam ulaşmıyor, ülke tarımını incelemek amacıyla ülkeyi boydan boya gezenler ise, bostancılığın son dönemdeki gelişimini inceleme konusunda yeterince gönüllü değiller; fakat son yirmi beş yıl içinde özellikle İrlanda'da olmak üzere bu ülkenin muhtelif bölgelerinde, İskoçya ve Galler'de büyük gelişmeler olduğu kesin.

Başta bütün büyük şehirlerin civarındakiler olmak üzere birçok ilginç bostancılık merkezi var, ancak bunlardan sadece bir tanesinden, yani Huntingdonshire'daki Potton'dan bahsedeceğim. Bay Haggard'ın dediğine göre burası, "4 dönümden 5 hektara kadar, hatta daha büyük araziler üzerine kurulu küçük tarım çiftliklerinde sebze yetiştiren küçük yetiştiricilerin kalesidir". Nitekim Potton önemli bir bostancılık merkezi hâline gelmiş. "Sandy istasyonunun Great Northern hattından geçen tablalı 50 yük vagonuna Potton'dan kalkan sebze dolu tablalı 120 vagonu da eklersek buradan Londra'ya sezon boyunca günlük olarak, talî demiryollarındakilerden ve diğer istasyondakilerden çok daha fazla vagon kalkıyor." Bu canlı merkezin biraz ilerisinde "neredeyse tamamen terk edilmiş binlerce dönüm arazinin, yavaş yavaş çürüyen çiftlik evlerinin ve binaların bulunuyor" oluşu ise çok daha ilginçtir. En kötüsü de "bütün bu toprakların 1880'li yıllara kadar ekiliyor ve buralardan mahsûl alınıyor oluşudur".

Bostancılıkta bir başka vaha Bedfordshire ilinde bulunuyor. "Topraklar 1907 yasası kabul edilmeden önce bölündüğü için burası doğal olarak küçük tarımsal işletmeler ilidir", ve

–Bay F.E. Green’in anlattıklarına göre– hızla “bir bostan diyarı” hâline geliyor. Toprağın verimli oluşu, yılın herhangi bir zamanında kolaylıkla işlenebilmesi ve zaman içinde işinin ehli bir bahçıvanlar neslinin yetişmiş olması bu gelişmeye katkıda bulundu; ancak ağır kiralar bütün bu gelişmeleri elbette güçleştirdi.

Ve bütün bu gelişmelerin, her yıl artan sebze talebi karşısında hâlâ yetersiz olduğu görülüyor (ve bu ülkenin düşük sebze tüketimini Bay Rowntree’nin *Lessons From Belgium* adlı kitabında verilen Belçika’nın yerli sebze tüketimi rakamlarıyla karşılaştıracak olursak, bu talebin zorunlu olarak artacağı da görülür). Sonuç olarak bu ülkeye ithâl edilen sebze miktarı her geçen yıl artıyor ve bunun tutarı şimdiden 8 milyon sterlini geçti.

Bu kitabın ilk basımının yapıldığı günden bu yana ciddi bir yaygınlaşma göstermiş olan bir bahçecilik dalı da –Channel Adaları’nda olduğu gibi– *serada sebze ve meyve yetiştiriciliğidir*. 33 hektar arazisi üzerinde sera bulunan Worthing’de ve şimdiden 53 hektar sıcak serası olan Hertfordshire’ın Cheshunt beldesinde çok miktarda üzüm, domates, incirin yanı sıra her çeşit turfanda sebze yetiştiriliyor; sağlıklı bir tahminde bulunarak, İngiltere’de kişilere ait limonlukların 1908’de 485 hektar olduğunu söyleyebiliriz. Channel Adaları’ndaki yetiştiricilerin tecrübeleriyle ve çiçek yetiştirilen limonlukların geniş ölçüde yaygınlaşması sayesinde geliştirilmiş olan bu tarıma ait öğeler uzun zamandan beri bu ülkede mevcut olsa da; elimizdeki çeşitli göstergelerden, bir bütün olarak bu tarım türünün hak ettiği yere günümüzde ulaştığı ve yerini artık sağlamlaştırdığı sonucunu çıkarabiliriz.

Ancak bu ülkede henüz tanınmaya başlayan Fransız bostancılığı için aynı şeyler söylenemez. Ülkenin çeşitli yerlerinde bu konuda gösterilen çabalar farklı seviyelerde başarı elde etti; ancak sonuçlar hakkında çok az şey biliyoruz. Eveshamlı bahçıvanların büyük çaplı bir girişimde bulunduğu

biliniyor. Fransa'daki bu tür tarım uygulamaları ve elde edilen harika sonuçlar üzerine yazılar okuyan bazı bahçıvanlar, işi yerinde öğrenmek için Paris'e gittiler. Bu şekilde öğrenmenin mümkün olmadığı kanaatine vararak bir Fransız bahçıvanı Evesham'a davet ettiler ve ona üç dönümlük bir toprak verdiler; Fransız bahçıvan Paris yakınındaki bostanından cam çatı, çerçeve, ışık ve hepsinden önemlisi tüm bilgi birikimini getirerek Eveshamlı meslektaşlarının gözü önünde çalışmaya başladı. "İyi ki" dedi bir görüşmeciye, "iyi ki İngilizce bilmiyorum; aksi hâlde çalışmak yerine uzun uzadıya konuşup açıklamalar yapmak zorunda kalacaktım. Şimdi onlara kara pantolonumu gösterip işaretlerle şunu diyorum: Öncelikle toprağın bu pantolon kadar kara olmasını sağlayın, sonra her şey yoluna girer." Güneş ışığının az oluşu elbette mahsûllerin Fransa'da, hatta Paris banliyölerindeki gibi erkenden olgunlaşmasının önünde büyük bir engel. Ancak her zaman yerli sebze ve meyve, ithâl mahsûle göre çok daha avantajlıdır. Motorlu araçların çoğalmasıyla birlikte artacak olan bir başka dezavantaj –at gübresinin olmayışı– Fransa'da da aynı şekilde hissedilmektedir. Fransız yetiştiricilerin büyük bir gayretle *termosifon* kullanarak toprağı doğrudan ısıtma denemesinde bulunmalarının nedeni budur.

Bu söylediklerime ek olarak, bu ülkede son elli yıla oranla topraktan daha iyi faydalanmak adına kararlı bir uyanışın dikkat çektiğini söylememe izin verin. Bazı illerde il konseyleri, daha çok da belde konseyleri toprak tekeline kırmak ve toprağı işlemek isteyen küçük toprak sahiplerine fırsat tanımak için elinden geleni yapıyor. Çiftçileri ve çocuklarını tarım ve bahçecilik hakkında bilgilendirmek için orada burada bazı ürkek girişimlerde bulunulduğuna tanık oluyoruz. Ancak bütün bunlar çok küçük ölçekli çalışmalar; ayrıca tarıma uygarlıktaki son gelişmelerin zorunlu kıldığı, sanayiyle birleşmiş yeni bir yoğun tarım karakterini kazandırmak üzere diğer Avrupalı uluslarda ve özellikle Amerika ve Kanada'

da neler yapıldığını öğrenmek için samimi bir istek de görülüyor.

Kitapta şu ana kadar yer alan veriler, aşırı kalabalık nüfus safsatasını silip süpürdü. Tarımın yirmi yıl önce tahmin bile edilemeyecek kadar gelişme gösterdiği yerler, dünyada nüfusun kesinlikle en yoğun olduğu yerlerdir. Yoğun nüfus, sanayide büyük gelişme ile tarım ve bahçecilikteki büyük gelişme birlikte yürür; bunlar birbirinden ayrılmaz. Gelecekte bahsedecek olursak, tarımda öyle imkânlar var ki, belirli bir toprak parçasının doyurabileceği insan sayısının sınırını bugünden tahmin edemeyiz. Hâlihazırda büyük bir ölçek üzerinde denenmiş olan son ilerlemeler tarımsal üretimin sınırlarını hiç beklenmedik biçimde genişletti; ve henüz sınırlı bir ölçek üzerinde denenmiş olan son keşifler, bu sınırları gerçekten kestiremeyeceğimiz ölçüde genişletmeyi vaat ediyor.

Dünyanın ekonomik gelişmesindeki mevcut eğilim –gördüğümüz üzere– giderek her ulusu, daha doğrusu coğrafi anlamda her bölgeyi tüm temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere yerli üretime dayanması konusunda ikna etme yönündedir. Bunu söylerken kastettiğim şey yeryüzündeki mücadelenin azaltılması değil (hatta hacimsel bir artış da gösterebilir), bunu gerçekten mübadele edilmesi *zorunlu* olanla sınırlandırmak ve bu arada yeniliklerin, yerel veya ulusal sanat ürünlerinin, yeni keşiflerin ve icatların, bilgi ve düşüncelerin mübadelesini büyük ölçüde arttırmaktır. Mevcut gelişmeler bu yönde olduğundan endişelenmek yersizdir. Dünyada tek bir ulus yoktur ki tarımın mevcut gücüyle donatılmışken, nüfusunun ihtiyaç duyduğu bütün gıdayı ve birçok tarımsal hammaddeyi kendi ekilebilir topraklarında yetiştiremesin; ve nüfusun ihtiyaçları hızla artıyor olsa da –ki kesinlikle böyle olacaktır– bu söylediğim geçerlidir. İnsanın toprak ve doğa üzerindeki gücü –*günümüzde olduğu hâliyle*– ele alınırsa, ekilebilir durumdaki toprağın her bir hektarına 5 ya da 7

kişinin düşmesinin çok sayılmayacağını söyleyebiliriz. Fakat ne yoğun nüfusu olan bu ülkede, ne de Belçika'da bu rakamlara ulaşılmıştır. Bu ülke için konuşursak, ekilebilir her bir hektarlık araziye 2,5 kişi düşüyor.

Büyük Britanya'da oturanların her birinin kendi toprağında yetişen mahsûl ile geçinmek zorunda olduğunu varsayalım; yapması gereken şey öncelikle bu ülke topraklarını, herkesin en iyi şekilde yararlanması gereken ortak bir miras olarak düşünmektir; bunun mutlaka uyulması gereken bir şart olduğu açıktır. Ve ardından bu toprağı müsrif bir şekilde değil, Avrupa ve Amerika'da şu an binlerce hektarın ekildiği gibi ekmesi yeterli olacaktır. Bir takım yeni yöntemler bulmasına gerek yok; çeşitli denemelerden başarıyla geçen yöntemleri genelleştirip yaygın şekilde uygulaması yeterlidir. Bunu elbette yapabilir; ve böylece yiyeceğini yurtdışından satın almak için harcadığı devasa emekten ve bu ticaretten geçinen tüm araçlara ödediği paradan tasarruf edecektir. Akılcı bir tarım yapıldığı takdirde, topraktan elde edilmek durumunda olan temel ihtiyaç maddelerinin ve lüks maddelerin, bugün bu malları satın almak için gerekenden çok daha az bir çalışmayla *elde edilebileceğine* şüphe yoktur. Bir başka yerde *-Ekmeğin Fethi* adlı kitabımda- bu hususa dair takribî hesaplamalar yapmıştım; isteyen herkes bu kitapta sunulan verileri kullanarak bu iddianın doğruluğunu kolayca sınavabilir. Gerçekten de akılcı bir tarım yapılarak elde edilen mahsûl yığınlarını ele alır ve bunu, akılcı olmayan bir tarım sonucunda yurtdışından toparlayarak, taşıyarak ve araçlar ordusunu besleyerek elde etmek için harcanmak durumunda kalınan emek miktarıyla kıyaslarsak doğru dürüst tarım yapıldığı takdirde insanlığın gıda ihtiyacını karşılamak için ne kadar az gün ve saate gerek olduğunu hemen anlarız.

Tarım yöntemlerimizi bu seviyeye taşımak için ihtiyaç duyduğumuz şey, toprağı yaklaşık yarım hektarlık parselle-

re bölerek herkesin bu parseller üzerinde, elinde kazmadan daha iyi bir alet bulunmaksızın kendi yetiştirdiğine muhtaç olması değil kesinlikle; böylesi bir durumda kaçınılmaz olarak başarısız oluruz. Küçük tarımsal üretimin harika sonuçlarından çok etkilenererek Fransız köylülerinin ya da bostancılarının küçük tarımsal üretiminin insanlık için ideal olduğunu öne sürenler açıkça hata yapıyor. Onlar da, bütün ülkeleri askerî bir düzende örgütlenmiş “emek taburları”nın çalıştığı sınırlı sayıdaki dev Bonanza çiftliklerine dönüştürmek isteyen şu diğer ifrata kaçmış insanlar kadar hatalıdırlar. Bonanza çiftliklerinde insan emeği elbette azaltılmıştır, fakat topraktan elde edilen mahsûl çok çok azdır ve toprağın bitkin düşmesine aldırmayan bu sistem tamamen toprağın sömürülmesine dayanır. Bonanza çiftliklerinin daha önce yuvalandıkları Ohio’da ortadan kaybolmalarının nedeni budur; nitekim 1901’de bu eyaletin bulunduğu kısımdan geçerken, 40 hektardan 80 hektara kadar orta büyüklükte, meyve ve sebze bahçelerine su pompalayan yel değirmenli çiftliklerle dolu ovalar görmüştüm. Diğer taraftan tek tük kalmış küçük topraklarda izole edilmiş erkeklerin ya da ailelerin çapayla yaptıkları tarımda mahsûl bereketli olsa da çok fazla insan emeği ziyan edilmekteydi; dolayısıyla –hem araziden hem de emekten yapılacak– gerçek bir tasarruf için makine ve insan emeğinin bir bileşkesini sunan farklı yöntemlere ihtiyaç vardır.

Her şeyde olduğu gibi tarımda da tek akılcı çözüm birleşik emektir. Aralarında ortak bir bağ bulunmayan, her biri kendi geçimlerini sağlamak durumunda bırakıldıkları 2’şer hektar toprağa sahip beşer kişilik iki yüz aile, tam anlamıyla ekonomik bir fiyasko olacaktır. Böyle bir deney, farklı eğitim ve deneyime sahip olmaktan ve toprağa yaklaşım konusunda bilgi eksikliğinden kaynaklanan *bireysel* güçlükleri bir kenara bıraksak ve tartışmanın sağlığı açısından bu etkenleri ihmâl etsek bile, yine de sırf *ekonomik* ve *tarımsal* neden-

lerden dolayı başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Böyle bir örgütlenme günümüz koşullarında ne tür bir ilerleme gösterirse gösterebilir uzun ömürlü olmayacak, ya daha ileri bir dönüşüm geçirmek zorunda kalacak ya da yok olacaktır.

Ancak aynı 200 aile, diyelim ki kendilerini bir ulusun kiracıları ve 400 hektarı da *–kişisel koşulları* yine bir yana bırakarak– oturdukları ortak mekân olarak kabul etti, bu durumu ekonomik terimlerle ve bir tarım erbabının bakış açısından ifade edersek, *bu topraklardan en iyi şekilde nasıl yararlanacaklarını biliyorlarsa* şans tamamen onlardan yanadır.

Böylesi bir durumda aileler ilk önce acil bir ıslaha ihtiyaç duyan toprağı kalıcı şekilde ıslah etmek üzere bir araya gelecekler, tümünü mükemmel bir hâle getirene kadar da yapılması gerekenlere dair her yıl durum değerlendirmesinde bulunacaklardır. 140 hektar arazide, ikinci kez ekim yapmaya gerek kalmadan 1000 kişinin ve çiftlik hayvanlarının beslenmesi için gereken –buğday, yulaf vb.– bütün tahılı kolaylıkla üreteceklerdir. Uygun tarım yapılan ve gereğı gibi sulanan 160 hektar araziden, onlara süt ve yağ verecek olan 30-40 kadar sağmal ineğı ve et verecek olan 300 sığırı beslemek için gereken tüm taze otu ve samanı elde edebilirler. Yaklaşık 1 hektarında seralar bulunan 8 hektar arazi üzerinde tüketebileceklerinden daha fazla sebze, meyve ve lüks yiyecek maddesi yetiştirebilirler. Hobiler ve eğlence (kümes hayvanı ya da zevke yönelik çiçek türünden bitkiler yetiştirmek) için her evin yanında 2 dönüm toprak ayrıldığını kabul edersek, ellerinde hâlâ –park, meydan, fabrika ve benzeri gibi– diğer her türlü amaç için kullanabilecekleri 52 hektar arazi kalacaktır. Böylesine yoğun bir tarım için gerekli olacak emek, bir köleden ya da serften beklenen korkunçlukta bir emek olmayacaktır. Güçlü ya da zayıf, kasabalı ya da köylü herkesin yapabileceğı bir işçilik gerekecektir; ayrıca bu çalışmanın keyifli yanları da olacaktır. Bu ya da başka bir ulusun

her bin kişinin, miktar olarak daha az ve kalite olarak daha düşük olan şu anki yiyeceğini elde etmek için hâlihazırda harcadığı toplam emekten çok daha az bir emek harcanacaktır. Elbette teknik olarak gereken emekten bahsediyor, araçları, orduları ve benzerlerini idame ettirmek için sarf etmemiz gerekeni hiç hesaba katmıyorum. Akılcı bir tarımla gıda yetiştirmek için gereken işçilik miktarı gerçekten öyle sınırlıdır ki, bizim bu farazi insanlarımız boş zamanlarında illa ki imâlât, sanat, bilim ve benzeri uğraşlarla meşgul olmaya devam edeceklerdir.

Teknik açıdan bakıldığında böyle bir örgütlenmenin yarın, tam bir başarıyla hayata geçirilmesinin önünde hiçbir engel yoktur. Bunu engelleyen şey tarım zanaatındaki kusurlar, toprağın verimsizliği ya da iklim değildir. Engeller tamamen bizim kurumlarımızda, geçmişten bize kadar gelen alışkanlıklardadır –bizim üzerimizde baskı kuran “Hayaletler”dedir. Ama bunlar bir yere kadar –toplumu bir bütün olarak ele alırsak– şaşılacak cehaletimizden de kaynaklanır. Biz uygar kadın ve erkekler her şeyi biliriz, her şeye dair yerleşik kanaatlerimiz vardır ve hemen her şeye ilgi duyarız. Sadece yediğimiz ekmeğin nereden geldiğini bilmeyiz; bu konuya dair bir şeyler biliyor gibi görünsek de ekinin nasıl yetiştirdiğini, hangi sıkıntılarla yetiştirildiğini, sıkıntıları azaltmak için neler yapıldığını, hepimizi besleyen bu insanların kimler olduğunu bilmeyiz ... bu konuda vahşilerden daha cahiliz, ve çocuklarımızın da –okulda kafalarına tıktırılan değersiz bilgi yığını yerine öğrenmek isteseler bile– bu tür bilgilere ulaşmasını önleriz.

Editörün Eki

Bu baskının 2. bölümünü oluşturmak üzere kısalttığımız üç bölümde Kropotkin, toprağın 1870 tarım krizi öncesindeki “yüksek çiftçilik” döneminde olduğu gibi ekilmeye devam edilmesi hâlinde kendi zamanındaki Birleşik Krallığın 17 milyon yerine 24 milyon insanı; Belçika’da olduğu gibi işlenmesi hâlinde 37 milyon insanı; ve bahçecilikteki üretim artışı konusunda İngiltere’nin en iyi çiftliklerinin bulunduğu Flanders ve Lombardiya’daki gibi işlenmesi hâlinde 90 milyon insanı kendi topraklarından doyurabileceğini kanıtlamaya çalışıyor.

Kropotkin’in anarşist arkadaşları bile bu görüşü fazla iyimser buldu. Vernon Richards’ın işaret ettiği gibi, Enrico Malatesta “kapitalizmin karakteristiğinin aşırı üretim değil, yetersiz üretim olduğunu, gıda ve temel ihtiyaç maddeleri stoğunun büyük şehirlerde yaşayan insanları birkaç günden fazla besleyeceğine inanmanın yanlış olduğunu sürekli vurguluyordu. Bütün yazılarında *prise au tas** görüşünü savunan Kropotkin, Malatesta’nın ısrarı üzerine gerçek durumu araştırdı ve İngiltere’nin dört hafta ithâlât yapmaması hâlinde ülkedeki herkesin açlıktan ölebileceğini fark etti; Londra’daki bütün ambarlara rağmen, başkentteki erzak miktarının en çok üç gün yetecek kadar olduğunu saptadı.¹

Malatesta, Kropotkin’in araştırmalarının başlangıcını şu ifadelerle anlatıyor:

“... Kropotkin meseleyi kaynağından araştırmaya koyuldu ve böylesi bir bolluk olmadığı gibi bazı ülkelerin de sürekli kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya olduğu sonucuna vardı. An-

* [Toplumsal zenginliğin bölüşümünde, ambarlarda bolca bulunan malların herkese dağıtılması, az bulunanların ise ihtiyaç durumunda verilmesi. -y.n.]

cak bilimin desteklediği bir tarımın içerdiği büyük potansiye-
li hesaba katarak, yine eski iyimserliğine geri döndü. Az sa-
yıda çiftçi ve yetenekli tarım uzmanının sınırlı alanlarda elde
ettiği sonuçları örnek gösterdi ve köylülerin yeniliklere ilgi-
sizliği ve hoşnutsuzluğunun getireceği zorlukları, yeni top-
rak işleme ve mahsûlün dağıtım yöntemlerinin yaygın şekil-
de benimsenmesi için zamana ihtiyaç olduğunu düşünmeksi-
zin çok özendirici sonuçlara vardı. Kropotkin her zamanki
gibi her şeyi, kendisinin olmasını istediği ve bizim de bir gün
gerçekleşmesini umduğumuz gibi görüyordu; uzun süreli ve
amansız bir mücadele ile kazanılabilecek olanı, varolan ya da
hemen gerçekleşebilecek bir şey olarak görüyordu.”²

Malatesta, Kropotkin’in elinizdeki kitapta belirgin olma-
yan bu üstü kapalı güdülerini konusunda haklıydı. Tarımsal
kendine yeterlilik konusuna verdiği önem, devrimci strateji-
ye dair endişelerinden kaynaklanıyordu. Fransız okurlar için
yazdığı *Ekmeğin Fethi*’nin akışı içerisinde, tıpkı karşı devri-
min kuşatması altındaki Paris Komünü’nde olduğu gibi
Seine ve Seine-et-Oise Bölgelerinin yoğun bahçecilik yöntem-
lerinin yardımıyla Paris’i besleyebileceğini kanıtlamaya ça-
lışmıştı. Ne var ki, biz burada, bu kitabın genel argümanları
bağlamında, Kropotkin’in vardığı sonuçların geçerliliğiyle
ilgilileniyoruz.

Kropotkin’in Britanya tarımı üzerine gözlemleri 1870’li
yıllarda başlayan, Edward dönemindeki hafif iyileşmeye, I.
Dünya Savaşı sırasında hummalı bir ilerlemeye ve bunu
takip eden kısa süreli yükselişe rağmen 1939’a kadar devam
eden tarımsal çöküşün ilk on-yirmi yılına aittir. Orta yaşlar-
daki bir Britanyalı okur, terk edilmişliği ve çürümeyi, deve-
diken bürümüş tarlaları ve savaş öncesi kırsalının bozulmuş
arklarının oluşturduğu manzarayı hatırlayacaktır. 40 milyon
nüfuslu İngiltere, I. Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde buğ-
day ihtiyacının beşte dördü ve et ihtiyacının beşte ikisinde

ithâlâta bağımlıydı. II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ise 47 milyon 700 bin nüfuslu Britanya, toplam yiyecek ihtiyacının üçte birini kendi topraklarında yetiştirdi. Kropotkin'in yaşadığı dönem ile bizim dönemimizdeki yerli üretimin gösterdiği değişiklikler, Angela Edwards ve Gerald Wibberley'in³ resmî istatistiklerden elde ettiği ve bir sonraki sayfada verdiğimiz iki tabloda gayet iyi görülüyor.

Her mahsûle ait üretim rakamları, Britanya tarımı üzerine bir rapora gerek kalmaksızın kendi öyküsünü anlatmaktadır.⁴ İniş ve çıkışları fiyatlar, pazar politikası, İmparatorluğun tercihleri, Batı Hindistan'ın şeker ihracatını destekleme ihtiyacı ile açıklamak mümkün olabilir. Ancak bu iniş çıkışlar, toprağın üretkenliği ile bağlantılı değildir. II. Dünya Savaşı'nda bir kuşatma durumunun doğurduğu ihtiyaçlar nedeniyle ekilebilir toprakların işlenmesinde yaşanan ani artış, toprağın babadan oğula devredilmesinin bazı geleneksel hikmetleri üzerine uydurulmuş masallarla alâkası olmayan muazzam bir değişim potansiyelinin bulunduğunu gösterdi.⁵ (Bazı ülkelerin Tarımsal Yürütme Kurulları, terk edilmişlik yılları boyunca sadece hayvan otlatıcıya ya da çobana dönüşmüş çiftçilere bilgi ve tecrübelerini aktarmaları için Doğu İngiltere'den çiftçi ithâl etmek zorunda kaldı.)

Kropotkin'in çağdaşlarına çok iyimser görünen muazzam mahsûl artışı, Britanya'da ve diğer Avrupa ülkelerinde sıradan bir şey hâline gelmekte. (Bugün Avrupa Ekonomik Topluluğunun kurucu üyesi olan ülkeler, hemen her yiyeceği kendileri yetiştiriyorlardı ve aslında mahsûl fazlası sıkıntısı vardı, ve her bir ülkenin kendine yeterlilik oranı neredeyse bütün bir topluluğun kendine yeterliliği oranındaydı.)⁶ Ekilebilir alanlardaki düşüşe ve tarımsal işgücündeki muazzam azalmaya rağmen verimlilikte büyük bir artış gerçekleşmekte. Kropotkin'in İngiltere'ye ilk gelişinde fark ettiği boş topraklar, bugün daha da artmış durumda. Aynı topraklar hakkında Nan Fairbrother şöyle diyor:

**Birleşik Krallık'ta Toplam Gıda İhtiyacı ve
Yerli Üretim Oranının Karşılaştırılması**

1900-1945 Yılları Arasında
Toplam İhtiyacın Yüzdesi Olarak Yerli Üretim

	1905-9	1924-7	1936/7-8/9
Buğday	24.8	21.0	22.7
Arpa	59.8	57.3	46.2
Şeker	--	6.2	17.9
Patates	92.0	88.0	95.9
Sığır ve dana eti	52.6	43.2	49.1
Koyun ve kuzu eti	51.5	44.2	35.9
Domuz eti			77.1
Jambon	35.8	32.1	29.3
Yağ	13.0	13.0	8.9
Peynir	24.2	23.1	24.1
Yumurta	32.4	44.6	61.2

1953/4-1967/8 Yılları Arasında
Toplam İhtiyacın Yüzdesi Olarak Yerli Üretim

	1953/4	1960/1	1965/6
Buğday	40.9	39.8	47.2
Arpa	66.8	81.7	97.7
Şeker	19.4	29.5	28.5
Patates	97.8	96.2	96.2
Sığır ve dana eti	65.8	65.4	72.1
Koyun ve kuzu eti	35.4	38.4	44.4
Domuz eti	88.3	95.2	96.9
Jambon	43.0	32.6	46.4
Yağ	9.2	10.6	8.2
Peynir	27.5	47.3	43.8 ^{3/4}
Yumurta	80.2	92.5	96.4

“[Bu topraklar] insanlar tarafından değil, makineler kullanılarak ve hızla işleniyor –günün birinde bakıyorsun üzümler olgunlaşmış, ertesi gün bir bakıyorsun hepsi toplanmış; ve mevcut durumda, yıllardır insan ayağı değmemiş binlerce hektar toprağın bulunduğuna eminim. Tarih öncesinden günümüze dek herhangi bir zamana oranla bugün tarım arazilerimizde daha az sayıda insanın *dolaştığı* muhtemelen doğru. Sanayi, bizim gerçek kırsal görüntümüzü her zamankinden daha yalnız, ücra ve taşra hâline getirdi; bu, –elle işlenen tarlaların küçüklüğü ve toprağı kaplayan sebze bahçelerinin durumuyla göze çarpan– Avrupa’nın daha yoksul bölgelerini gezerken gördüğümüz bir farktır.”⁷

Kropotkin’in beklentisi, *tarlalarımızın da* toprağı kaplayan sebze bahçelerine benzemesiydi. Deyim yerindeyse, tarıma bahçecilik gibi yaklaşıyordu ve üretim artışının sırrının, deneysel bilimin bitki ve hayvan yetiştiriciliğine ve toprağı verimlileştirmeye uygulanmasıyla birlikte yürütülecek emek yoğun ama makinelerle donatılmış bir çiftçilikte saklı olduğunu düşünüyordu.

Kropotkin’in kafasında canlandırdığı tarımsal gelişme Britanya’dan çok, yoğun gelişme üzerine verilerinin büyük kısmını aldığı Kıta ülkelerinde gerçekleşti. Danimarka’nın net ihracatı %79’dur, ve Avrupa’nın en yoğun nüfusuna sahip olan Hollanda kendi gıda ihtiyacının parasal olarak %25’i kadar fazla üretim yapmayı başarıyor. Gavin McCrone, araştırma ve yeni ekipman için cömertçe para harcamak gerektiğini vurgulayarak şöyle diyor:

“Danimarka ve Hollanda gibi sınırlı alanda yoğun tarım yapan ülkelerin büyük üreticiler olan Avustralya ve Yeni Dünya ile yarışır hâle gelmelerini ve yüksek hayat standardına ulaşmalarını sağlayan şey, hiç kuşku yok ki bu yaklaşımdır. Eğer Danimarka Büyük Britanya’nın bir parçası olup Britanya politikalarına bağlı olsaydı, acaba bugün olduğu

kadar düşük bir mâliyetle üretim yapabilir miydi, işte bu çok şüphelidir.”⁸

Peter Self ve H.J. Storing *The State and the Farmer*’ı (Devlet ve Çiftçi) yazarken, Britanya’da 120 hektardan daha büyük 13 bin, 40-120 hektar arasında 64 bin ve 2-40 hektar arasında 200 bin adet tarımsal işletme bulunduğunu belirleyerek şunları söylediler:

“Küçük çiftliklerin kapladığı alan, tarımsal alanın üçte birinden az, ancak toplam üretimin oldukça büyük bir kısmı buradan geliyor. Toprağın az oluşu, geçimini sağlamak için küçük çiftçiye bu sınırlı alanda daha yoğun çalışmaya zorluyor. Dikkatin dönüm başına verimlilikten işçi başına verimliliğe kaymasıyla beraber büyük çiftlikler giderek daha çok yoğunlaşma eğilimi gösteriyor.”⁹

Birleşik Krallık sanayisinin işçi başına verimliliğinin birçok Avrupa ülkesinden daha yüksek olmasına rağmen hektar başına verimliliğinin en alt sıralarda yer alması bir paradokstur. Self ve Storing bunu şöyle açıklıyor:

“Kişi başına endüstriyel verimliliğin yüksek olmasının başlıca nedeni, ekonomik kriz yıllarında sanayiye terk eden işgücünün yerine makinenin konulmuş olmasıdır. Hektar başına düşük verim ise, yoğun tarımsal üretim için şartların uygun olmadığı zamanlardan kalan bir mirastır.”¹⁰

Self ve Storing’in izlenimleri, 1955 yılının tarım istatistiklerine dayanıyordu. Bu rakamların yayımlanmasını takip eden on üç yıl boyunca ortalama çiftlik büyüklüğünde önemli artış görüldü. 120 hektardan büyük tarımsal işletme sayısı %25’in üzerinde artış gösterirken 40-120 hektar arasındaki tarımsal işletme sayısında %11 düşüş, 20-40 hektar arasındaki tarımsal işletme sayısında %17, ve 20 hektarın altındaki tarımsal işletme sayısında da %30 düşüş görüldü.

Gelişmiş bir ekonomideki eğilim, endüstriyel sektördeki gerçek gelirlerin tarımsal gelirlerle bağlantılı olarak arttırılması yönündedir.

“Tarımla uğraşan kesimin geliri ile nüfusun geri kalan kısmının geliri arasında bir bağlantı kurulacaksa, böyle bir bağlantı ancak yapay araçlarla, yani devletin müdahalesi ya da gıda maddesi üretimine ayrılan kaynakların kısılmasıyla başarılabilir. Uygulamada muhtemelen her ikisine de başvuru olarak sonuca ulaşılacaktır. Ulusal gelirin gıda için harcanan kısmı azaldığı ve gıda maddesi üretiminde teknik kabiliyet arttığı için, iş gücü giderek yeni iş alanlarına kayıyor. Ancak bu düşüş hiçbir şekilde, talepteki oransal düşüşü yakalayarak tarım gelirleri ile diğerleri arasındaki farkı eşitleyecek bir gerileme hızına erişecekmiş gibi görünmüyor.”¹¹

Batı dünyasında şu ya da bu biçim altında da olsa devletin her zaman uyguladığı destek politikaları, gıda üretiminin sadece bir sanayi değil zorunlu bir hizmet olarak kabul edildiğinin göstergesidir. Ancak hükümetler uygulamada, sermaye-yoğun büyük üreticileri desteklemekte, hem Avrupa hem de Amerika küçük üreticinin ürününe pazar aramaktansa, ona üretmemesi için para ödemeyi daha ekonomik bulmaktadır.

Gıda üretiminin amacının gıda maddesi üretmek olduğu şeklinde işlevsel, Veblen’ci varsayımlarda bulunan Kropotkin, tarım ekonomisi oyununun kapitalist toplumdaki kurallarını hiçbir zaman anlamadı. Buradaki paradoks, –savaşın bir aşamasında abluka nedeniyle birkaç hafta boyunca açlıkla yüz yüze kalmış olan Britanya’da– her iki Dünya Savaşı’nda da gıda satışının karneye bağlanmasına ve kıtlığa rağmen, gıda üretimi ve dağıtımında piyasa baskısı dikkate alınmadığı için beslenme standartlarının gerçekten yükselmiş olmasıydı. Royston Lambert’in savaş sonrası üzerine yaptığı bir çalışma, belli grupların, örneğin ücret karşılığı

çalışan aileler içinde üç ya da daha çok çocuğu olanların durumunun 1950'li yıllarda kötüye gittiğini gösteriyor. “Göstergeler, Britanya’da yaşayan ailelerin en azından dörtte birinin, belki de üçte birinin” Britanya Tıp Kurulunun belirlediği standartlara göre “yeterli beslenemediğini gösteriyor”.¹² Dünya nüfusunun günde 2.220 kalori ya da altında alan kesimi 1930’larda %49 idi ve bu oran 1960’larda %66’ya çıktı. Bugün hem Avrupa’da hem Amerika’da “beslenme sorunu” bir aşırı üretim sorunudur, ancak toplumsal sorumluluk konusunda küresel duyarlılık ani bir artış gösterip askerî strateji, fedakârlık ya da uzun vadeli çıkarlar vb. nedeniyle, üretim fazlası gerçek anlamda Üçüncü Dünya ülkelerine gönderilseydi, bu, yeni ve son derece büyük ekonomik problemlere yol açardı. Amerikan Hükümeti üretim fazlası tahılını sembolik bir hediye olarak Hindistan’a hibe edince, Avustralyalı üreticiler kendi pazarları için tehdit oluşturabilecek bu davranışı protesto ettiler. Ve Lord de la Warr’ın bir zamanlar söylediği gibi, “Zengin adamın masasından düşen kırıntılarla beslenenler, bir zaman gelip kırıntılar kesildiğinde sadece aç değil eskisinden de çaresiz kalacaklardır.” Dünyanın beslenme sorununu ne piyasa ekonomisi, ne de hayırseverlik çözecektir.

Kropotkin’in kimi iddialarını olduğu kadar bu tezlerin kapitalist toplumdaki sınırlarını da en iyi örnekleyen ülkelerden biri, Uzak Doğu’nun, hatta nüfusun tarımsal alana oranı açısından bakıldığında, dünyanın en yoğun nüfusa sahip ülkesi olan Japonya’dır. Japonya’da *ekilebilir alan* Birleşik Krallık’ın yalnızca üçte biriyken –90 milyonluk– nüfusu da Birleşik Krallık’tan neredeyse %80 fazladır. Gavin McCrone, Japonya gibi bir ülkenin problemlerini saydıktan sonra şunları ileri sürüyor:

“Koşullarının herhangi bir yerdeki kadar zor olduğunu farz edebileceğimiz Japonya’da bile gıda maddesi üretimini nüfus artışından daha hızlı arttırmak mümkün olmuştur. Bu

artışı elde etmek için Japonların kullandığı yöntemin diğer ülkelere de uygulanabilir olduğunu kabul etmemiz için her türlü geçerli neden mevcuttur. Tarımsal verimlilik artışı ya birim alandan elde edilen mahsûlü arttırarak, ya da daha çok toprağı islah ederek elde edilir, ancak son derece sınırlı toprağına sahip Japonlar, birinci seçenek üzerinde durdular.”¹³

McCrone, birçok Avrupa ülkesine kıyasla hâlâ düşük olsa da, Japonların hektar başına elde ettiği tarımsal verimin diğer Uzak Doğu ülkelerine kıyasla en az iki kat fazla olduğunu gösteriyor. Her ne kadar, “Uzak Doğu şu an için esas olarak kendi gıda kaynaklarına dayanmak zorunda bırakılmış olsa da, eninde sonunda sanayileşecektir ve bunun da dünyanın geri kalan kısmının gıda kaynakları konusunda önemli sonuçlar doğurması muhtemeldir,” diyor. “Japonya,” diye ekliyor, “bu aşamaya şimdiden az çok ulaştı”:

“Yiyecek maddelerinin çoğunu kendi sınırlı tarımsal kaynaklarından elde etmeye muktedir olsa da, emeğin sanayideki üretkenliğinin çok daha yüksek olduğunun farkında. ... Japonya gıda maddesi ihtiyacının çoğunu yine kendisi üretmek zorunda kaldığı sürece, tarımda rekabet gücüne sahip olmasını sağlayan bu fiyat ve borsa koşullarında sanayisiyle diğer ülkelerin fiyatlarını kırabileceğinin farkına varacak. Tam tersine, endüstriyel mamûllerinin fiyatları diğer ülkelerle mukayese edilebilir bir seviyeye yükselmiş olsaydı, Japon tarımı yoğun destek olmaksızın ayakta duramazdı. Japon tarımında reel mal ve hizmet kaynakları açısından mâliyetler çok yüksek olduğu için, endüstriyel sektörü genişletmenin ve gıda ürünlerinin büyük bir kısmını ithâl etmenin daha iyi olacağı açıktır. Bu sav Japonya açısından, Birleşik Krallık için olduğundan daha fazla geçerlidir. Büyük olasılıkla bunu yapmayı deneyecektir, ancak diğer ülkelerin ondan mal alma konusundaki isteksizliği bunun önüne geçmektedir. ...”

Bay McCrone, Japonya'nın (ya da onun endüstriyel gelişme seviyesine ulaşmaya çalışan bir başka ülkenin) buna bağlı şekilde büyümesinin, önde gelen üretici ülkelerin ihracatı için daha büyük bir rekabet yaratacağına aslında inanmıyor, çünkü "mevcut eğilimler devam ederse Avrupa daha az ithâlât yaparken Avustralya, Yeni Zelanda ve Arjantin, diğer Güney Amerika ülkeleri ve Afrika'nın kimi bölgeleri sayesinde en büyük ihracatçılar arasına katılabilir." (Bu kehanet artık gerçek oluyor.) Ancak McCrone, Kropotkin'in görüşlerine karşı açıkça ortalama bir ekonomiste özgü argümanlar ileri sürüyor; ve Britanya'nın 19. yüzyılda, tıpkı Japonya'nın 20. yüzyılın ilk yarısında yaptığı gibi, emperyalist maceralar ve ekonomik emperyalizm yoluyla üstesinden geldiği şeyin tam da bu pazar bulma ihtiyacı olduğundan bahsetmiyor.

Japonya II. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğradıktan ve bunun sonucu olarak zaptettiği denizaşırı yerleri kaybettikten sonra, tarımsal olarak kendine yeterli hâle gelebilmek için Kropotkinci bir çaba göstermek zorundaydı ve bunda da başarılı oldu. Ancak 1960'lı ve 70'li yılların ekonomik büyüme havası içinde bu yaklaşım, ticarî dengeleri ağır bir şekilde bozdu. "Japon tekeli sermayesi artık diğer yöne -'düşük verimli' yerli tarımın yok edilerek yerine kapitalist şirketlerin ve büyük, zengin çiftliklerin kâra dayalı, makineleşmiş ve sistemli tarımının geçtiği- Amerikan tarzı 'rasyonalizasyona' doğru gidiyor."

"... Öncelikle, yerli pirinç üretimi artık açıkça engelleniyor. Öyle ki 1970'te hükümet, *üretmedikleri* her bir kilo pirinç için çiftçiye 68 yen ödüyordu ve sonuç olarak ülkedeki pirinç tarlalarının %10'u ekilmeden kaldı. ... Her şeyi hesaba katarak bakarsak tarımsal problemin gelecekte daha da ağırlaşacağı beklenebilir; uzun bir süre hep daha fazla pirinç yetiştirmesi istendiği hâlde artık hiç yetiştirmemeleri istenen ve genel olarak şimdiye kadar yaptıkları bu ağır iş dışın-

da hayatlarını sürdürebilecek başka bir iş bilmeyen çiftçiler arasındaki hoşnutsuzluk giderek artıyor. ...”¹⁴

Yerel olarak kendine yetersizlikten kendine yeterli oluŖa ve ardından da yüz kızartıcı bir üretim fazlasına evrilen–Japonya örneği yine de Kropotkin’in savlarının teknik olarak mümkün olduğunu, emek yoğun tarımın üretkenliğinin muazzam olabileceğini gösteriyor. Britanya ve diğer Kıta ülkelerindeki çağdaş bahçecilik sanayisi Kropotkin’in tahminlerine tamamen uygun şekilde geliŖiyor; öyle ki, üzerinde üretim fazlası korkusu bile dolaŖıyor.

Britanya tarımını inceleyerek Britanya topraklarının bütün nüfusu doyurabileceğini söyleyen tek kiŖi Kropotkin değildir. Kendine yeterlilik tezi, farklı nedenlerden dolayı ve farklı tekniklerle savunuldu.¹⁵ YaŖananlar, –ekonomik anlamda “sürdürülemez” olmasına rağmen– küçük birimler hâlindeki her dönümden muazzam bir üretkenlik elde edilebileceğini ortaya koydu. Bu durum komünist ülkelerde neredeyse komik denecek şekilde aŖıkârdır. “1963’te özel mülkiyet olan arazi miktarı 44 bin km², bir başka deyiŖle kolektif çiftliklerdeki ekilebilir alanın %4’ü kadardı. Ancak SSCB’de üretilen sebzenin yaklaşık yarısı, “özel mülk” olan bu topraklardan geliyordu, ülkedeki ineklerin %40’ı ve domuzların %30’u da bu topraklar üzerinde besleniyordu.”¹⁶

Britanyalıların ticarî olmayan gıda maddesi üretimi konusundaki deneyimi elbette Kropotkin’in iyimserliğini destekliyor.

“Toprak tahsisatı yoluyla elde edilen mahsûlün ulusun gıda ihtiyacına olan katkısını abarttığımız söylenemez. 15 Mart 1944’te hükümet, tahsis edilmiŖ topraklarda, özel mülk olan bahçelerde ve hizmet personeli eliyle iŖlenen arazilerde yetiŖtirilen gıda maddelerinin, ülkede yetiŖtirilen tüm mahsûlün %10’unu oluŖturduđunu hesapladı. Tarım Bakanlığı 1941’de sadece tahsis edilmiŖ topraklardaki yıllık toplam

üretim miktarının 1 milyon 300 bin tonun üzerinde olduğunu açıkladı. ..."17

Tipik bir ev bahçesinin gıda maddesi üretimine mevcut ya da potansiyel katkısı, yerli bahçeciliğin verimliliğinin bir başka göstergesidir. Yoğun yerleşimi savunanlar, kendi görüşlerini desteklemek için her zaman "ekilebilir değerli toprakların kaybindan" bahseder. Sir Frederic Osborn, benzer bir ısrarla hep, sıradan ev bahçesindeki üretimin, bahçenin küçük bir kısmı yiyecek üretimine ayrılmasına rağmen, değer bakımından, ticarî yiyecek üretimine ayrılarak kaybedilen toprağın üretiminden daha fazla olduğunu savunmuştur. 1950'lerde devlet ve üniversite birimleri tarafından yürütülen anketler onun haklı olduğunu kanıtladı.¹⁸

Kropotkin'in savunduğu çizginin içinde gizli olan bir anlam da, nüfus artışına dair mevcut tahminlere göre kimsenin açlık çekmesine *hacet olmadığıdır*. Günümüzde, dünyadaki açlık sorununun nedeni toprağın yetersiz olması değildir ve gelecekte de olmayacaktır. Aşırı nüfusa dair kaygılarımız, gıda üretimi potansiyelinin değil, kaynak ve enerjinin sınırlılığı terimiyle gerekçelendirilebilir. Ancak bu akıl yürütmeye açık bir itiraz var: Tarımsal üretkenlikteki bu muazzam artışa toprağın korunduğu emek yoğun bir tarımla değil, toprağın sömürüldüğü ve rekoltede sürekli bir düşüşün kaçınılmaz olduğu sermaye-yoğun bir tarımla ulaşıldı. Toprağa 19. yüzyıla özgü mekanik bir bakış açısıyla yaklaşan Kropotkin, dönüşümlü mahsûl ekimi yöntemini en az modern Britanyalı tahıl üreticisi kadar küçümsüyordu; ve muhtemelen günümüz fabrika-çiftçiliği* yöntemlerini, tam

* [Pestisit, kimyasal gübre, vitamin ve antibiyotikğin ağır şekilde kullanıldığı, en az mâliyetle en fazla ürün elde etmeye dayalı endüstriyel çiftçilik; bu terim özellikle, hayvanların kımıldayamayacakları kadar dar ve ışıklarla aydınlatılmış alanlarda sunî şekilde beslendiği hayvancılık türü için kullanılıyor. -y.n.]

da sınırlı bir araziden sınırsız ürün alınabilirliğin bir göstergesi olarak değerlendirirdi.

Çevre koruma ve kırsaldaki çevre kirliliği konusunda endişe duyanlar, –yabanî otlara, mantarlara ve böceklerle karşı– çeşitli ilaçlar kullanan ve tarımsal atıkları tekrar kullanılabilir hâle getirmeyen çiftçileri en tehlikeli kirleticiler olarak göstermekte fazla zorlanmayacaklardır ve Kropotkin’in düşüncelerinin çağdaş uzantısının toprağın sömürülmesine ve tüketilmesine dayanıp dayanmadığını soracaklardır. Sürekli tahıl yetiştirmenin toprak yapısına etkisini araştıran *Modern Farming and the Soil*¹⁹ (Modern Çiftçilik ve Toprak) raporuyla belgelenmiş olan tehlikelere dikkat çekeceklerdir. Bu raporu hazırlayan kurul daha çok, aşırı makine kullanımının zayıf drenajlı toprağa verdiği zarardan endişe duyuyordu, fakat bu rapor mutlak şekilde gösterdi ki bazı bölgelerde ve bazı topraklar üzerinde toprağın yapısının bozulma nedeni, modern tarım uygulamalarıydı. Bu raporda sözü edilen tehlikelerin bir kısmı dönüşümlü ekim sistemine dönülerek; örneğin Sir George Stapleton’un yıllarca savunduğu gibi, savaşı takip eden yıllarda, ‘yatırılan sermayeden yeterli bir kazanç elde etme anlayışı’ yerini alıncaya kadar yaygın bir şekilde kullanılmış olan “yem bitkileriyle dönüşümlü tarım”a ya da Norfolk dönüşümlü tarım sistemine dönülerek giderilebilirdi.

“Çiftçilik tarihinin belki de en mükemmel şekilde dengelenmiş dönüşümlü ekim sistemi olan Norfolk sisteminin güzel yanı, her mahsûlün bir sonraki mahsûlün iyi yetişmesine katkıda bulunuyor olmasıydı; hassas bitkilerin ardından dirençli bitkiler ekildiğinden yabanî otların, hastalıkların ya da böcek üremesinin önüne geçilmiş oluyordu; yaz ve kış ekiminin birbiri ardına yapılışı, işin tüm yıla dengeli bir biçimde yayılmasını sağlıyordu.”²⁰

Kropotkin’in düşüncelerini günümüz şartlarında savu-

nanlar, kaynakların maksimum kullanımını göz önüne aldıklarında, kuşkusuz şunu söyleyeceklerdir: “Çok değil on ya da yirmi yıl önce, saman üzerinde bakılan çiftlik hayvanları ve avludaki gübre toprağın verimliliğini ve yapısını korumada önemli rolü olan değerli bir yan üründü. Şimdi ise aynı miktarda –ama bu kez samansız– bir yıllık hayvan dışkısı ve idrarı atığı, sağlığı tehdit eden bir unsur ve toplumsal bir sorun hâline geldi.”²¹ 1968’de İngiltere ve Galler’de sunî gübre tüketimi yaklaşık 600 bin ton nitrojen, 350 bin ton fosfat ve potas oluyordu. Yapılan tahminler, 1980’de bu rakamın 900 bin ton nitrojen, 450 bin ton fosfat ve potas olacağını söylüyor. Tarım sanayisi, yılda çoğu samansız balçık şeklinde 120 milyon ton hayvanî atık üretiyor. John L. Jones bu atığın doğru değerlendirilmesi hâlinde, ülkenin yıllık 40 milyon sterlin tutan gübre ithâlâtında ciddi bir azalma olacağını belirtiyor. “Birleşik Krallık’ta sadece mandıralarda bulunan inek nüfusu yıllık 180 bin ton nitrojen, 120 bin ton fosfat ve 370 bin ton potas üretiyor.”²²

Britanya’nın kırsal kesiminde atık suyun arıtılması konusunda özenle hazırlanan bir rapor şöyle diyor:

“Mevcut atık suyun değerlendirilmesi, yıllık nitrojen ve fosfat tüketimimizin sadece %4,5’ini ve potas tüketimimizin de %1’ini karşılamaktadır. Ancak 1,1 milyon ton balçık hâlindeki atık, gübre olarak elimizde bulunduğu göre, bu balçık içinde potansiyel olarak bulunan besleyici maddeler yukarıda verilen rakamların yarısı oranında ve âtil hâldedir. Bitkiler için besin maddesi olan bu balçık hâlindeki gübrenin organik maddesi de toprağın ıslah edilmesinde kullanılan humusu oluşturur. Ancak yine burada, biriktirilmekte olan gübre miktarının, iyi tarım uygulamaları sonucunda normalde elde edilecek olanın yüzde olarak çok azı olduğu gösterilebilir.”²³

Bu tahminler yine de, aynı raporda belirtildiği gibi, “6

milyon nüfusun neden olduğu atık su ve ticarî atıkların kısmen işlem gördükten sonra ya da hiç işlem görmeden doğrudan denize ya da halice atıldığı” gerçeğini dikkate almıyor. İsraf edilen bu kaynakların –çevre kirliliğini de bir yana bırakarak– önemsiz olduğu ya da “ekonomik olmadığı” gerekçesiyle heba edilmesine izin vermek geleceğimizi yanlış yorumlamaktır.

Günümüzde tarım ve bahçecilikte ağır basan eğilim, Kropotkin’in kafasında canlandırdığı emeğe dayalı küçük ölçekli üretken birimden şüphesiz çok *uzaktır*. Toprakтан uzaklaşma, günümüzde, Kropotkin’in yaşadığı döneme oranla daha belirgin hâle geldi ve bu, Britanya Hükümet politikası ve Avrupa Ortak Tarım Politikasıncı güçlü bir şekilde desteklenmektedir. Kropotkin’in Amerikan tarımı üzerine söyledikleri günümüz Amerikan okuruna, nostaljik bir pastoral şiir gibi gelecektir. Çünkü Shelden Green’in işaret ettiği gibi, “Her yıl 100 bin çiftliğin terk edildiğini ve Amerika kırsalının son elli yıl içinde 40 milyonluk bir nüfus kaybına maruz kaldığını biliyoruz. Küçük çiftliklerin terk edilmesine ve o güne dek tarıma bağımlı olan kırsal nüfusun şehirlere göçüne çiftlik boyutlarındaki büyümenin eşlik etmesi toprağın uzaktan idaresini beraberinde getiren çok amaçlı ticarî bir tarıma geçişi hızlandırıyor. Bağımsız küçük toprak sahiplerinin küçük kırsal hizmet topluluklarıyla iç içe yaşadığı bir zamanların yoğun nüfuslu bölgeleri, feodal sisteme özgü mülklere dönüşüyor; bu belki de tarihimizde yaşanan en önemli ekonomik ve sosyal dönüşümlerden biridir.”²⁴

Ve elbette temeldeki gelir farklılıkları ile endüstriyel ve tarımsal işler arasındaki eşitsizlikler hâlâ apaçık. İşte Kropotkin’in buna bir sonraki bölümde sunduğu çözüm, tarımın bütünleşmesidir.

Editörün Dipnotları

1. Vernon Richards (ed.), *Errico Malatesta: Life and Ideas (Malatesta- Hayatı ve Düşünceleri)*, Londra, Freedom Press, 1965.
2. Aynı eserde. Kropotkin *prise au tas'tan mis au tas'a dönüşünü*, *Words of a Rebel* adlı eserinin dipnotunda kendi sözleriyle anlatıyor. Bu eserin Nicolas Walter tarafından yapılan çevirisi, Anarşist bir dergi olan *Freedom*'un 5. sayısında yayımlandı. (Londra, Freedom Press, 1970)
3. A.M. Edwards ve G.P. Wibberley, *An Agricultural Land Budget for Britain, 1965-2000*, (Kırsal Toprağın Kullanımı ile ilgili olarak Ashford, Kent, Wye Kolejlerinin Araştırmaları, No 10, 1971)
4. Örneğin J.G.S ve Frances Donaldson'ın *Farming in Britain Today* adlı eserine bakınız. (Harmondsworth, Penguin, 1972)
5. Keith A.H. Murray'in *Agriculture* ve R.J. Hammond'un *Food in the History of the Second World War* (2. Cilt) adlı eserlerine bakın, U.K. Civil Series Londra, H.M.S.O., 1955 ve 1956.
6. Donaldson, *a.g.e.*, 50. tabloya bakınız.
7. Nan Fairbrother, *New Lives, New Landscapes* (Londra, Architectural Press, 1970; New York, Knopf, 1971)
8. Gavin McCrone, *The Economics of Subsidising Agriculture*, Londra, Allen&Unwin, 1962)
9. Peter Self ve H. J. Storing, *The State and the Farmer*, (Londra, Allen&Unwin, 1962)
10. Aynı eserde.
11. Donaldson, *a.g.e.*
12. Royston Lambert, *Nutrition in Britain*, (Londra, 1964)
13. McCrone, *a.g.e.*
14. Jon Halliday ve Gavan Cormack, *Japanese Imperialism Today*, (Harmondsworth, Penguin, 1973)
15. George P. Pollitt, *Britain Can Feed Herself* (Britanya Kendini Doyurabilir mi) adlı eserine bakınız. (Londra, Macmillan, 1942), Philip Oyler, *Feeding Ourselves*, (Londra, Hodder&Stoughton, 1951); H.J. Massingham ve Edward Hyams, *Prophecy of Famine* (Londra, Thames&Hudson, 1953); *Feeding the Fifty Millions*, Kırsal

- Yeniden Yapılanma Kurumu Raporu (Londra, Hollis&Carter, 1955)
16. J.P. Cole, *A Geography of the U.S.S.R* (Harmondsworth, Penguin, 1967)
17. Bakanlık Araştırma Komitesinin Toprak Bölüşümü Üzerine Rapor'u, (Londra, H.M.S.O., 1969)
18. Robin H. Best ve J.T. Ward'ın *The Garden Controversy* adlı çalışmasına bakınız. (Ashford, Kent Wye Kolejlerinin Kırsal Toprağın Kullanımı üzerine çalışması, No 2, 1956)
19. *Modern Farming and the Soil*, Toprağın Yapısı ve Verimliliği Konusunda Tarımsal Danışma Konseyi Raporu (Londra, H.M.S.O, 1970)
20. Donaldson, *a.g.e.*
21. "Slurry: asset or Liability?" (*Country Life*, 5 Ekim 1972)
22. "Slurry: Problem or Profit?" (*Country Life*, 29 Mart 1973)
23. *Taken for Granted*, Çalışma Grubunun Atık Suyun Uzaklaştırılması Üzerine Raporu (Londra, H.M.S.O., 1970)
24. Sheldon Greene, Toprak Reformu konulu Ulusal Konferansı kastediyor. (San Fransisco, Nisan 1973)

3. Bölüm

Küçük Sanayi ve Sanayi Köyleri

İki kardeş zanaat olan tarım ve sanayi, hep bugün olduğu gibi birbirine yabancılaştırılmış değildi. Çok da uzak olmayan bir geçmişte her ikisi de birbiriyle tam anlamıyla iç içeydi; o zamanlar köyler çeşitli sanayinin bulunduğu yerlerdi, şehirdeki zanaatkârlar ise henüz tarımı terk etmemişti; çoğu kasaba, sanayi köyünden başka bir şey değildi. Ortaçağ şehri zanaata yönelik ve daha zengin sınıfların ihtiyaçlarını karşılamayı hedefleyen sanayilerin beşiği olduysa da, milyonlarca insanın ihtiyacını kırsal imâlât karşılıyordu; nitekim günümüz Rusya'sında, büyük oranda Almanya ve Fransa'da durum böyledir. Ancak ardından pompalar, buharlı makineler, makinelerin gelişmesi geldi ve bunlar tarlayı atölyeye bağlayan zinciri kopardı. Fabrikalar büyüdü ve tarlaları terk etti; imâl ettikleri malı en kolay satabilecekleri ya da hammadde ve yakıtın en avantajlı şekilde elde edilebileceği yerlerde toplandı. Yeni şehirler ortaya çıkarken eski şehirler de hızla büyüdü; tarlalar ıssızlaştı. Düpedüz zor kullanılarak topraktan uzaklaştırılan milyonlarca emekçi iş aramak için şehirlerde toplandı ve çok geçmeden kendisini toprağa bağlayan şeyleri unuttu. Ve bizler, yeni fabrika sistemiyle elde edilen olağanüstü şeylere duyduğumuz hayranlık nedeniyle, toprağı işleyenin aynı zamanda sanayi işçisi olduğu eski sistemin avantajlarını küçümsedik. Daha önceleri köylerde gelişmiş olan bütün bu sanayi dallarını yok olmaya mahkûm ettik; sanayide büyük fabrika olmayan her şeyi kınadık.

İnsanın üretici gücündeki artışa bakınca sonuç muhteşemdi, bu doğru. Ancak şehirlerde sefaletle terk edilen ve güvenilmez gelir kaynaklarına bel bağlamak zorunda bırakı-

lan milyonlarca insana bakıldığında bu sonucun korkunç olduğu da açıktır. Dahası sistem bir bütün olarak, ilk iki bölümde kabaca tarif etmeye çalıştığım anormal şartların ortaya çıkmasına neden oldu. Böylece köşeye sıkıştırıldık; emek ile sermaye arasındaki mevcut ilişkilerde köklü bir değişiklik zorunlu bir ihtiyaç hâline gelirken endüstriyel örgütlenmemizin tamamında köklü bir yeniden yapılanmaya gitmek de kaçınılmaz bir hâl alıyor. Sanayi ulusları tarıma dönmek zorundadır, tarımı sanayi ile birleştirmenin en iyi yolunu bulmak ve bunu hiç vakit kaybetmeden uygulamak zorundadır.

Metnin bundan sonraki kısmının amacı, böyle bir birleşmenin mümkün olup olmadığı sorusuna yanıt vermektir. Böyle bir şey teknik olarak mümkün müdür? Bu, arzu edilen bir şey midir? Bizi mevcut sanayi faaliyetimizde, yukarıda bahsedilen yönde bir değişimin başarılı olması için gereken öğelerin bulunduğunu farz etmeye yöneltebilecek özellikler var mı? Bunlar aklımıza gelen sorular. Ve bu soruları yanıtlamak için sanırım, kırsal sanayi ve ev içi esnafılık, küçük esnafılık adı altında tarif edilen uçsuz bucaksız ama görmezden gelinmiş ve önemsenmemiş sanayi dallarını incelemekten daha iyi bir yol olamaz; ancak yapmamız gereken şey bu sanayi dallarını köhnemiş olarak görme eğilimi ağır basan ekonomistlerin çalışmalarını bir yana bırakıp, bunları kendi ömürleri içinde verdikleri mücadeleyle, başarı ve başarısızlıklarıyla değerlendirmektir.

[Bu konularda] özel bir çalışma yapmamış biri küçük sanayide rastlanan örgütlenme biçimlerinin ne denli çeşitli olduğunu tahmin edemez. Öncelikle iki ana sınıftan söz edebiliriz: Birincisi köylerde tarımla ilişki içinde sürdürülen sanayi türüdür. İkincisi ise toprakla bağlantısı olmayan, –çalışanların geçimini sağlamak için tümüyle sanayi işine bağımlı olduğu– köy ya da kasabalardaki sanayi türü.

Rusya, Fransa, Almanya, Avusturya vb. ülkelerde milyonlarca çalışan ilk gruba girmektedir. Bu insanlar toprağın sahibidir ya da bu toprakta yaşarlar. Bir ya da iki inek, çoğu kez de at besler, kendi tarlalarını, meyve bahçelerini, ya da bostanlarını ekerlerken sanayi tipi çalışmayı ek iş olarak görürler. Özellikle kışın uzun sürdüğü ve her yıl, toprakta çalışmanın aylarca mümkün olmadığı bu bölgelerde küçük sanayinin bu şekli çok yaygındır. Oysa bu ülkede tam tersi bir durumla karşılaşyoruz. İngiltere’de toprakla ilişkili az sayıda küçük sanayi ayakta kalabilmiştir; ama büyük şehirlerin kenar mahallelerinde ve varoşlarda yüzlerce küçük esnaf bulunmaktadır ve Sheffield, Birmingham gibi birçok kasabada nüfusun büyük bölümü geçimini küçük işletmelerden sağlamaktadır. Bu iki uç arasında, toprakla haşır neşir oluşun az ya da çokluğuna göre şekillenen birçok ara biçim bulunduğu açıktır. Büyük köylerde, hatta kasabalarda yaşayanlar arasında küçük esnaflık yapanlar vardır ama çoğunun küçük bir bostanı ya da meyve bahçesi, tarlası ya da hiç değilse ortak meradan kendine düşen payı vardır; çalışanların bir kısmı ise geçimini tamamen sanayiden sağlar.

Mamûlün satışına gelince, küçük sanayi yine örgütlenmede çeşitlilik gösterir. Burada yine iki ana başlık söz konusudur. Bunlardan birinde, çalışanlar kendi mamûlünü doğrudan toptancıya satar; ince iş yapan marangozlar, dokumacılar ve oyuncak işi yapanlar bu gruba girer. Diğer ana başlığa giren çalışan kesim ise, mamûlü toptancıya satan ya da büyük bir firmadan kendi adına sipariş alarak aracılık eden bir nevî “patron” için çalışır. Bu, “terletme sistemi”dir* ve doğrusunu isterseniz, bu sistemde sayısız küçük işletme

* [Büyük Britanya’da 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan, büyük fabrikalardan sipariş almış *aracılara*, ev içi veya ev dışı küçük atölyelerde parça başı iş yapmaya dayalı, çalışma saatlerinin kimi zaman 18 saati bulduğu, çok çalışılıp az kazanılan bir sömürü sistemi. -y.n.]

bulunur. Oyuncak işinin bir kısmı, –sıklıkla devlete ait– büyük giyim şirketleri için çalışan terziler, çizme ve ayakkabı fabrikaları için “ayakkabı yüzü” diken ve süsleyen kadınlar, ve genellikle büyük fabrikalara çalışan “ter döktürücü/kan emici” araçlar ve diğerleri bu gruba girer. Feodalleştirmenin ve emeğin feodalleştirilmesinin olası bütün dereceleri mamûl satışının bu örgütlenmesinde açıkça görülür.

Ve yine küçük sanayi endüstriyel ya da daha çok teknik açıdan ele alınırsa, aynı çeşitlilik görülecektir. Burada da iki ana başlık var: Bir yanda –insanların ya ailesinin yardımıyla ya da birkaç ücretli işçi tutarak evde sürdürdüğü– safi ev içi esnaflık; diğer yanda ise çalışmanın evin dışında ayrı bir atölyede sürdürülmesi. Bunların her ikisinde de toprakla ilişki ve mamûlün farklı satış şekilleri mevcuttur. İşçilerin dokuma, ahşap, metal, seramik, kauçuk ve benzeri işler arasında dağıldığı– esnaflığın her çeşidine ev içi esnaflık sınıfında rastlarken, safi ev içi üretim tarzından atölye ve fabrikaya kadar uzanan geçişler görürüz.

Böylece, ailenin bir ya da birden fazla üyesi tarafından evde yürütülen esnaflığın yanı başında, evine ekli hâlde, ailesi ya da birkaç “yardımcı” –yani ücretli işçi– ile ustanın sürdürdüğü küçük bir atölye bulunduğunu da görüyoruz. Böyle değilse bile zanaatkârın, Sheffield bıçakçıları örneğinde olduğu gibi çarkla teçhiz edilmiş ayrı bir atölyesi vardır. Ya da muhtelif sayıda işçi kendi geçimlerini sağladıkları ya da birlik olarak kiraladıkları veya belli bir haftalık kira karşılığı çalıştırmalarına izin verildiği küçük bir fabrikada bir araya gelirler. Ve bu durumların her birinde ya doğrudan bir tüccar, ya küçük bir patron ya da bir aracı için iş yaparlar.

Bu sistemin bir sonraki aşaması, büyük fabrikalardır; özellikle de yüzlerce kadının, dikiş makinesi, gaz, gazlı ütü ve diğer ekipmanın parasını kendi emeğiyle ödediği hâlde, diktiği her elbise ya da parça başına para aldığı hazır giyim fabrikaları. İngiltere’de buna benzer son derece büyük fabri-

kalar bulunmaktadır; azıcık hatalı her parçanın tam fiyatı, oldukça düşük olan parça-başı ücretlerinden kesildiği için de bu tarz atölyelerde çalışan kadınların “ter dökerken” korku içinde oldukları “Terletme Komitesi”^{*} önünde tanıklık edenlerin ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Ve son olarak, bir patronun 3 ile 10 arasında ücretli işçi çalıştırdığı ve imâl ettiğini daha büyük bir patron ya da tüccara sattığı –genellikle çarklı makine kiralamış– küçük atölyeler var. Böyle bir atölyeden bunun birkaç katı (5-10 ile 20 arasında) işçinin bağımsız bir imâlâtçı için çalıştığı küçük bir fabrikaya kadar olası bütün çeşitler mevcuttur. Tekstilde dokuma işi genellikle aile tarafından ya da yanında sadece bir çocuk ya da birkaç dokumacı çalıştıran bir patron tarafından yapılır. Bu patron büyük işverenden ipliği aldıktan sonra, istenen deseni kumaşa uygulaması için vasıflı bir işçiyle anlaşır; bu işçi –bazen oldukça karmaşık olabilen– kumaş desenini elde etmek için yapılması gerekeni belirler ve kumaşı ya da kurdeleyi kendi tezgâhında ya da kiraladığı tezgâhta dokuyarak ortaya çıkardıktan sonra, patron ve işçilerin üzerinde anlaştıkları oldukça karmaşık bir ücretlendirme cetveline uygun olarak, dokunan parça başına para alır. Şimdi göreceğimiz gibi, bu son biçim, özellikle yünlü ve ipekli işinde günümüzde de yaygın olarak uygulanmaktadır; bu sistem, içinde 50-100 ya da 5 bin işçinin işverene ait makineleri kullandığı ve günlük ya da haftalık olmak üzere zaman bazında ücret aldıkları büyük fabrikaların kıyısında hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Dolayısıyla da küçük sanayiler kendi içinde bir dünyadır; en ileri sanayi ülkelerinde bile büyük fabrikaların hemen yanı başında, hatırı sayılır şekilde varlığını sürdürmeye devam ederler. Gelin bu dünyaya şöyle bir göz atalım: Sadece

^{*} [Britanya hükümetinin, Terletme Sistemi konusundaki gerçekleri açığa çıkarmak üzere Lordlar Kamarası içinde oluşturduğu bir komite. –y.n.]

göz atalım dememizin nedeni, yapılan işlerdeki ve örgütlenmelerindeki sonsuz çeşitliliği ve diğer sanayilerin yanı sıra tarımla olan ilişkisindeki sonsuz çeşitliliği anlatmak için ciltler doldurmak gerekmesidir.

Kabul etmeliyim ki, tarımla ilgisi olan birkaçı dışında küçük esnaflığın çoğu tehlikededir. Gelir düzeyi çok düşüktür ve istihdam genellikle belirsizlik taşır. İş günü, iyi örgütlenmiş fabrikalardan iki, üç ya da dört saat daha uzundur ve belli dönemlerde bu süre inanılmayacak kadar uzar. Sık sık tekrarlayıp yıllarca süren krizler yaşanır. Bütün bunlar bir araya gelince, işçi tamamen tüccarın ya da patronun merhametine, patron ise toptancı tüccarın merhametine kalmıştır. Her ikisinin de borçlanmak suretiyle bu sonuncunun kölesi hâline gelmesi muhtemeldir. Özellikle düz kumaş dokumacılığında olduğu gibi bazı küçük esnaf da tam bir sefalet içindedir. Böyle bir sefaletin kaçınılmaz olduğunu iddia edenler kesinlikle yanılıyor. Örneğin İsviçreli saat yapımcıları arasında yaşayan ve onların aile yaşamlarını içeriden bilen biri, bu insanların içinde bulunduğu koşulların –maddî ve manevî olarak– her açıdan milyonlarca fabrika işçisinin koşullarıyla karşılaştırılamayacak kadar iyi olduğunu görecektir. Saat ticaretinde 1876-80 yılları arasında yaşanan kriz döneminde bile bu işçilerin durumu, yünlü ya da pamuklu sektöründeki krizi yaşayan işçilerin durumundan çok daha yeğdi; işçilerin kendileri de bunu gayet iyi biliyordu.

Küçük esnaflığın herhangi bir dalında ne zaman bir kriz yaşansa, bu esnaflığın yok olacağı tahmininde bulunan yazarlar da eksik olmaz. İsviçreli saat yapımcılarının arasında yaşarken tanık olduğum 1877 krizi sırasında, makine yapımı saatlerin rekabetiyle karşı karşıya kalan bu sanayinin kendini toparlamasının mümkün olmadığı, basında gündemi meşgul eden bir konuydu. Aynı şey 1882'de Lyon'daki ipek ticareti için de –aslına bakarsanız, küçük esnafıkta krizin

görüldüğü her yerde– söylenmişti. Ama yine de bütün bu karamsar kehanetlere ve işçilerin onlardan da karamsar hâline rağmen, sanayinin bu şekli kaybolmamaktadır. Sanayinin bazı dalları kaybolsa da ondan geriye mutlaka bir şeyler kalıyor; kalan kısmı, küçük sanayi (yüksek kalitede saat yapımı, ipeklinin en iyisi, üstün kalitede kadife vb.) olarak devam ediyor, ya da eski sanayinin yerine bununla bağlantılı yeni sanayiler ortaya çıkıyor, ya da mekanik motorun avantajlarından yararlanan küçük sanayi yeni bir şekil alıyor. Sonuç olarak, küçük sanayiye muazzam bir ayakta kalma gücü bahsedildiğini görmekteyiz. Bu sanayi çeşitli değişikliklere uğruyor, kendisini yeni şartlara uyarlıyor, güzel günlerin geleceğine olan umudunu yitirmeden mücadele ediyor. Hiçbir şekilde çökmekte olan bir yapının özelliklerini taşımıyor. Sanayinin bazı dallarında fabrika tarzı imâlâtın zafer kazandığına hiç şüphe yok; ancak küçük esnaflığın, yerini koruduğu dallar da yok değil. Fabrika tarzı imâlâttan yana birçok avantajı olan tekstil sanayisinde bile, –özellikle kadın ve çocuk emeğinin yaygın şekilde kullanılmasının sonucu olarak– el dokuması, makine dokumasıyla hâlâ rekabet etmektedir.

Bir bütün olarak, küçük esnaflığın büyük sanayiye dönüşmesi, bunun zorunlu olduğuna inananları bile şaşırtacak kadar yavaş gerçekleşmektedir. Hatta bunun tersine bir hareketin yaşandığını bile görebiliriz; elbette nadiren ve bir süreliğine. Otuz yıl kadar önce, Verviers’de –her biri sokağa bakan yüzden fazla pencereye sahip kışla benzeri– dokuma kumaş fabrikalarının çoğunun kapandığını ve buralardaki pahalı makineler pas tutarken, dokumacıların evlerindeki el tezgâhlarının, yine bu fabrika sahipleri için çalıştığını gördüğüm zaman duyduğum şaşkınlığı unutamam. Bu durum elbette geçicidir; tam olarak, sanayinin istikrarsız karakteri ve atölyelerini yıl boyunca sürekli çalıştıramayan fabrika sahiplerinin maruz kaldığı ağır kayıplarla açıklanmaktadır.

Ama bu aynı zamanda, bu dönüşümün üstesinden gelmek zorunda olduğu engelleri de ortaya koyar. İpek sanayisine gelince, bu sanayi Avrupa’da kırsal sanayi olarak yaygınlaşmaya devam ediyor; son günlerde “terletme sistemi” içinde yapılan soruşturmalardan öğrendiğimiz kadarıyla her yıl yüzlerce yeni küçük esnaflık dalı ortaya çıkmakla beraber bu esnaflık dalları köylerde kendilerini devam ettirecek kimse bulunmadığı zaman –bu ülkede olduğu gibi– büyük şehirlerin varoşlarına sığınıyor.

Günümüzde emek tasarrufu ve özellikle satışta ve hammaddeyi daha düşük bir fiyata elde etmekte sağladığı kolaylıklar –*ki temel nokta budur*– itibarıyla büyük bir fabrikanın el işçiliğine kıyasla sahip olduğu avantajlar ortadadır. Peki küçük esnaflığın ısrarla varlığını sürdürmesini nasıl açıklayabiliriz? Çoğu parayla ölçülemeyecek olmakla birlikte, küçük esnaflık dallarından yana işleyen birçok etken vardır. Bu etkenleri en iyi şekilde aşağıdaki gibi açıklayabiliriz. Ancak yine de, bu ülkede ve Kıta üzerinde faaliyetini sürdüren küçük çaplı yüzlerce sanayinin kaba bir taslağını çıkarmanın bile bu bölümün hedefini çok çok aşacağını belirtmeliyim. Otuz yıl kadar önce bu konu üzerinde çalışmaya başladığımda, ortodoks ekonomistlerin bu kadar az ilgi gösterdikleri bu konudan, daha esaslı bir incelemeyle bu kadar geniş, karmaşık, önemli ve ilginç bir örgütlenmenin çıkacağını hiç tahmin etmemiştim.

Fransa ve Almanya’da tüm fabrika ve atölyelerin yanı sıra her bir endüstriyel ve ticarî kuruluşta belli bir günde istihdam edilen işçi, şef ve büro elemanı sayısına dair periyodik sayım benzeri istatistikî veriler Birleşik Krallık için elimizde yok. Sonuç olarak, ekonomistlerin bugüne dek, bu ülkede sanayinin güya “yoğunlaşmakta” ve buna bağlı olarak da küçük sanayilerin “kaçınılmaz” şekilde yok oluşuna dair kurdukları bütün cümleler istatistikî verilere değil, sadece yazarların izlenimlerine dayanır. Farklı büyüklükteki fabri-

kalarda çalışan insanların dağılımı ve günümüze dek varlığını sürdüren küçük esnaflık dallarının kapsamı üzerine genel bir fikir edinmemize izin veren türden bilgilere ancak 1895 Fabrika Yasası ile başlatılan fabrika teftişleri sonucunda 1900'den itibaren Fabrika Müfettişleri tarafından yayımlanan raporlar sayesinde ulaşmaya başladık.

Fabrika Müfettişlerinin hiçbir mekanik aygıtı sahip olmayan sanayi kuruluşunu *atölye* olarak; buhar, gaz, su ya da elektrik gücünü kullanan kuruluşu ise *fabrika* olarak değerlendirdiğini burada belirtmeliyim.

Bu raporlara dayanarak, *sanayi işçilerinin yaklaşık dörtte birinin (%24'ünün), her biri 8-10'dan daha az işçi istihdam eden atölyelerde çalıştığını* söyleyebiliriz. Bu ülkedeki sanayi işçilerinin beşte birini kız ve erkek çocuklar ve beşte ikisinden (%41) daha fazlasını kadınlar ve çocuklar oluşturmaktadır. Büyük oranda ihracat yapan Birleşik Krallık'ta sanayi imâlâtının tamamı, 42 milyonluk nüfus içinde 3 milyondan daha az –2 milyon 983 bin– yetişkin erkeğe iş temin etmektedir. Bu rakama madenlerde çalışan 972.200 kişiyi eklememiz gerekir. İngiliz ihracatının yarısını oluşturan tekstil sanayisine gelince, sadece 300 bin yetişkin erkek bu alanda iş bulmuştur. İşin geri kalan kısmını çocuklar ve kadınlar yapmaktadır.

Fabrika müfettişlerinin, bahsi geçen her bir sanayi dalını ayrı ayrı değerlendirdiği doğrudur. Bu yüzden bir işveren ya da şirketin kendine ait bir iplik eğirme atölyesi, dokuma ve dikim için de ayrı binaları varsa, bunlar üç ayrı fabrika olarak gösterilmektedir. Ancak belli bir sanayi dalında yoğunlaşmanın derecesi hakkında bize tam bir fikir vermesi için gereken de budur. Ayrıca, örneğin Manchester yakınlarındaki pamuklu sanayisinde, eğirme, dokuma, dikim ve diğer işlemlerin genellikle, imâlâtın farklı aşamalarındaki malı birbirine gönderen farklı işverenler tarafından yürütüldüğü bilinmektedir; imâlâtın bu üç ya da dört aşamasının tümü-

nün aynı işletme altında toplandığı fabrikalar birer istisnadır.

Ne var ki, özellikle tekstil dışında kalan sektörlerdeki küçük fabrikaların hızla geliştiğini görüyoruz. Madencilik hariç, tekstil dışı sektörlerde çalışan 2.755.460 kişi, her biri ortalamada ancak 35 işçi barındıran 79.059 fabrikaya dağılmıştır. Dahası, Fabrika Müfettişlerinin listelerine göre –mekanik güç kullanılmayan– 88.814 atölyede 676.776 işçinin çalışmakta, dolayısıyla her atölyeye ortalama olarak sadece 8 işçi düşmektedir. Bu son rakamlar görüldüğü gibi gerçek durumu yansıtmamaktadır; 500 bin kişinin daha çalıştığı 60 bin atölye bu tabloda yer almamaktadır.

178.756 sanayi kuruluşu için *fabrika başına 35 ila 93 işçi, atölye başına ise 8 işçi* ortalaması, büyük fabrikaların küçük atölyeleri yediğini anlatan efsaneyi yerle bir ediyor. Tam tersine, rakamlar muazzam sayıdaki küçük fabrika ve atölyenin büyük fabrikalar tarafından yutulmaya karşı direndiğini ve büyük sanayinin –özellikle başlangıç aşamasındaki– çeşitli dallarının yanı başında nasıl çoğalmaya devam ettiğini gösteriyor.

Öncelikle pamuklu, yün, ipek, keten, jüt ve kenevirden yapılmış kumaşın yanı sıra makine yapımı dantel ve örgüyü de içeren *TEKSTİL* sanayisini ele alalım. Okurlarımın çoğu, tek başına pamuklu sanayisinde bile çok sayıda küçük fabrikanın günümüze dek varlığını sürdürdüğünü öğrenince şaşıracaktır.

Sanayi hakkında gerçeklere dayanan bilgiye biraz olsun sahip olan herkes, bu durumu önceden bilebilirdi; ancak bu durum, sanayiye kitaplardan öğrenen teorisyenler tarafından göz ardı edilmiştir. Dünyanın her yerinde, büyük fabrikaların yanı başında çok sayıda küçük fabrika bulunur ve bunlar, imâlâtları çeşitli olduğu ve modanın kaprislerini karşılayacak şekilde hizmet verdikleri için başarılıdır.

Britanya tekstil sanayisinin 240 binden fazla kadın ve erkeğe iş sağlayan bütün önemli dalları, işte bu yüzden küçük ve orta ölçekli sanayi olarak günümüze kadar geldi.

Şimdi *TEKSTİL DIŞINDAKİ* sanayilere bakacak olursak, bir tarafta büyük sanayinin çevresinde olan ve ona bağlı büyüyen muazzam sayıdaki küçük sanayiye; diğer tarafta temel sanayi dallarının büyük bir kısmının küçük kuruluşlar olarak bugüne geldiğini görürüz. Birleşik Krallık'taki sanayi çalışanlarının –yani 2.755.460 kişinin– dörtte üçüne iş temin eden bu dalların hepsinin ortalamasının fabrika başına 35 kişiyi ancak bulduğunu –ve bu listeye henüz katılmayan fabrikalar olduğunu– görmüştük. Ancak ayrıntılara girdikçe ve her bir ayrı dal için elde ettiğim rakamları inceledikçe küçük esnaflığın İngiltere için önemi tam olarak anlaşılıyor. Şimdi yapacağımız şey, önce büyük sanayinin kapsamını belirlemek ve sonra küçük sanayiye incelemektir.

Fabrika Müfettişlerinin benimsediği sınıflandırmayı izlersek, gazhanelerin –ortalama 78 kişinin çalıştığı– oldukça büyük kuruluşlar sınıfına girdiğini görürüz. Kauçuk fabrikaları –ortalama 125 çalışanıyla– aynı sınıfa girer; Birleşik Krallık'taki 456 cam işliği arasında, ortalama 87 çalışanı olan büyük fabrikalar da vardır.

Daha sonra, genellikle büyük ölçekli çalışan madencilik ve metalürji gelir; oysa demir dökümhanelerinde orta ve küçük ölçekli sanayiye dahil olan birçok kuruluşla da karşılaşırız. Sheffield'da sadece 5-6 işçi çalıştıran birçok dökümhaneyi ben bizzat gördüm. Elbette büyük makine imâlâtı yapan çok sayıda büyük işletme var. Ancak büyüklerin yanı başında küçüklerin de geliştiğini görmek çok öğreticidir; bunların sayısı, bu gruba giren 5.318 kuruluşta çalışan işçi ortalamasını 70'e düşürecek kadar çoktur.

Gemi inşaatı ve metal boru imâlâtının –kuruluş başına ortalama 156 ila 243 çalışanıyla– büyük sanayiye girdiği açıktır.

Kimya işletmelerine dönecek olursak, alkali ve kibrit imâlâtının –sadece 25 fabrika ile– büyük bir sanayi olduğunu görürüz; ancak bunun tam tersine, gübre imâlâtının ve yaklaşık 2 bin fabrikanın yer aldığı diğer bütün kimyevî imâlâtın neredeyse tamamı, sabun ve mum imâlâtı gibi küçük sanayi kapsamına girmektedir. Bu fabrikalarda ortalama 29 kişi çalışıyor. Sabun fabrikaları arasında elbette altı tane büyük fabrika var –bu fabrikaları, dağa taş diktikleri reklam tabelalarından herkes tanıyor; ancak 29 çalışan gibi düşük bir ortalama, sabun krallarının çevresinde ne kadar çok küçük fabrika bulunduğunu kanıtlıyor. Ahşap ve metal mobilya işiyle uğraşan 2.500 fabrika da yine küçük sanayi grubuna girmektedir. Küçük ve çok küçük fabrikalar, birkaç büyük fabrikanın yanında toplaşıyor; bunlardan da küçük binlerce atölye de cabası. Şehirlerimizdeki büyük mağazaların büyük bölümü sırf küçük fabrika ve atölyelerde yapılmış mobilyaların sergilenmesi için ayrılmıştır.

Gıda imâlâtında birçok büyük şeker, çikolata ve reçel fabrikası olduğunu görüyoruz; ancak bunların yanı başında, bu alanda çalışanların üçte ikisini kendi bünyesinde bulundukları için, büyüklerin yakınlarda olmasından şikâyetçi görünmeyen çok sayıda küçük kuruluşla karşılaşırız. Köylerde bulunan yel değirmenlerinden henüz bahsetmedim. Ancak küçük bira fabrikalarının sayısını duyunca şaşırmanın mümkün değil (2.076 bira fabrikasının her birinde ortalama olarak sadece 24 kişi çalışıyor).

Patiska üzerine baskı işine baktığımız zaman bir kez daha büyük fabrikalarla karşılaşırız; ancak onların da yanı başında çok sayıda küçük fabrika var; bu kategoride çalışan işçi ortalaması fabrika başına 144'tür.

Hazır giyim ve şapka, iç çamaşırı, çizme ve ayakkabı imâlâtına baktığımızda, bu tanıma uyan fabrikalarda ortalama çalışan sayısının 80, 100, 150'ye kadar çıktığını görüyoruz. Ama burada da sayısız küçük atölye ortaya çıkıyor. Ancak

hazır giyim fabrikalarının çoğunun kendine özgü bir yapısı olduğuna da dikkat etmemiz gerekir. Fabrika, kumaşı dışarıdan satın alır ve özel makine kullanarak kesim yapar; ama dikim işlemi fabrikaya gelen kadınlar tarafından yapılmaktadır. Bu kadınlar dikiş makinesi ve (varsa) motor, gaz, ütü ve diğer şeyleri kullanmak için para öder ve parça başı çalışırlar. Bu çoğu kez büyük ölçekli bir “terletme sistemi” hâlini almaktadır. Büyük fabrikaların çevresinde çok sayıda küçük atölye toplanır.

Son olarak da barut ve –12 bine yakın çalışanıyla– patlayıcı, elektrik düğmesi ve –sadece 6 bin çalışanıyla– şemsiye imâlâtı alanında büyük fabrikalar bulunduğunu görüyoruz. Ancak bu son iki sektördeki atölyelerle ilgili çizelgeye baktığımız zaman, birkaç büyük fabrikanın yanında binlerce atölye de görüyoruz.

Bu kısa sayımla beraber, büyük sanayi alanına girenlerin tamamının üzerinden geçmiş olduk. Bunun dışında kalan alanların ise hemen hepsi küçük ya da çok küçük sanayiye giriyor. Örneğin işletme başına, ortalama olarak sadece 15 kişi çalıştırmakla birlikte, 100 bini aşkın çalışan ve 6 bini aşkın işverenin yer aldığı bir grubu temsil eden ahşap doğrama fabrikalarının tamamı bu grupta yer alır. Tabakhaneler, fildişi ve kemik işlemeciliğiyle ilgili küçük işler ve hatta tuğla ve çanak çömlek yapımı, toplam 260 bin çalışan ve 11.200 işvereniyle birlikte, –az sayıda istisnayı saymazsak– küçük sanayi kapsamındadır.

Fabrika başına ortalamada sadece 28 çalışanla yine büyük oranda küçük sanayi kapsamına giren metal parlatma ve emaye fabrikalarımız da var. Burada özellikle çarpıcı olan şey, –fabrika başına ortalama 32 kişiyle– tarım makineleri, –ortalama 22 kişiyle– her türlü alet, –43 kişiyle– dikiş iğnesi ve toplu iğne, demir, temizlik araçları, –25 kişiyle– çeşitli aletler ve hatta –48 kişiyle– buhar kazanı, zincir, kablo ve çapa imâlâtında küçük ve çok küçük sanayinin gelişmesidir

(çapa ve çivi yapımı gibi işler, birçok yerde *kadınlar* tarafından ve el emeğiyle yapılmaktadır).

Yaklaşık 64 bin usta işçinin bulunduğu mobilya imâlâtının esas olarak –dörtte üçünden fazlasının– küçük sanayi kapsamına girdiğini söylememize gerek yok. Bu sektördeki 1.979 fabrikada çalışan işçi sayısı ortalama 21 olarak belirlenirken, atölyeler bu rakama dahil edilmemiştir. Aynı şey, ortalama 14 usta işçisiyle 2.700 fabrikada toplam 38.030 kişinin çalıştığı balık tutsüleme, makine yapımı hamur tatlısı vb. için de geçerlidir.

Saat ve mücevher yapımı, fotoğraf aparatları ve benzer lüks eşyalar da küçük ve çok küçük sanayi kapsamındadır ve 54 bin kişiye iş sağlar.

Matbaacılık, taşbaskı, cilt ve zarf yapımına dair işlerin tümü de yine az sayıdaki büyük işletmenin yanı başındaki geniş bir araziye işgal ederek başarılı olan küçük sanayiye temsil etmektedir. Bu dallarda çalışan 120 binin üzerinde işçinin çalıştığı fabrika sayısı 6 binden fazladır (atölyeler bu rakama yine dahil edilmemiştir).

Son olarak da eyer, fırça, yelken, sepet yapımı ve deri, kâğıt, ahşap ve metalle ilgili binlerce küçük işten oluşan büyük bir alan olduğunu görüyoruz. Büyük fabrikaların yanı başında ortalama olarak sadece 25-35 işçi çalıştıran 4.300 işvereni ve yaklaşık 130 bin çalışanıyla bu grup elbette önem taşır.

Kısacası Müfettişler tekstil dışında kalan farklı sanayilerde, her biri 10'dan az işçi çalıştıran 32.042 fabrikayı kayda geçirmişlerdir.

Hepsi göz önüne alındığı zaman, 50'nin altında ve hatta 20 işçisi olan küçük fabrikalarda 270 bin kişinin çalıştığını ve sonuç olarak –binin üzerinde işçi çalıştıran– çok büyük sanayinin ve –10'un altında işçi çalıştıran– çok küçük sanayinin aynı sayıda usta işçi çalıştırdığını görüyoruz.

Verdiğim özet bilgiler, küçük sanayinin bu ülke için öne-

mini ortaya koyuyor. Ve hâlâ atölyelerden söz etmiş değilim. Fabrika Müfettişlerinin ilk raporunda, 1897 yılında –356.098’i kadın olmak üzere– 676.776 kişinin çalıştığı 88.814 atölye bulunduğu belirtiliyor. Ancak daha önce de gördüğümüz gibi bu rakamlar eksiktir. Atölyelerin gerçek sayısı 147 bindir, ve bu atölyelerde –820 bini erkek, yaklaşık 356 bini kadın ve çocuk olmak üzere– 1 milyon 200 bin kişi çalışmaktadır.

Fırıncı, marangoz, terzi, ayakkabı tamircisi, araba tamircisi, nalbant benzeri zanaatkârın büyük kısmının bu gruba girdiği açıktır. Ama sanayi kapsamında olan, ya da daha doğru bir ifadeyle, büyük ticarî pazar için imâlât yapan oldukça çok sayıda atölye de yine bu grupta yer alır. Bunlar arasında elbette 50 veya daha fazla çalışana sahip olanlar bulunmakla birlikte, çoğunda sadece 5 ila 10 işçi çalışmaktadır.

Dolayısıyla bu gruba dahil olup köylere ve büyük şehirlerin çevresine yayılmış olan 1.348 küçük işletmede yaklaşık 14 bin kişinin dantel, örgü, nakış ve el tezgâhında dokuma yaptığını görüyoruz; 100’ün üzerinde küçük tabakhane, 20 binden fazla araba tamircisi ve 746 küçük bisiklet imâlâtçısı var. Çatal bıçak, ufak araç ve silah, çivi, vida ve hatta çapa ve çapa zinciri yapımında yine 60 bin kişiyi istihdam eden binlerce küçük atölye olduğunu görüyoruz. Hiç kadın ya da çocuk çalıştırılmaması nedeniyle Fabrika Müfettişleri tarafından incelemeye alınmayan atölyelerin bu rakamlara dahil olmadığını hatırlatmamıza izin verin. Yaklaşık 45 bin atölyeye dağılmış 350 binin üzerinde kadın ve erkeğe iş sağlayan konfeksiyon imâlâtına gelince, burada bahsi geçen küçük terziler değil Whitechapel’da ve büyük şehirlerin varoşlarında toplanan sayısız atölye olduğuna ve bu atölyelerde büyük ve küçük butikler için konfeksiyon imâl eden 5 ila 50 kadın ve erkek işçi çalıştığına dikkat çekmek gerekir. Bu atölyelerde ölçü alma ve bazen kumaş kesme işlemi yapılır; ancak

dikim genellikle kırsalda bulunan küçük atölyelerde yapılır. Hatta ordunun çamaşır ve giyim siparişlerinin çözümü kırsalda bulunur. Büyük mağazalarda satışa sunulan iç çamaşırı ve konfeksiyona gelince, bunlar sayısı binleri bulan küçük atölyelerde üretilmektedir.

İşte böylece, büyük sanayinin vardığı en ileri noktayı temsil ettiği varsayılan bu ülkede bile muazzam sayıda insanın küçük işletmelerde çalışmaya devam ettiğini görüyoruz. Az sayıdaki dev fabrika ve metal işi kadar, küçük sanayi de Britanya sanayisinin ayırt edici özelliğidir.

Bu ülkenin küçük sanayisi hakkında doğrudan gözlem yoluyla bilinenleri incelediğimizde Londra, Glasgow ve diğer büyük şehirlerin varoşlarının küçük atölyelerle dolu olduğunu ve bu bölgelerdeki küçük esnaflığın İsviçre ya da Almanya'daki kadar gelişmiş olduğunu görüyoruz. Sheffield bu konuda çok bilinen bir örnektir. –İngiltere'nin gurur duyduğu– Sheffield çatal bıçakları makine yapımı *değildir*; esas olarak elde yapılır. Sheffield'da çatal bıçağı çelik imâlâtından yüzey parlatma işlemlerine kadar her şeyi kendisi yapan ve ücretli işçi çalıştıran birkaç firma bulunduğu doğrudur; ancak –Sheffield'da esnaflık üzerine benim için bilgi toplayarak büyük yardımda bulunan Edward Carpenter'dan öğrendiğime göre– bu firmalar bile işlerinin bir kısmını “küçük ustalara” bırakıyor. Ve hâlihazırda çatal bıçak imâlâtçılarının büyük bölümü akrabalarıyla birlikte evlerinde ya da haftada birkaç şilin karşılığı kiraladıkları mekanik güçle donatılmış atölyelerde çalışıyor. Kocaman avlular küçük atölyelere bölünmüş binalarla çevrili. Atölyelerin bir kısmı birkaç metrekaleden ibaret; bu atölyelerde, ocaktaki alevlerin yanı başında bulunan küçük bir örsün üzerindeki bıçağa gün boyu çekiç sallayan demirciler gördüm; ara sıra bir iki yardımcıları da oluyor.

Atölyeler arasında yürürken Pavlovo ya da Vorsma gibi

çatal bıçak imâl eden bir Rus köyünde olduğumu düşündüm. Sheffield çatal bıçak yapımında eskiden kalma örgütlenmesini bugüne kadar korumuş, ve gerçek şu ki, bu insanların kazandığı para genellikle fevkalâde düşük; ancak bu insanlar, ücretleri haftada birkaç şiline düştüğü zaman bile bir “ticarî işletmeye” ücretli işçi olarak girmektense azıcık kazancıyla tekdüze bir hayat sürmeyi tercih ediyor.

Lake District'teki ev içi sanayinin çeşitleri umulanın çok daha üzerinde, ancak bu konuda hâlâ titiz bir inceleme yapılmış değil. Şimdilik sadece kasnak, sepet, mangal, bobin ve Backbarrow'da mangal kömürüyle çalışan küçük demirci ocaklarının adını vereceğim. Bu ülkede küçük esnaflığın durumunu bir bütün olarak iyi bilmiyoruz ve dolayısıyla bazen hiç beklemediğimiz gerçeklerle karşılaşyoruz. Sanayi konusunda yazan Kıta'lı birkaç yazar, bundan yirmi beş yıl önce Güney Staffordshire'ın Kara Ülkesinde ve Derbyshire'da binlerce kadın, erkek ve çocuğun elleriyle çivi yaptığını ve bu sanayinin bir kısmının hâlâ ayakta olduğunu ya da en iyi iğnenin Redditch'de elle yapıldığını tahmin edecektir.

Birmingham'da küçük sanayi sınıfına giren tabanca ve tüfek sanayisini herkes bilir. Giyimin muhtelif dallarına gelince, giyimle bağlantılı çeşitli yerel esnaflığın büyük ölçekli olarak yapıldığı Birleşik Krallık'ta bu konuda hâlâ önemini sürdüren bölgeler var. Bunun için İrlanda'daki küçük ev sanayisinin yanı sıra Buckingham, Oxford ve Bedford'un bazı kontluklarında varlığını sürdüren bir takım sanayilerden bahsetmem yeterli olur. Çorap yapımı Nottingham ve Derby kontluklarında yaygın bir iş alanıdır; ve birçok büyük Londra firması elbise hâline gelmesi için Sussex ve Hampshire köylerine kumaş gönderir. Yün çorap Leicester'da, özellikle de İskoçya köylerinde evde yapılır; ülkenin birçok yerinde hasır örme ve şapka yapımı vardır; Northampton, Leicester, Ipswich ve Stafford'da ayakkabılar son döneme kadar yaygın şekilde evde ya da küçük atölyelerde yapılyordu;

hatta küçük sanayi Norwich'de bile fabrikaların rekabetine direnerek bir ölçüde devam etmektedir.

Küçük esnafılık, çoğu kasabalarda toplanmış olsa da Büyük Britanya sanayi yaşamının önemli bir unsurudur. Bununla birlikte bu ülkede Kıta'ya nazaran çok daha az sayıda kırsal sanayiyle karşılaşılıyorsa, bu sanayinin yok olmasının tek nedeninin fabrikaların amansız rekabeti olduğunu düşünmemeliyiz. Ana neden, köylerden zorunlu göçtür.

Thorold Rogers'ın çalışmalarından herkesin öğrendiği gibi, İngiltere'de fabrika sisteminin gelişmesi bu zorunlu göçle yakından ilgilidir. O güne kadar başarıyla devam eden sanayi, toprakların zor kullanılarak boşaltılmasıyla düpedüz öldürüldü. Ucuz işgücü bulunan yerlerde atölye sayısında yaşanan artış, fabrika sayısında yaşanan artıştan bile çok olmaktadır; ve bu ülkenin en belirgin özelliği, ucuz işgücünün –yani büyük sayıda yoksul insanın– büyük şehirlerde bulunmasıdır. “Yoksulların Konut Sorunu”, “İşsizler” ve “Terletme Sistemi”ne karşı –hiçbir olumlu sonuç vermeksizin– yükselen tepkiler, İngiltere ve İskoçya'nın ekonomik yaşantısının karakteristik özelliklerini açığa vurmaktadır; Charles Boot'un yaptığı titiz araştırmalar, Londra nüfusunun dörtte birinin –yani bu araştırmanın kapsamına giren 3 milyon 800 bin kişiden 1 milyonunun– aile reislerinin yıl boyunca haftalık 1 sterlin civarında düzenli bir gelir elde edebilmesi hâlinde bundan mutlu olacağını gösteriyor. Bu insanların yarısı, bundan daha az bir para ile yetinmeye razı. Seeböhm Rowntree'nin York'a dair bulguları da aynı durumu yansıtmaktadır. Kıta'da daha önce köylere yayılmış olan küçük ve yerel esnafılık, Büyük Britanya'nın bütün büyük şehirlerinin varoşlarında ucuz işgücü bulunması nedeniyle şehirlerde toplanmıştır.

Küçük sanayiyle ilgili kesin rakamlar eksik olsa da, metropollere ve bütün büyük kentsel kümelenmelere yığılmış olan küçük esnafılığın çeşitliliğinin farkına varmak için Lon-

dra varoşlarında kısa bir yürüyüş yapmak yeterli olacaktır. “Terletme Sistemi Komitesi”ne sunulan kanıtlar, mobilya ve hazır giyim saraylarında ve Londra’nın “Bonheur des Dames” pazarlarında satılan ya da yalnızca sergilenen mamûllerin nereye kadar küçük esnaf mamûlü olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bir kısmı atölye sahibi olan, bir kısmı da sadece aldığı işi gene çulsuzlar arasında dağıtmak üzere bir alt kategorideki kan emicilere dağıtan binlerce kan emici patron, kenar mahallelerden veya çok küçük atölyelerden bu saraylara ve pazarlara mal temin eder. Bu pazarlarda *yoğunlaşan şey* ticarettir; sanayi değil. Mobilya sarayları ve pazarlar, feodal şatonun daha önce tarımda oynadığı rolü üstlenmekten başka bir şey yapmamaktadır; bunlar sadece kârı merkezileştirir, imâlâtı değil.

Aslında küçük esnaflığın, büyük fabrikalarla yan yana gelişmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Bu, ekonomik bir zorunluluktur. Küçük atölyelerin özellikle tekstil işinde büyük firmalar tarafından yutulması, ekonomistlerin geçen yüzyılın kırklı yıllarında kavradığı bir gerçektir. Yutma olayı diğer birçok iş dalında hâlâ da devam ediyor ve bu durum, farklı ülkelerin demiryolu ve askerî ihtiyaçları için üretim yapan belli sayıdaki büyük kuruluşta özellikle dikkat çekici. Ancak bu sürece paralel olarak gelişen ve genellikle küçük ölçekte başlayan yeni sanayilerin aralıksız ortaya çıkışında kendini gösteren bir başka süreç daha var. Her yeni fabrika kısmen kendi ihtiyacını karşılamak, kısmen de kendi imâlâtının bazı aşamalarını devretmek istediği için birtakım küçük atölyelerin ortaya çıkmasına neden oluyor. Bir örnek verecek olursak, pamuklu fabrikaları ahşap bobin ve makara için çok büyük bir talep yarattı ve Lake District’te binlerce insan –başlangıçta elle, daha sonra bazı basit makineler yardımıyla– bunları imâl etmeye başladı. Makinelerin icadı ve geliştirilmesi için geçen yılların ardından, ancak yakın bir geçmişte fabrikalarda büyük ölçekte bobin imâlâtı başladı.

Ve günümüzde bile hâlâ, makinelerin çok pahalı olması nedeniyle bobinlerin büyük bölümü makinelerden çok az yararlanılan küçük atölyelerde imâl edilmektedir; bobin fabrikaları da –ekseriyeti çocuk– 50’den fazla kişiyi nadiren istihdam edebilecek şekilde, nispeten küçüktür. Standart dışı şekillere sahip makaralara gelince, bunlar hâlâ elle, kısmen de çalışanların habire icat ettiği küçük makineler yardımıyla yapılıyor. Dolayısıyla yeni sanayiler, eski sanayinin yerini almak üzere geliyor; bunların her biri büyük fabrika aşamasına gelmeden önce küçük ölçekli bir başlangıç aşamasından geçiyor; ve bir ulusun yaratıcı özellikleri ne kadar çok ortaya konursa filiz veren sanayi sayısı da o kadar çok oluyor. Bu ülkede son zamanlarda gelişme gösteren ve mamûl bisiklet parçalarını daha büyük fabrikalardan temin eden sayısız küçük bisiklet atölyesi buna bir örnektir. Evde ve küçük atölyelerde yapılan kibrit kutusu, çizme, şapka, şekerleme, bakkaliye ve benzerleri de bir başka benzer örnek oluşturur.

Bunun dışında, büyük fabrikalar yeni talepler yaratarak yeni küçük esnaflığın doğuşunu hızlandırıyor. Pamuklu, yünlü, kâğıt ve madenî pirincin ucuzlayışı yüzlerce yeni küçük sanayi yarattı. Evimiz bunlardan yapılmış –çoğu yeni buluşların sonucu olan– şeylerle doludur. Ve bunların bir kısmı hâlihazırda milyonluk rakamlarla muazzam fabrikalarda üretiliyor olsa da, fabrika organizasyonu gerektirecek kadar büyük talep oluşmadan önce tümü küçük atölye aşamasından geçmiştir. Ne kadar çok yeni buluş yapılırsa, o kadar çok küçük sanayimiz olacaktır; aynı şekilde küçük sanayinin miktarı arttıkça, –W. Armstrong ve diğer birçok kişinin– bu ülkedeki eksikliğinden haklı olarak bahsettiği yaratıcı yönümüz de gelişecek. Dolayısıyla eğer bu ülkede çok sayıda küçük işletme oluştuğunu görürsek şaşırılmamalıyız; ancak arazi kiralama koşullarındaki olumsuzluğun bir sonucu olarak çok sayıda insan köyleri terk ederek toprağın

zararına olacak şekilde yığınlar hâlinde şehre göçmesine hayıflanmamız gerekir.

Her yerde olduğu gibi İngiltere’de de küçük sanayi, ülkenin sanayi yaşamında önemli bir yer tutar; yaratıcı yeteneğin gelişmesi ve geleceğin büyük sanayi dallarına ait temellerin atılması, esas olarak, büyük sanayinin yarı mamûlünü kullanan küçük işletmelerin sonsuz çeşitliliğinden kaynaklanır. Küçük bisiklet atölyeleri, yaptıkları yüzlerce küçük düzeltmeyle, motorlu araç sanayisi gibi büyük bir sanayinin ve daha sonra da uçak sanayisinin çekirdeğini oluşturdu. Köylerdeki küçük reçel imâlâtçıları, şimdi yüzlerce işçi çalıştıran büyük reçel fabrikalarının habercisi ve temeli olmuştur. Başka örnekler vermek de mümkündür.

Sonuç olarak, her gün yeni bir küçük sanayi dalının ortaya çıktığını görürken küçük sanayinin yok olacağı kehanetini teyit etmek, 19. yüzyıl başlarında pamuklu sanayisinde makine işinin el işini yuttuğuna tanık olanların telaşla yaptığı genellemeyi tekrarlamaktan başka bir şey değildir; şu ana kadar gördüğümüz ve takip eden sayfalarda daha da iyi anlaşılacağı gibi, büyük ve küçük sanayi üzerine yapılan incelemelerin doğrulamadığı bu genellemeyi fabrika ve atölyelerin sayım sonuçları tepe taklak ediyor. Küçük sanayi, yok olma eğilimi göstermek şöyle dursun, tam tersine, belediyenin sağladığı elektrik enerjisi küçük fabrika sahiplerine –örneğin Manchester’da olduğu gibi– belirli bir anda, tam istenen miktarda ve sadece tükettiği kadarına para ödediği ucuz devinim gücü sağladığından beri gelişme eğilimi gösteriyor.

Fransa’da küçük sanayi çok çeşitlilik gösteriyor ve ulusal ekonominin önemli bir özelliğini temsil ediyor. Aslında Fransa nüfusunun yarısının geçimini tarımdan, üçte birinin de sanayiden sağladığı, ve bu üçte birinin de büyük ve küçük sanayi arasında eşit olarak dağıldığı tahmin ediliyor.

Tarımı terk etmeden küçük sanayide çalışan çok sayıda

köylü bu rakamlara eklenmelidir; köylülerin küçük sanayiden elde ettikleri ek gelir önemlidir, öyle ki Fransa'nın birçok bölgesinde köylülerin toprak sahipliği kırsal sanayinin desteği olmadan devam edemezdi.

Küçük köylü, şehre gidip fabrikada makinelerin bir parçası hâline geldiğinde nasıl bir yaşantısı olacağını bilir; tefeciler tarafından topraklarından ve evlerinden atıldıkları sürece ve köyün ortak otlak ya da ormanlıkları üzerindeki haklarını yitirmedikçe tarım ve sanayiye birlikte götürürler. Çoğu kez toprağı sürececek atları olmadığı için, Fransız küçük toprak sahipleri arasında, hatta sadece kırsal bölgelerde, genel bir kural olmasa da yaygın olarak kullanılan bir yöneme başvururlar. Sabanı ve birkaç atı olan köylülerden biri bütün tarlaları sırayla sürer. Aynı zamanda, *Karşılıklı Yardımlaşma*'da da bahsetmiş olduğum gibi, komün ruhunun büyük ölçüde korunmuş olması nedeniyle köylüler arasında hayvanların ortaklaşa güdülmesi, üzümün ortak bir cenderede sıkılması ve diğer "yardımlaşma" biçimleri görülür. Ve köy kooperatifi ruhunun devam ettiği her yerde küçük sanayi inatla varlığını sürdürürken, küçük toprak parçalarında yüksek tarım yapmak için herhangi bir çaba harcanmaz.

Bostancılık ve meyve yetiştiriciliği, genellikle küçük sanayiyle birlikte yürür. Ve nispeten bereketsiz topraklarda refah içinde bir yaşam görürseniz, bunun nedeni hemen her zaman, bu iki kardeş zanaatın birleşmiş olmasıdır.

Küçük sanayi dallarının yeni ihtiyaçları en mükemmel şekilde karşılaması ve imâlât yöntemlerinde yaşanan önemli teknik gelişmeler aynı anda izlenebilir. Perche ve Maine'nin ormanlık bölgelerinde, varlığını sadece ormanların ortak mülkiyet olmasına borçlu olduğu açık olan her türden kereste sanayisiyle karşılaşırız. Perseigne ormanı yakınında küçük bir kasaba vardır. Fresnaye adlı bu kasabada yaşayanların tümü ağaç sanayisinde çalışır.

En ucuz çatal bıçağın imâl edildiği Thiers'da işbölümü,

Durolle nehrinden ya da küçük gaz motorlarından elde edilen devinim gücüyle teçhiz edilmiş küçük atölyeler için ödenen kiranın düşüklüğü, özel olarak tasarlanmış mekanik aletlerdeki büyük çeşitliliğin katkısı ve makine işi ile el işinin mevcut kombinasyonu bu sanayinin teknik kısmında öyle bir mükemmellik derecesine ulaşmıştır ki, burada kurulacak bir fabrika sisteminin emeği daha ekonomik kullanılabileceğine artık şüpheyle bakılmaktadır. Thiers'ı çevreleyen yirmi millik alandaki bütün dereciklerin etrafı, tarlalarını ekmeye devam eden köylülerin çalıştığı küçük atölyelerle doludur.

Sepet yapımı da aynı şekilde Fransa'nın birçok bölgesinde, örneğin Aisne ve Haute Marne'da önemli bir küçük ev sanayisidir. Ardouin Dumazet'nin belirttiği gibi Villaines'daki herkes sepetçidir ve "sepet yapan herkes bir kooperatif topluluğuna üyedir". "Burada patron yoktur; yapılan sepetlerin tamamı on beş günde bir kooperatif depolarına getirilir ve yine burada birlik adına satılır. Kooperatife yaklaşık 150 aile üyedir ve ailelerin her birinin kendi evi ve üzüm bağı vardır." Fays-Billot'da ve aynı zamanda Haute Marne'da bir birliğe mensup 1.500 sepetçi vardır; binlerce erkeğin aynı dalda çalıştığı Thierache'da ise hiçbir birlik oluşturulmamıştır, bu yüzden de kazançları son derece düşüktür.

Hericourt'da, muazzam hırdavat fabrikalarının yanı sıra başında çeşitli küçük sanayiler gelişti. Şehir, nüfusun kahve ve baharat çeken el değirmenleri, sığır yemi ufalama makineleri ve bunların yanı sıra eyer, ufak tefek hırdavat ve hatta saat yapımıyla uğraştığı köylere doğru genişlemekte. Saatin farklı küçük parçalarının imâlâtının fabrikaların tekeline geçtiği başka yerlerde, atölyeler önce bisikletlerin küçük parçalarını, sonra da motorlu araçların parçalarını yapmaya başladı. Kısacası burada modern kökenli bir sanayi dünyası ve bu dünyayla birlikte elle yapılan işleri de basitleştiren buluşlarla karşı karşıyayız.

O dönemde Beaujolais ve Forez'nin tepelerle dolu geniş arazilerindeki her bir köylünün evi, her bir çiftlik, her bir yarıcılıkla işletilen çiftlik küçük birer atölye idi, ve Reybaud'un 1863'te yazdığı gibi, 20 gencin çiftlikteki ahırları temizledikten sonra, ince muslin –böyle farklı iki işin birbirini takip etmesinin dokumanın zarafetinden bir şey kaybetmesine izin vermeksizin– dokuduğunu görmek mümkündü. Tersine, işin zarafeti ve modellerin çok çeşitli olması Tarare muslinlerinin ayırt edici özelliği ve başarılarının nedeni idi. Bütün göstergeler, tarım sanayiyle desteklendiği sürece, tarımsal nüfusun nispî bir refah içinde olduğunu ortaya koyuyordu.

Başka yerlerde olduğu gibi burada da büyük ölçüde uluslararası menşeli olan büyük sanayilerin gösterdiği gelişim, bu çalışan nüfusun genelinde ortaya çıkan yaratıcılık, icat yeteneği ve uyarılma kapasitesi kadar hayranlık uyandırıcı değildir. Tarladaki, bostandaki, meyve bahçesindeki, mandıradaki, endüstriyel zanaatlardaki, bu zanaatlara dair yüzlerce küçük icattaki her adımda insan bu halkın yaratıcı dehasını görüyor. Fransa'nın neden, halkın çoğunluğu göz önüne alındığında Avrupa'nın en zengin ülkesi kabul edildiğini, insan en iyi bu bölgelerdeyken anlıyor.

Ancak Fransa'nın önde gelen küçük esnafılık merkezi Paris'tir. Büyük fabrikaların yanı başında, hem yerli pazara hem de ihracata yönelik her türlü imâlâtı yapan küçük esnaflığın en büyük çeşitliliğiyle karşılaştığımız yer burasıdır. Paris'teki küçük esnaflığın fabrikalara göre kat be kat üstünlüğü vardır. Paris'te küçük esnafılık fabrikalara oranla o kadar baskındır ki, buradaki 98 bin fabrika ve atölyede çalışan ortalama işçi sayısı *altı*dan az iken, beşten az işçinin çalıştığı kuruluşlarda bulunan toplam işçi sayısı, daha büyük kuruluşlarda çalışan toplam işçi sayısının yaklaşık iki katıdır.

Gerçekten de Paris, küçük atölyelerde binlerce kadın ve

erkek tarafından yetenek, zevk ve yaratıcılık gerektiren her türlü malın imâl edildiği büyük bir arı kovanıdır. Mükemmel işçiliği ve çalışma hızıyla takdir edilen bu küçük atölyeler kuşkusuz ki imâlâtçıların zihinsel kabiliyetlerini harekete geçirmektedir; ve Paris'te çalışan işçilerin genellikle zihinsel olarak diğer Avrupa başkentlerinde çalışan işçilerden daha gelişmiş olduğunu rahatlıkla kabul edebiliriz; bu büyük oranda, uğraştıkları işin –sanatsal zevk, beceri ve özellikle de yaratıcılık gerektiren yeni modelleri keşfetme ve imâlât tekniklerini geliştirip mükemmelleştirme yönünde onları her zaman uyanık tutan– özelliği gereğidir. Ayrıca pek muhtemeldir ki, Viyana ve Varşova'da oldukça gelişmiş bir çalışan nüfus görüyorsak, bu yine büyük ölçüde, yaratıcılığı tetikleyen ve işçilerin zekâsının gelişimine ciddî katkıda bulunan benzer küçük sanayilerin kayda değer gelişimiyle bağlantılıdır.

Buradan çıkarılacak sonucu M. Lucien March şöyle dile getiriyor: “Özetle, son elli yıl içinde, büyük kuruluşlar arasında fabrikalar gözle görülür bir yoğunluk kazandı” ancak *“bu yoğunluk, ortalama büyüklükleri çok yavaş artan küçük işletmelerin varlığını sürdürmesini önlemiyor”*. Aslında bu son söylediği, Birleşik Krallık için yaptığımız kısa tarifte görmüş olduğumuz şeydir; kendimize sadece “yoğunluk” teriminin –gerçeği yansıtmaması bakımından– isabetli bir seçim olup olmadığını sorabiliriz. Gerçekte gördüğümüz şey, belli sayıda büyük kuruluşun ve özellikle orta ölçekli fabrikaların *sana-yinin bazı dallarında* ortaya çıkmasıdır. Ancak bu durum, büyük fabrikaların ne diğer dallarda, ne –tekstil, metal işleri gibi– aynı dallarda, ne de –tekstil kökenli giyim sanayisinde olduğu gibi– bu ana daldan köken alan diğer dallarda ortaya çıkması hâlinde, çok sayıda küçük fabrikanın varlığını devam ettirmesini hiçbir şekilde engellememektedir. Bazı ekonomistlerin yaptığı “yoğunlaşma” tündengelimine gelince, bunlar araştırmaların teşvik edilmesi için yararlı olduk-

ları kuşku götürmeyen *hipotezler*dir sadece; ama gerçekte, dikkatle gözlenmiş somut gerçeklere dayalı kanıtlarla teyit edilmeden *ekonominin yasaları* olarak sunulduklarında bütünü zararlı hâle gelirler.

Ne yazık ki, Almanya’da bu önemli konu etrafında yürütülen tartışmalar sık sık hararetli, hatta bizzat saldırgan bir karaktere bürünüyor. Bir yanda Alman politikasının ultra-muhafazakâr öğeleri, küçük esnafılık dallarını ve ev içi sanayiye “eski güzel günlerin” dönüşünü güvenceye almak için bir silah hâline getirmeyi denediler ve bunu bir ölçüde başardılar. Hatta devletin sıkı denetimi ve yönlendirmesi altına alınabilecek eski moda, kapalı ve ataerkil şirketlerin yeniden gündeme gelmesinin yolunu açmayı amaçlayan bir yasayı geçirdiler ve böyle bir yasanın sosyal demokrasiye karşı silah olabileceğini fark ettiler. Diğer yanda ise bu tür yasalara haklı olarak karşı çıkmış olan sosyal demokratlar, sıra kendilerine geldiğinde, ekonomik konulara çok soyut bir bakış açısıyla yaklaşarak “küçük esnafılık yok oluyor”, “ne kadar çabuk yok olursa o kadar iyi” türünden klişeleri tekrarlamayan herkese keskin bir biçimde saldırma eğilimi göstermektedirler. Çünkü sosyal demokrat inanca göre, küçük esnafılık yerini “çok geçmeden kendi sonunu hazırlayacak” olan kapitalist merkezileşmeye bırakmalıydı. Küçük sanayiden hoşnutsuzluk noktasında, diğer konuların neredeyse tümünde mücadele ettikleri ortodoks ekonomistlerle kesinlikle aynı safta yer alıyorlar.

Bu inancın temeli, Marx’ın –sondan bir önceki kitabı olan– *Kapital*’in sonuç bölümlerinden birinde yer alıyor; yazar burada sermayenin yoğunlaşmasından bahsediyor ve bunun “kaçınılmaz bir doğa yasası” olduğunu düşünüyor. Tekstil sanayisinde yaşananlar sonucunda ortaya çıkan “sermayenin yoğunlaşması” düşüncesi, “kırklı yıllarda” Considérant başta olmak üzere tüm Fransız sosyalistlerin ve onların Alman takipçilerinin yazılarında sıkça yeniden zikredilir

olmuştu. Bu düşünce toplumsal bir devrimin kaçınılmazlığı lehine bir delil olarak kullanılıyordu. Ancak Marx daha çok bir düşünür olduğundan, 1848 yılında sanayide tahmin edilmeyen gelişmelerin yaşanacağını farkına varmamış olabilir; bugün yaşıyor olsaydı, küçük sermayedar sayısında yaşanan müthiş artışa ve orta sınıfın modern “milyonerlerin” gölgesi altında binlerce yöntemle yarattığı servete gözlerini kapatmazdı kesinlikle. Aynı zamanda büyük olasılıkla küçük sanayinin enkaz hâline gelmesinin ne kadar yavaş olduğunu da fark edecekti. Bu yavaşlık kırk-elli yıl öncesinden öngörülemezdi; çünkü taşımacılığın sağladığı kolaylıklar, talepte çeşitliliğin artması ya da küçük ölçeklere devinim gücü sağlamak için kullanılan araçların günümüzdeki ucuzluğu o günlerde tahmin edilemeyecek şeylerdi. Bir düşünür olarak bu somut gerçekleri incelemiş olacaktı ve –daha önce Rus köylü toplumu için yapmış olduğu gibi– önceki formülasyonunun mutlaklığını büyük olasılıkla azaltırdı. Takipçilerinin –politik mücadelede slogan hâline gelecek kadar kolay olan– mutlak formüllere daha az dayanmaları ve öğretmenlerini, *somut* ekonomik fenomenlerin analizi konusunda taklit etmeye çalışmaları çok daha iyi olurdu.

Bazı küçük esnafılık dallarının Almanya’da şimdiden yok olmaya mahkûm olduğu açıktır; ancak bunun tam tersine kendilerine büyük bir canlılık bahşedilmiş olan diğer dallar mevcuttur ve bütün ihtimâller varlıklarını devam ettirmelerinden ve önümüzdeki yıllar boyunca daha çok gelişmelerinden yanadır. Milyonlarca metre dokumanın yapıldığı ve en iyi kalitenin karmaşık bir makine yardımıyla elde edilebildiği tekstil benzeri fabrikasyon imâlâtta, el tezgâhlarının motorlu tezgâhlarla rekabet şansı olmadığı ortadadır. Yerel koşullara bağlı olarak, kimi kendini bir süre daha idame ettirebilse de sonunda ortadan kalkacaktır.

Aynı şey demir sanayilerinin birçok dalı, madenî eşya, çömlek ve benzeri için de geçerlidir. Ama fantezi kumaş imâ-

lâtında olduğu gibi, milyonlarca kişi için yapılırsa bile zevk ve yaratıcılık isteyen; talep edilen yeni mamûl çeşitlerinin sunulabilmesi için makine ve aletlerin sürekli yenilenmesini gerektiren; ya da oyuncak, enstrüman, saat, bisiklet ve benzerlerinde olduğu gibi büyük bir mamûl çeşitliliğinin söz konusu olduğu ve yeni icatların birbirini izlediği her yerde; ve son olarak da işçinin estetik zevkinin işin en önemli kısmını oluşturduğu küçük lüks mal imâlâtının yüzlerce dalında küçük esnafılık, kırsal atölyeler, ev içi sanayi ve benzerleri için çok geniş bir alan mevcuttur. Bu sanayiler için açıktır ki daha fazla temiz hava, daha çok fikir, daha genel bir kavrayış ve daha fazla işbirliği gereklidir. Ama aynen Fransa'da daha önce tanık olduğumuz gibi, girişimci ruhun şu ya da bu şekilde uyandığı Almanya'da da çok küçük ölçekli sanayinin yeni bir gelişme içinde olduğunu görüyoruz.

Bugün Almanya'da neredeyse tüm küçük esnafılık dallarında işçilerin sefalet içinde olduğu söyleniyor. Almanya'da karşılaştığımız çoğu merkezîleşme hayranı, işçilerin menfaati için yerini "kapitalist merkezîleşmeye" bırakması gereken "şu ortaçağ kalıntılarının" ortadan kalkmasını öngörüp talep ederken sürekli bu sefaleti öne sürüyor. Oysa gerçek şu ki, küçük esnafın istihdam ettiği işçilerin sefaleti ile aynı bölge ve aynı daldaki fabrikalarda çalışan ücretli işçilerin sefaletini karşılaştırdığımızda, aynı sefaletin fabrika işçileri için de geçerli olduğunu görürüz. Haftada 9'la 11 şilin arası bir ücretle geçiniyorlar, kırdan yaşamak yerine şehrin kenar mahallelerinde oturuyorlar. Günde on bir saat çalışıyor, sık sık ortaya çıkan krizler nedeniyle her zamankinin üzerinde bir sefalete de maruz kalıyorlar. Sadece belli işlerdeki bazı fabrika işçileri, ancak işverenlerine karşı bin bir türlü acıya maruz kalarak yürüttükleri mücadelelerin ardından iyi kötü "geçinebilecekleri bir ekmek parası" koparmayı başarabildiler.

Tüm bu acıları hoş karşılayarak, bunları, bir "doğa yasa-

sının” ve sanayinin *kaçınılmaz* yoğunlaşması yönündeki *kaçınılmaz* bir adımın gerçekleşmesi olarak değerlendirmek saçmalıktan başka bir şey değildir. Tüm işçilerin sadakaya muhtaç hâle getirilişinin ve bütün köy sanayilerinin yıkılışının daha yüksek bir endüstriyel organizasyona yönelik *kaçınılmaz* bir adım olduğunu iddia etmek, günümüzün yetersiz ekonomik bilgisi dahilinde söylenebileceklerden çok daha fazlasını ileri sürdüğümüzü göstermekle kalmıyor, hem doğa hem ekonomi yasalarını kapsamlı bir biçimde muhakeme etmeye muhakkak ihtiyacımız olduğuna da işaret ediyor. Aksine, büyük sanayilerin kendi meziyetlerine dayanarak gösterdiği gelişimi inceleyen herkes, hiç şüphesiz, bu amaç uğruna işçi sınıfının çektiği acıların *hiç de kaçınılmaz olmadığını*, –ulusun değil– belli bir azınlığın geçici çıkarlarına hizmet etmek için bunlara maruz bırakıldıklarını söyleyen Thorold Rogers’a hak verecektir.

Küçük sanayilerin durumu üzerine yapılan tüm araştırmalarda bir gerçek öne çıkıyor. Bunu Fransa ya da Rusya’da olduğu gibi Almanya’da da saptadık. Fabrikaların küçük sanayiye karşı sayısız iş alanında üstünlük kazanmasının nedeni ne işin fabrikalardaki *teknik* organizasyonu, ne de ana motorlara dayalı ekonomilerin hayata geçmesidir; bu üstünlüğün nedeni büyük şirketlerin tasarrufunda olan mamûl *satışı* ve hammadde *alımında* avantajlı durumda olmalarıdır. Her nerede birlikler oluşturmak ya da mamûlün pazarda satışını garanti etmek suretiyle bu sorun aşıldıysa, öncelikle işçi ya da zanaatkârların durumunun derhal düzeldiği, ve bunu ilgili sanayilerdeki teknik gelişmelerin izlediği görülmüştür hep: Mamûlü geliştirmek için ya da imâlât hızını arttırmak için yeni yöntemler ortaya konmuştur veya yeni motorlar kullanıma sokulmuştur ya da mamûlün mâliyetini azaltmak üzere iş yeniden örgütlenmiştir.

Bunun tersine, umutsuz ve tecrit edilmiş işçi ve zanaatkârlar –Adam Smith’ten bu yana– ücretleri açlık sınırına

çekme hususunda tek kişi gibi davranmakta “açık ya da üstü örtülü” bir uzlaşma içinde olan toptancıların insafına kalma-ya devam ettikleri her yerde –ki birçok küçük sanayi ve köy sanayisi için durum budur– çok kötü koşullar içinde yaşamalarına rağmen fabrika kısıkcındaki sınıflara katılmaktan kaçınıyorlarsa eğer, bunun nedeni görece özgür olmaktadır ısrarları ve fabrikada kendilerini neyin beklediğini bilmeleridir. Fabrikanın gelişinin birçok durumda erkekler için işsizlik, kızlar ve oğlanlar içinse fabrikaya alınma anlamına geldiğini bildiklerinden, köyde fabrikaların ortaya çıkmasını önlemek için ellerinden geleni yaparlar.

Köylerdeki kooperatif ve benzeri birliklere gelince, Alman, Fransız, Rus ve Avusturya hükümetlerinin şimdiye kadar işçilerin, *özellikle de köylü işçilerin* ekonomik amaçlı herhangi bir birliğe girmesini nasıl bir kıskançlıkla önlediklerini unutmamak gerekir. Fransa’da köylü sendikalarına ancak 1884 yasasıyla izin verildi. Vergi, serflik ve benzeri yöntemlerle köylüleri olası en düşük seviyede tutmak, birçok Kıta devletinin politikası oldu ve olmaya da devam ediyor. Almanya’da birlik kurma hakları ancak 1876’da, bir ölçüde tanındı ve bugün bile, sadece zanaatkârların mamûllerinin satışını yapmak amacıyla kurulan bir kooperatifin kısa süre içinde kayda “politik birlik” olarak geçirilmesi ve bu suretle kadınların ihracı gibi bildik sınırlamalara maruz bırakılması çok zaman almadı. Bu politikanın köy birlikleri alanındaki çarpıcı bir örneği, emekçilerin yabancı alıcılarla doğrudan ilişkiye girmesini önlemek üzere oyuncak toptancılarının aldığı katı önlemleri dile getiren Profesör Issayev tarafından verilmiştir.

Küçük sanayilerin yaşamını ve mücadelesini yüzeysel ilginin üzerinde bir dikkatle inceleyen biri, küçük sanayilerin yok olma nedeninin “yüz tane küçük motor yerine yüz beygir gücündeki tek bir motor kullanarak tasarruf gerçekleştirilmesi” olmadığını görmektedir. Bu sıkıntı her fırsatta

dile getirilir. Oysa Shaffield'da, Paris'te ve daha birçok yerde merkezî bir makineye bağlanmak ya da Profesör W. Unwin'in bire bir gözlemlediği gibi elektrik enerjisi aktarımıyla çalışan çarkların bulunduğu atölyeler kiralamak suretiyle bu sıkıntı kolayca aşılmıştır. Fabrikaların batmama nedenleri fabrikasyon yoluyla önemli bir tasarrufun gerçekleştirilebilmesi değildir; sanılandan çok daha fazla durumda gerçek bunun tam tersidir. Batmıyorlar, çünkü bir fabrika kuran kapitalist kendini hammadde alımında toptancı ve bayilere bağımlı olmaktan kurtarıyor, ve özellikle mamûlün tüketicileriyle muhatap olmaktan kurtularak toptancı ve ihracatçılarla doğrudan muhatap olabiliyor, ya da herhangi bir mamûlün farklı üretim aşamalarından birinde yoğunlaşıyor. Shulze-Gawernitz'in İngiltere'de pamuklu sanayisinin organizasyonuna ve Alman iplik fabrikası sahiplerinin hammadde Liverpool'a bağımlı oldukları dönem boyunca uğraşmak zorunda kaldıkları güçlülere ayırdığı sayfalar bu konuda son derece bilgilendiricidir. Pamuklu sanayisini karakterize eden şey, diğer sanayiler için de geçerlidir.

Şu an yukarıda sözü edilen mekanik güçle donatılmış küçük atölyelerinde çalışan Sheffield çatal-bıçak yapımcıları tek bir büyük fabrikada bir araya gelmiş olsalardı, fabrikanın yaratacağı en önemli avantaj, mamûl kalitesine oranla imâlât mâliyetlerindeki düşüş *olmayacaktı*; hatta hissedarların olduğu bir şirkette mâliyetler artabilir. Yine de –ücretler dahil– kâr, demir ve kömürün alış mâliyetlerindeki düşüş ve mamûlün satışındaki kolaylıklar nedeniyle işçinin toplam kazancından büyük olurdu.

Bu büyük kuruluş, o günün ticaretinin gerektirdiği *teknik* özelliklere sahip olması türünden etmenler nedeniyle değil, kooperatif örgütlenme sayesinde üstesinden gelinebilecek türden etmenler nedeniyle avantajlı olacaktı. Pratikten yetişenler bunları gayet iyi bilirler.

Fabrika sahibinin sahip olduğu bir başka avantajın da,

imâlâtın hatırı sayılır bir miktarda olması şartıyla en kötü kalite mamûlünü bile satabilmesi olduğunu eklememize hiç gerek yok. Ticarete yabancı olmayanlar, dünya ticaretinin büyük bir kısmının “tapon”, hurda, “Kızılderili battaniyesi” türü uzak ülkelere sevk edilen mallardan oluştuğunu bilir. Daha yeni gördüğümüz üzere— tüm şehirlerde imâl edilenler “tapon” maldan başka bir şey değil.

Bir takım küçük işletmelerin, zanaatkâr faaliyetinin ve ev içi sanayinin *imâlâtın* kendisinden değil de mamûllerinin *satışını* organize edemediklerinden yenilmesi, tümüyle Avrupa ekonomik yaşamının temel bir gerçeği olarak algılanabilir. Aynı şey ekonomi tarihinin her sayfasında yinelenmektedir. Tüccarın kölesi hâline gelmeden *satışını* organize edememek Ortaçağ kentlerinin önde gelen özelliklerindendi; *adeta, bir bütün olarak topluluk eliyle mamûlleri için istikrarlı bir satış seviyesi tutturamadıkları* ya da topluluğun menfaatine yeni bir mamûlün *satışını* organize edemedikleri için giderek lonca-tüccarın ekonomik ve politik boyunduruğu altına girdiler. Bu tür mamûllerin pazarının bir yandan Asya’ya, diğer yandan Yeni Dünya’ya kaymasıyla durum ölümcül bir hâl aldı; ticaretin *komünal* olmaktan çıkıp *bireyselleşmesiyle* beraber, bu şehirler belli başlı tüccar aileler arasındaki rekabette kolay lokma hâline geldiler.

Elli yıl önce imâlât kapasitesinde her daim başarısız olan kooperatif topluluklarının günümüz üretken atölyelerinde başarılı olmaya başladıklarını gördüğümüzde daha önceki başarısızlıklarının nedeninin, imâlâtı düzgün ve ekonomik olarak organize etme yeteneğinden yoksun olmaları değil, imâlâtını yaptıkları malların *satıcısı* ve ihracatçısı olarak davranma yetersizlikleri olduğu sonucuna varabiliriz. Şu anki başarıları ise bunun tersine, kendi egemenliklerinde olan dağıtım toplulukları ağı ile açıklanmaktadır. Satış basitleştirilmiş ve *öncelikle pazarı örgütleme yoluyla imâlât mümkün hâle getirilmiştir.*

elle yapılabilir ve basit pamuklular el tezgâhlarında dokunabilir; ancak bu tür anomaliler devam etmeyecektir. Basit malların imâlâtında el emeğinin yerini makine alacaktır. Ama bununla birlikte el emeği büyük olasılıkla, şu an tamamen fabrikasyon olan birçok şeyin sanatsal son işlemlerinin yapılmasında etkinlik alanını arttıracaktır; binlerce genç ve yeni ticaretin gelişmesinde her zaman önemli bir etken olarak kalacaktır.

Ancak şu soru ortaya çıkıyor: Şu an köylerde elle dokunmakta olan pamuklu, yünlü ve ipekli kumaşlar tarlalardaki işlerle bağı kesmeksizin, aynı köylerde makinelerle dokunamaz mı? Şu an tamamen elle yapılan yüzlerce ev içi imâlâtta –halihazırda örgücülükte ve diğer birçok benzerinde olduğu gibi– işgücü tasarrufu sağlayacak makinelerden yararlanılmaz mı? Fabrikaya ihtiyaç duyulmayan her yerde, küçük motorun şu an olduğundan çok daha yaygın olarak kullanılmaması için hiçbir neden yoktur; nitekim fabrikanın daha avantajlı olduğu her yerde –Fransa’nın bazı köylerinde şimdiden gördüğümüz gibi– köyün küçük bir fabrikasının olması için de hiçbir neden yoktur.

Hepsi bu kadar değil. Devinin gücü sağlayıcısı ve makine donanımıyla birlikte bu fabrikanın topluluğa ait olmaması için de hiçbir neden yoktur; yukarıda bahsedilen atölyelerde ve Jura dağlarının Fransa’da kalan bölümündeki küçük fabrikalarda durum şimdiden böyledir. Şu an, kapitalist sistem altındaki fabrikanın köyün lânet okuduğu bir şey olduğu açıktır; fabrika çocukları aşırı çalıştırırken köyün erkeklerini de sadakaya muhtaç hâle getirir; –Sheffield ya da Solingen’deki gibi– eski ticarî örgütlenmelerini korumayı başardıkları ya da –Jura’daki gibi– katışıksız bir sefaletin içine itilmedikleri sürece, işçilerin fabrikaya tüm güçleriyle karşı çıkmasından doğal bir şey yoktur. Ancak daha akılcı bir toplumsal örgütlenme altında –köy için bir nimet olan– fabrikaya kimse karşı çıkmazdı. Ve daha şimdiden, birkaç köy

tarımın sanayi ile birleşmesinden elde edilecek yararları bir oranda gösteriyor. Aslında küçük esnaflığın en belirgin özelliği, yalnızca tarımla birleştiği yerlerde nispi bir refahın görülmesidir: Burada işçiler toprak sahibi olmaya ve onu işlemeye devam etmektedirler. Fransa ve Moskova'da fabrika rekabetini hesaba katması gereken dokumacılar arasında bile, toprağı bırakmaya zorlanmadıkları sürece nispi bir refah devam etmektedir. Bunun tersine yüksek vergilerin ve bir kriz döneminde yoksullaşmanın, elindeki son toprak parçasını tefeciye vermesi için ev içi işçiyi zorlaması hâlinde, sefalet işçinin evine süzülerek girer. Terleticiler, kan emiciler mutlak bir güç kazanır, korkunç bir iş yükü ortaya çıkar ve esnaflığın tamamı çoğu kez çöker.

Bu tür gerçeklerin yanı sıra, son günlerin "Bahçe Şehirler"* hareketinde ifadesini bulan ve daha önce sözünü ettiğimiz gibi gün geçtikçe daha da belirginleşen fabrikaların köylere doğru göç etme eğilimi çok anlamlı. Sanayinin tarımla birleşmesi için el emeği aşamasına geri dönmesi gerektiğini düşünmek elbette büyük bir hata olur. Makineden yararlanarak insan emeğinden tasarruf edilebilen her yerde makine hoş karşılanır ve rağbet görür; en azından imâlâtın bazı aşamalarında makine kullanımından büyük yarar elde edilmeyen tek bir sanayi dalı yoktur diyebiliriz. Sanayinin bugün içinde bulunduğu kaotik ortamda çivi ve ucuz kalem çakıları

* [Şehir ile kırsal avantajlarını bir araya getirmek üzere Britanyalı şehir planlamacısı Ebenezer Howard tarafından düşünülp, II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurduğu bir dernek tarafından hayata da geçirilmiş olan, küçük şehirlerden müteşekkil bir yerleşim sistemi. Temiz ve yeşil bir çevre, iş ve sosyal yaşam imkânları ve nüfusun desantralizasyonunu hedefleyen bu yerleşimlerde endüstri alanları şehrin en dış kısmında kalıyordu, merkezde ise kamusal alanlar ve çarşılar yer alıyordu. Bu yerleşimlerde spekülasyonu önlemek üzere arazi mülkiyeti kamuya ait olup, sakinlerine uzun vadeli olarak kiralanıyordu. Şehrin genişlemesi ise onu çevreleyen tarımsal arazi ve açık alanlardan müteşekkil bir tampon alanla önleniyordu. -y.n.]

Bunlar, Almanya ve diğer yerlerdeki küçük sanayilerin incelenmesinden çıkarılabilecek sonuçlardan birkaçıdır. Ve Almanya için, tereddüt etmeksizin şunlar söylenebilir: Köylülerin topraktan sürülmesi yönünde ülkemizdekine benzer düzenlemeler yapma yoluna gidilmeyip aksine küçük toprak sahiplerinin sayısı arttırılırsa, bu kişiler zorunlu olarak, tarıma ilâveten –Fransa’da daha önceleri ve şimdilerde olduğu gibi– çeşitli küçük işletmelere yöneleceklerdir. Köylerde entelektüel hayatı uyandırmak için ya da köylülerin veya taşranın toprak üzerindeki haklarını garantilemek üzere atılacak her adım, zorunlu olarak köylerde sanayinin büyümesine katkıda bulunacaktır.

Araştırmalarımızı diğer ülkeleri de kapsayacak şekilde genişletseydik, İsviçre’de ilginç gözlemler yapılabilecek muazzam bir alanla karşılaşırđık. Burada çok küçük ölçekli sanayi türlerinin aynı şekilde canlı olduğunu görürdük ve üç farklı destek paketiyle küçük işletmeleri devam ettirmek için farklı kantonlarda neler yapılmış olduğundan bahsedebilir-dik: İşbirliğinin genişletilmesi, okullarda teknik eğitimin geniş çapta yaygınlaştırılması ve ülkenin çeşitli yerlerindeki yarı-sanatsal üretimin yeni dallarının okullara tanıtılması, ve şelalelerden elde edilen elektrik enerjisi ya da hidrolik enerji vasıtasıyla işletmelere ucuz devinim gücü temininin eski ya da yeni sayısız küçük esnaflık dalına getirdiğı canlılık üzerine çok faydalı ve değerli bir kitap kaleme alınabilirdi. Böyle bir kitap, bu kitabın ilk baskısında “tarlaların ortasındaki fabrika” diye tabir ettiğim tarımla sanayinin iç içe geçişi hadisesinin İsviçre’de son zamanlarda geldiğı aşamayı göstermesi açısından da çok faydalı olacaktı. Bu durum günümüzde herhangi bir yolcunun bile dikkatini çekiyor.

Tekrar gözden geçirirken kısaca andığımız somut gerçekler, sanayinin şimdiki gibi kapitalist bir fabrika biçiminde değil de, sosyal olarak örgütlenmiş, makine ve teknik bilgi desteğı alan sanayi üretimi şeklinde köye gelmesi hâlinde,

topluluğunda bu yönde bir hareket *olduğunu* gösteren kesin kanıtlar var.

İnsanın, emeğini tarla ve atölye arasında bölmekten sağlayacağı ahlâkî ve fizikî faydalar ortada. Ama sorun şu ki, bize modern sanayilerin zorunlu olarak merkezîleşmesi gerektiği söylenmekte. Politikada olduğu gibi sanayide de ne çok merkezîleşme hayranı var! Ancak her iki alanda da merkezîyetçilerin ideallerinin fena hâlde revizyondan geçmesi gerekiyor. Aslında, modern sanayileri inceleyecek olursak, bunların bir kısmında gerçekten de yüzlerce, hatta binlerce işçinin toplanıp işbirliği yapması gerektiğini çok geçmeden fark ederiz. Büyük demir işleri ve madencilik girişimleri kesinlikle bu kategoriye girer; transatlantikleri köy fabrikalarında inşa edemezsiniz. Fakat büyük fabrikalarımızın çoğu, çok sayıda farklı sanayinin ortak bir yönetim altında kümelenmesinden başka bir şey değildir; kalanı ise –bizim dev eğirme ve dokuma tesislerimizin çoğunda olduğu gibi– aynı makinenin yüzlerce kopyasının bir yere kümelenmesinden ibarettir.

İmâlât tamamen özel girişim olduğu için, girişimciler belli bir sanayinin tüm dallarını kendi işletmeleri altında bulundurmayı yararlı buluyor; böylece hammaddenin art arda geçirdiği değişimlerden elde ettikleri kazanç katlanarak artıyor. Ve binlerce motorlu dokuma tezgâhı tek bir fabrikada bir araya geldiğinde, fabrika sahibi pazar hâkimiyetini elinde tutuyor olmaktan yararlanıyor. Ancak *teknik açıdan* bakıldığında böylesi bir birikimin avantajları önemsiz ve genellikle güvenilmezdir. Pamuklu sanayisi gibi böylesine merkezîleşmiş bir sanayi bile, belli bir malın farklı imâlât aşamalarında çok sayıda ayrı fabrikaya bölünmesinden herhangi bir zarar görmez: Manchester’da ve komşusu olan kasabalarda bu böyledir. Küçük esnafığa gelince, saat yapımında ve diğerlerinde atölyeler arasındaki daha da büyük alt bölünmelerde herhangi bir sorun yaşanmamıştır.

Bir beygir gücü değerindeki birim enerjinin küçük motorlarda mâliyetinin yüksek olduğunu, on kat büyük bir motor-da ise bu mâliyetin çok daha düşük olduğunu; bir kilo pamuk ipliğinin, fabrikanın iş sayısını iki katına çıkarması hâlinde çok daha ucuza mâloldüğünü hep duymuşuzdur. Ancak örneğin Profesör W. Unwin gibi en iyi mühendislik otoritelerinin görüşüne göre, hidrolik ve özellikle elektrik enerjisinin merkezî bir istasyondan dağıtılıyor olması bu argümanın ilk bölümünü tartışma dışı bırakıyor. İkinci bölümüne gelince, bu tür hesaplamalar sadece yarı mamûlü diğer işlemlere hazırlayan sanayiler için uygundur. Değerini esas olarak usta işi işçilikten alan sayısız mamûl türüne gelince, bunlar birkaç yüz eleman, hatta birkaç usta istihdam eden ufak fabrikada bile en iyi şekilde imâl edilebilirler. Bu kadar sözü edilen “yoğunlaşma”, çoğu kez, kapitalistlerin teknik süreci ucuzlatmak için değil, *pazara hâkim olmak* için şirketleri birleştirmesinden başka bir şey değildir.

Mevcut şartlar altında bile, devasa fabrikalar makinelerini tüketicilerin sürekli değişen taleplerine cevap verecek bir hızda tadilattan geçiremedikleri için büyük sorunlarla karşılaşılıyorlar. 1886-1890 krizi sırasında bu ülkede, adını belirtmeye gerek olmayacak denli iyi bilinen büyük firmaların başarısız olmasının nedeni çoğunlukla buydu. Bir önceki bölümün başında belirtmiş olduğum yeni sanayi dallarına gelince, bunlar her zaman küçük ölçekte başlangıç yapmak zorundadır; eğer daha küçük kümelenmeler sanatsal zevki ve yaratıcı dehayı teşvik edecek kurumlar eliyle desteklenirse, büyük şehirlerde olduğu kadar küçük kasabalarda da başarılı olabilirler. Son dönemde oyuncakçılıkta sağlanan gelişmeler, bunun yanı sıra matematiksel ve optik cihazlarda, mobilya, küçük lüks mallar, çanak çömlek ve diğerlerinde erişilen mükemmellik, yerinde birer örnektir. Sanat ve bilim artık büyük şehirlerin tekelinde değil ve tüm ülkeye yayılmaları, beraberinde daha da ilerlemeyi getirecektir.

Belli bir ülkede sanayinin coğrafi dağılımı, elbette büyük oranda doğal şartların bileşkesine bağlıdır; bazı bölgelerin kimi sanayi dallarının gelişimi açısından en uygun şartları sunduğu açıktır. Clyde ve Tyne kıyıları gemi inşa alanları için en uygun bölgelerdir, ve gemi inşa alanlarının çeşitli atölye ve fabrikalarla çevrili olması gerekir. Aynı bölgelerin doğal özelliklerine bağlı olarak, belli ölçüde gruplaşma her zaman sanayinin yararına olacaktır. Ancak kabul etmeliyiz ki, şu anda *asla* bu özelliklere göre gruplaşmamıştır. Bunların gelişimini ve şu anki dağılımını esas olarak din savaşları ve ulusal rekabet gibi tarihsel nedenler hayli etkilemiştir; ve aynı şekilde işverenler –artan nakliye olanakları nedeniyle önemini şimdiden kaybeden ve imâlâtçıların çok uzak-taki müşteriler için değil de kendileri için imâlât yapmasıyla önemini daha da kaybedecek olan– satış ve ihracat kolaylığını dikkate alarak hareket etmek durumundaydılar.

Akılcı bir şekilde organize olan bir toplumda neden Londra reçel ve koruyucu madde ticaretinde büyük bir merkez olmaya devam etsin ve neden Birleşik Krallık'ın neredeyse tamamı için şemsiye imâl etsin? Neden Whitechapel'daki sayısız küçük zanaat tüm ülkeye yayılmak yerine orada kalsın? İngiliz hanımların giydiği mantoların Devonshire ya da Derbyshire yerine Berlin ve Whitechapel'da dikilmesi için hiçbir neden yoktur. Paris neden Fransa'nın tamamı için şeker rafine etsin? Birleşik Devletler'de kullanılan çizme ve ayakkabıların yarısı neden Massachusetts'deki 1.500 atölyede imâl edilsin? Bu ve bunun gibi anomalilerin devam etmesi için hiçbir neden yoktur. Bu sanayilerin dünyanın her yerine dağılması gerekir; ve sanayinin tüm uygar uluslar arasında dağılmasını, zorunlu olarak, fabrikaların her bir ulusun toprakları üzerindeki dağılması takip edecektir.

Bu evrim sırasında, her bir bölgenin doğal ürünleri ve coğrafi şartları, elbette gelişecek olan sanayinin karakterini belirleyecek faktörlerden *biri* olacaktır. Ancak İsviçre'nin

çelik üretmek için ne demir madeni, ne kömürü ne de bunları ithâl edebileceği bir limanı varken bir buhar makinesi, lokomotif ve buharlı gemi ihracatçısı olduğunu gördüğümüzde; Manchester bir limana sahip olma meselesini hallettiği hâlde Belçika'nın daha önemli bir üzüm ihracatçısı olmayı başardığını gördüğümüzde, sanayilerin coğrafi dağılımında yerel ürünlere sahip olma ve denize yakınlık açısından avantajlı olma faktörlerinin hiç de belirleyici olmadığını görüyoruz. Hepsini birlikte göz önüne aldığımız zaman, *zihinsel* faktörün –yani yaratıcılık ruhu, uyarılama yeteneği, politik serbestlik ve diğerlerinin– hepsinden önemli olduğunu anlamaya başlıyoruz.

Okurlar daha şimdiden, tüm sanayi dallarının diğer çok çeşitli sanayi dallarıyla yakın temasta olmasının büyük avantaj sağladığını sayısız örnekte gördü. Her sanayi, kendisini saran *teknik bir ortama* ihtiyaç duyar. Ancak aynı şey tarım için de geçerlidir.

Tarım, makinenin desteği olmadan gelişemez, makinenin mükemmel biçimde kullanımı ise sanayi ortamı olmaksızın genelleştirilemez; makine üzerine çalışan atölyeler toprağı ekenin kolayca ulaşabileceği mesafede değilse tarım makine-lerinin kullanımı mümkün değildir. Köydeki demirci bu iş için uygun değildir. Çarktaki dişlerden biri kırıldı diye harman makinesinin çalışmadan bir hafta yatmak zorunda kaldığı ve yeni bir çark almak için komşu eyalete özel olarak birini göndermek gerektiği bir durumda harman dövme makinesi kullanmak mümkün değildir. Gelin görün ki, çocukluğumda Orta Rusya'da gördüğüm tam olarak buydu; ve aynı duruma son dönemde, 19. yüzyılın ilk yarısında bir İngiliz otobiyografisinde de rastladım. Bunun yanında, ılıman kuşağın kuzeyindeki tüm bir bölgede, çiftçilerin uzun kış ayları boyunca endüstriyel bir uğraşının olması şart. Kırsal sanayide az önce ilginç örneklerini ele aldığımız önemli gelişmeleri sağlayan şey işte budur. Ancak bu ihtiyaç, cam muhafaza

yapılan bahçeciliğin süresini uzatmış olsa bile, Channel Adaları'nın yumuşak ikliminde de kendini hissettiriyor. "Bu tür sanayilere ihtiyacımız var. Bize öneride bulunabilir misiniz?" diye yazıyor Guernsey'deki bir mektup arkadaşı.

Hepsi bu kadar değil. Tarımın, şehirlerde oturup da her yaz kenar mahallelerinden çıkarak hasat mevsimi için kırsala giden binlerce insanın yardımına çok ihtiyacı var. Londra'nın binlerce yoksul insanı Kent ve Sussex'e tırpancı ve toplayıcı olarak gidiyor, sadece Kent'in fazladan 80 bin kadın ve erkek toplayıcıya ihtiyacı olduğu tahmin ediliyor; Fransa'nın tüm beldeleri ve buralardaki küçük ev sanayileri yazın terk edilir, ve köylüler ülkenin daha verimli topraklarına doğru yola çıkarlar; yüz binlerce insan her yaz Manitoba ve Dakota'nın çayırlarına taşınır. Her yaz hasat zamanında binlerce Polonyalı Mecklenburg'un, Westphalia'nın ve hatta Fransa'nın düzlüklerine yayılır; ve St. Petersburglu imâlâtçıların çoğu, yazın usta işçilerin kendi hisseleri olan toprağı işlemek üzere köylere dönmeleri nedeniyle imâlâtı düşürürken, Rusya'da her yıl milyonlarca erkek, ekini hasat etmek üzere kuzeyden güney çayırlarına doğru kabileler hâlinde yolculuk eder.

Dışarıdan yardım olmaksızın yazın tarım yapılamaz; ancak toprağı *geliştirmek*, verimliliğini ona katlamak için tarımın hâlâ geçici yardıma ihtiyacı var. Buharlı-kazma, drenaj ve gübreleme, Londra'nın kuzey batısındaki ağır balçığı Amerika'nın çayırlarındaki topraklardan çok daha zengin hâle getirecektir. Bu balçığın verimli olması için sadece toprağın kazılması, drenaj borularının döşenmesi, fosfor püskürtme ve benzeri işler için basit, vasıfsız insan emeğine ihtiyaç vardır; ve tüm toplumun yararını gözetken özgür bir toplulukta düzgün şekilde organize edilmiş böyle bir çalışma olsa, fabrika işçileri bu işte seve seve çalışırdı. Toprağın bu tür bir yardıma ihtiyacı var, ve düzgün bir organizasyon altında, birçok fabrikanın yaz aylarında bu iş için durdurul-

ması gerekse bile bu yardımı almalı. Hiç şüphe yok ki günümüz fabrikatörleri, her yıl fabrikalarını birkaç ay boyunca durdurmanın bir felaket olacağını düşünecektir, çünkü bir fabrikaya bağlanan sermayenin her gün ve hatta mümkünse her saat para basması beklenir. Ancak bu, bir kapitalistin meseleye bakış açısıdır, toplumun değil.

Sanayinin gerçek yöneticileri olması gereken işçilere gelince, yıl boyunca hep aynı tekdüze işi *yapmamanın* daha sağlıklı olduğunu anlayacak ve eğer gerçekten fabrikayı nöbetleşe gruplar hâlinde çalışır hâlde tutmanın bir yolunu bulamıyorlarsa, yaz aylarında terk edeceklerdir.

Mevcut şartların yeniden organize edilmesi mümkün olur olmaz, kesinlikle bir sonraki adım –fabrikayı tarlaların ortasına taşımak, Amerika’nın doğu eyaletlerindeki gibi sanayi ile birleşmiş tarımda daima karşılaştığımız tüm faydaları elde etmek ve endüstriyel çalışmanın tarımsal çalışmayla bir bileşimini üretmek suretiyle– sanayiye tüm ülkeye yaymaktır. Bu adım, önceki sayfalarda gördüğümüz gibi, kimi yerlerde zaten atılmış durumdadır. Bu, *üreticinin kendisi için üretmesi* zorunluluğundan kaynaklanır; her sağlıklı kadın ve erkeğin hayatının bir kısmını açık havada fiziksel çalışmayla geçirmesi ihtiyacından kaynaklanır; ve artık kaçınılmaz hâle gelen büyük sosyal hareketler, varolan uluslararası ticareti alt üst edip her bir ulusun kendi varlığını sürdürmek için kendi kaynaklarına dönüşünü zorunlu kıldığı zaman daha da büyük bir zorunluluk hâline gelecektir. Tek tek bireyler kadar bir bütün olarak insanlık da bu değişimden kazançlı çıkacak ve değişim gerçekleşecektir.

Gelin görün ki böyle bir değişim, mevcut eğitim sistemi-mizde köklü bir değişime gidilmesi anlamına gelir. Bu ise, her biri beyniyle olduğu kadar elleriyle de çok yönlü olarak çalışabilen kadın ve erkeklerden oluşan bir toplum demektir. İşte bu “yeteneklerin bütünleşmesi” ve “bütünsel eğitim”i şimdi analiz edeceğim.

Editörün Eki

Elinde not defteri olmaksızın bir tarlayı, fabrikayı ya da atölyeyi ziyaret ettiğini asla düşünemediğimiz Kropotkin (ki buralara çoğu ekonomi teorisyeninden daha sık giderdi), tüm sağ görüşlülerin mutlak doğru olarak kabul ettiği sanayideki yoğunlaşma sürecinin gerekli ve kaçınılmaz olduğu şeklindeki düşüncenin kapitalistler ya da Marksistler tarafından da kabul edilmesi karşısında öfkeye kapılıyordu. Zamanın fabrika başmüfettişi çeşitli ölçeklerdeki sanayi girişimlerinin sayısına ilişkin istatistikleri yayımlamaya başladığında Kropotkin çok sevinmişti, çünkü bu istatistikler onun görüşlerini ziyadesiyle onaylamış ve Kropotkin, rakamların daha anlaşılır hâle gelmesi için fabrika başmüfettişiyle yazışmaya başlamıştı. Arkadaşı ve sürgün dostu Çerkesov “*Sermayenin Yoğunlaşması: Marksist Bir Safsata*”¹ isimli bir broşür yazdı ve bu broşürde, mülkiyetin dağıtılması ifadesiyle onun görüşlerini destekledi.

Bugün daha karmaşık bir soru sormamız gerekiyor. Çalışanların sayısı, girişimin sermaye değeri, mamûlün değeri, kârlılığı ya da imâlât için yatırılan sermayenin sahipliği meselesini mi tartışıyoruz? Ekonomistlerin sanayide ölçeğin önemini belirleme çabaları, Michael Utton’un *Sanayide Yoğunlaşma*² adlı çalışmasında karakterize edilmiştir. Burada Utton, “ölçek ekonomisinin büyük atölyelerin aksine büyük *firmalar* tarafından gerçekleştirilebileceği yönünde kanıt bulmak çok zor ... ve varolan kanıtlar, bu tür ekonomilerin ne imâlât sanayisinde genelleşmiş olduğunu, ne de mâliyetlerin düşürülmesinde önemli olduğunu gösteriyor” sonucuna varır. Ancak Kropotkin’in bakış açısının geçerliliğini değerlendiren okurun ikilemi, bulunduğu odaya baktığında çözülür. Elbiseden mobilyaya, insan eliyle yapılan şeylerin çoğunun çok küçük ölçekli sanayi mamûlü olduğunu görmeyecek midir?

“İleri teknolojinin karmaşık ürünü” transistörle radyo ve benzerleri bile pekâlâ küçücük fabrikalarda imâl edilen parçalardan oluşmuş, kadın ve çocuklar tarafından Hong Kong kaldırımlarında monte edilmiş olabilir.³

Sanayide büyük olana tapmak, Kropotkin’in tespit ettiği gibi, onun gerçek boyutlarını abartmamıza neden oluyor. İnşaat sanayisiyle sınırlı deneyimlerim beni onun görüşlerine yakınlaştırdı. İskeletin –sanayileşmenin semeresi olan– standart parçalardan oluşmasının zorunlu olduğu söylendiği için sadece sanayi ürünü bileşenlerle inşa edilecek bir yapı üzerinde çalıştığımı hatırlıyorum. Bu parçaların imâl edildiği fabrikaya gittiğim zaman, kafes kirişlerin kol gücüyle çalışan bir Staffa bükme makinesi kullanan yaşlı bir adam tarafından imâl edildiğine ve değişiklik gerektiğinde sadece kendisine bir sonraki kirişi daha uzun ya da daha kısa yapmasını söylemenin yettiğine tanık oldum. Sanayinin büyük olması *gerektiğini* sadece biz varsayıyoruz.

Aslında endüstriyel birimlerin fizikî büyüklüğü teknik anlamda bir karmaşıklık ya da fonksiyonel verimliliği göstermekten çok, salt büyüklüğün, gücün ve kârın kültü olduğu otoriter toplumların kaçınılmaz yan ürünlerine delalet ettiği hâlde, bizler sanayide büyüklük kültürüyle hipnotize edilmiş durumdayız. Bu durum, devasa Cunarders gibi savurganlık sonucu inşa edilen aşırı büyük gemilerin inşasında görünür hâle geliyordu ve bunlar tarihe karıştıktan sonra ifadesini gülünç bir şekilde savurgan uçaklarda buldu, ki Concorde bu zincirin son halkasıdır. (Brabazon’u hatırlayın; ona bir kalkış pisti yapmak için bir sürü köy haritadan silinmişti, sonra milyonlarca sterlin değerindeki hangarında çürüyüp gitti ve nihayetinde hurda olarak parçalara ayrıldı.)

1950’lerde Profesör S.R. Dennison aynı şeyi keşfederek, modern sanayinin *kaçınılmaz* olarak daha büyük üretim birimlerine yol açtığı şeklindeki avuntunun Marksist bir satsata olduğunu ilân etti:

“Sanayinin büyük bir kesiminde, küçük birimlerin imâlâtta verimlilikleri, sanayi devlerinininkine en azından eşit ve hatta bazı durumlarda daha fazladır. Birleşik Krallık’taki firmaların yaklaşık %92’sinde çalışan sayısı 250’den azdır ve bununla birlikte ulusal imâlât toplamının çok büyük bir kısmını bu kesim üstlenmektedir. Birleşik Devletler’de de durum hemen hemen aynıdır.”⁴

Dr. Mark Abrams’ın görüşleri, sanayiye tek bir devasa montaj hattı olarak hayâl edenleri yine şaşırtacaktır:

“Kamulaştırmaya ve büyük özel firmaların büyümesine rağmen, büyük (yani bin kişiden daha fazla kişiyi çalıştıran) organizasyonlar tarafından istihdam edilen çalışan nüfusun toplam çalışan nüfusa oranı nispi olarak hâlâ küçüktür. Bu insanlar çalışan nüfusun %36’sını oluşturur, ve doğrudan kişisel temasın grup içinde mümkün olduğu küçük organizasyonların üye sayısı nispi olarak bunu kat kat aşar.”⁵

Sanayi devlerinin doğasını incelemek ve büyüklüğü endüstriyel verimlilik düşüncesinden kaynaklananların sayısının ne kadar az olduğu konusuna kafa yormak da aydınlatıcı olacaktır. H.P. Barker, özünde birbirinden farklı iki güdüyü ayırt etti: Endüstriyel güdü ve endüstriyel olmayan güdü. Endüstriyel güdüyle kastettiği şuydu:

“Halkın talep ettiği bir mamûl ya da hizmetin normal ticarî gelişimi; buna motorlu araç sanayisi ya da mağazalar zinciri örnek verilebilir. Satıcının aşağıya, sattığı mamûllerin hammaddesine doğru genişlediği, ya da temel malzeme imâlâtçısının yukarıya, kendi temel malzemesinin son alıcısına doğru genişlediği dikey bir genişleme türü de mevcuttur. Sabun ve yağ sanayileri bu gruba girer. Ardından başarılı firmaların iş sahalarını ve ellerindeki fırsatları çeşitlendirmeye, birden çok kazanç kapısı açmaya çalıştığı bir diğer genişleme türüyle karşılaşırız; ve son olarak da, etkin bir

şekilde işletilmesinin başka bir yolu olmadığı için tüm sanayilerin tek bir kumanda altında toplandığı büyüme tipi vardır. Elektrik ve demiryolları buna örnektir.”⁶

Ancak, Barker’ın endüstriyel anlamda yoğunlaşmanın zorunlu olduğu hâlleri göstermek açısından seçtiği örnekleri kuşkuyla karşılayanlar anarşistlerle sınırlı değildi. Elektrik konusunda hatalı olduğunu düşünürken yalnız değilim. Örneğin *New Scientist*’de mevcut sistemin dehşet verici karmaşıklığından bahseden bir başyazı “gelecekte az ya da çok, yerel elektrik üretimine dönüş eğilimi oluşacağı” kehanetinde bulunuyordu ve bir *Guardian* muhabiri, Merkezî Elektrik Üretim Kurulunu “kendi menfaati dışında başka hiçbir şeyi dikkate almadan elektrik iletim ağı oluşturduğu” ve böylece “daha esnek ve yararlı bir enerji sisteminin gelişimine zarar verdiği” için kınıyordu. Demiryolları konusunda da yanıldığını biliyorum; Britanya’da demiryollarının kamulaştırılmasından bu yana geçen zaman, bölgesel otonominin merkezî kontrolden daha arzulanır olduğunu göstermiştir. Demiryollarının merkezî kontrol olmaksızın uluslararası koordinasyonu, Kropotkin’in hiyerarşik olmayan federasyonun başarısını ispatlamak için kullandığı bildik argümanlardan biriydi. Paul Goodman şöyle yazıyor: “Kropotkin’in de işaret ettiği gibi bu durum tam anlamıyla anarşizm lehine bir argümandır; burada örnek verdiği Avrupa demiryolu ağı, yukarıdan dayatılan bir plan olmaksızın, mükemmel şekilde döşenmiş ve işletilmiştir.” Motor sanayisi konusunda da yanıldığını düşünüyorum. Volvo’nun çok bilinen deneyiminden, imâlâtçıların “işî büyütme” adına devasa montaj bantlarını bırakarak ufak çalışma grupları hâline geçmeyi tamamen yerinde bulduğunu biliyoruz. Colin Buchanan’ın ifadesiyle şunu da biliyoruz: “Bir otomobilin fabrika değerinin üçte ikisi, aslî imâlâtçının dış tedarikçilerden aldığı parçalardan oluşur. Fren tamburları, su pompaları, yağ keçeleri, sigortalar, contalar, bağlan-

tı rotları, dinamolar, benzin depoları, darbe sönümleyiciler, karbüratörler, rulmanlar, akslar, kam milleri, yaylar ve araçtaki diğer yüzlerce malzeme aslında ülkeye dağılmış çok sayıda uzman firma tarafından imâl edilmektedir.”⁷

Bay Barker, endüstriyel olmayan ve daha sağlıklı bir gelişim türü derken de benzer alanları tarif ediyordu.

“Bunlar arasında, tek nedeni kârlı tahvil satışı beklentisi olan, borsada başlayıp borsada biten bir tür vardır. Sonra çoğu kez başarılı bir firmanın geçmiş dönem kârının getirdiği büyük kaynakları muhafaza etmesinden kaynaklanan bir şişkinlik türü mevcuttur ki bu durumda yöneticiler, sırf ellerinde böyle bir artıdeğer şişkinliği olduğu için onu yatırıma dönüştürmenin yollarını aramaya başlarlar. Sonra sadece doktriner ya da politik kaygılarla doğmuş büyük iş türleri vardır. Son olarak, sadece bir adamın megalomanisini tatmin etmek üzere yaratılmış olan sanayi devleri vardır.”⁸

Barker 1960’ların sonlarında yaşanan şirket devir ihaleleri ve devlet destekli şirket birleşmeleri dalgasından önce yazıyordu bunları. Bu dönemin olağan açıklaması ölçek ekonomisine geçileceği, olağan argümanı da daha büyük birimler sayesinde Britanya sanayisinin uluslararası pazarda daha etkin rekabet edebileceği biçimindeydi. Ancak o tarihten sonra, Gerald Newbould *Management and Merger Activity* (Yönetim ve Şirketlerin Birleşme Faaliyetleri) adlı kitabında, bu birleşme ve devirlerin amacının endüstriyel verimlilik olarak deklare edilmesine rağmen, asıl hedeflenenin pazar hâkimiyeti kurmak, kurulu hâkimiyeti güçlendirmek ya da rakiplere karşı savunma yapmak olduğu sonucuna varırken⁹ bizzat Sanayi Politikası Grubu tarafından yürütülen bir çalışma da, küçük ölçekli kuruluşların önemini vurgulamış ve Britanya’nın sanayideki zayıflığını büyük şirketlerin sayıca azlığına bağlayan teoriyi çürütmüştür.¹⁰

Bu tür birleşmelerin artışı elbette tam bir mâlî korsanlık-

tır: Nakit toplamak amacıyla şirketin bazı kollarının satılması olarak bilinen işlemde, bir şirketin üretken faaliyetleri nedeniyle değil de kâr amacıyla satın alınması ve tasfiye edilerek –gayrimenkul ve sermaye mallarından oluşan– varlıklarının satılması söz konusudur. Bu durum Kropotkin'in analizinden bugüne dair sonuçlar çıkarmaya yönelik çabaları elbette etkilemektedir. Avam Kamarası'nda konuyla ilgili bir tartışmada Bay Arthur Blenkinsop şöyle dedi: "1960 yılında en büyük 100 şirket ulusun net sanayi varlığının %22'sinden sorumluydu. 1970'e doğru dramatik bir değişiklik yaşandı ve en büyük 100 şirket sanayi varlıklarımızın %50'sinden sorumlu hâle geldi. Bu, Amerika Birleşik Devletleri'ndekinden çok daha ağır bir yoğunlaşmadır." Aynı tartışmada Bay T.H. Skeet şunları belirtti:

"1949 yılında en büyük on şirket, tüm Britanya sanayi ve ticaret şirketlerinin vergi öncesi kârlarının %25'inden sorumluydu. 1969'a gelince bu rakam yaklaşık %50 oldu. Dolayısıyla yoğunlaşma yirmi yıl içinde ikiye katlanmıştı. ... Bolton Raporu da ayrıca küçük firmaların randımandaki payının 1924'te %42, 1951'de %32 olarak hesaplandığını, bu rakamın 1968'de %25'e düştüğünü gösteriyordu."¹¹

Kropotkin gibi işçi sayısı rakamlarını kullanarak tartışsanız rakamlar elbette farklıdır:

"Örneğin –500 ya da daha az çalışanı olan– küçük firmalar Britanya'nın imâlât sanayisinin %90'ından fazlasını oluşturuyor. Birleşik Devletler'de 16 milyon kişiyi istihdam eden ve dünyadaki mamûlâtın yarısını imâl eden 500 bin fabrikayla 300 binden fazla şirket vardır. Bunların çoğu oldukça küçüktür."¹²

Bu sonuçlar Jonathan Boswell'in aşağıda verilen sonuçlarıyla karşılaştırıldığında, konuyla ilgili her tartışmada ortaya çıkan kavram kargaşası görülebilir:

“500’den az kişiyi istihdam eden özel ve bağımsız imâlâtçı firma sayısı 45 bin civarındadır. Bu firmalar imâlâttaki toplam istihdamın yaklaşık %20’sinden ve net randımanın da bunun biraz altındaki bir yüzdesinden sorumludur. Pratik nedenlerle bundan böyle küçük firmalar olarak tanımlayacağım bu oluşumların Britanya imâlât sanayisindeki ekonomik faaliyetin yaklaşık beşte birini üstlendiği söylenebilir; her ölçüte göre takdir görebilecek bir orandır bu.”¹³

Bay Skeet’in başvurduğu Bolton Raporu bir hükümet araştırmasıydı ve şu sonuca varmıştı: “İmalâтта, küçük firmaların istihdam ve hâsılatındaki payında, 1920’li yılların ortalarından bu yana süreklilik gösteren büyük bir düşüş yaşanmıştır. 1948’e kadar küçük imâlâtçı firmaların sayısında da ciddi düşüş vardı, yavaşlamakla birlikte bu düşüş sürekliliğini bugüne kadar korudu.”¹⁴

Bolton Raporu, küçük firma sektörünü “yeni sanayilerin –yani açıkça icatların– geleneksel üreme zemini” olarak görüyor ve teknolojik değişikliklerin küçük ölçekli işletmeleri oldukça ekonomik kılabileceği belirtiliyordu. Ya otomasyona ne demeli? Kelimenin kendisi makinelere, özellikle de aktarım yapan makinelere daha yoğun başvurulmasını basit şekilde ifade eden günümüz jargonudur, ancak sanayide daha büyük yoğunlaşmaları kaçınılmaz kılan bir faktör olarak görülmektedir. Dr. J. Langdon Goodman’ın sözleriyle bu, merkezîyetçi zihniyetin bir başka şekilde ifade edilmesidir:

“Otomasyon, yoğunlaşmanın ya da dağılmanın itici gücü olabilir. Günümüzde otomasyona, giderek daha büyük imâlât birimleri geliştirmek için bir yönelim vardır, ama bu sadece, günümüz teknolojisinin geçirmekte olduğu bir aşama olabilir. Otomasyon tekniklerini geliştirmek için gereken teknolojik bilgi düzeyi ve üst düzey yönetim kalitesiyle beraber nispeten büyük meblağda paranın, küçük birimlerden çok büyük birimlerde bulunması muhtemeldir. Dolayısıyla büyük

birimler otomasyona doğru daha çabuk ilerleyecektir. Bu bilgi daha geniş bir şekilde yaygınlaştığı ve küçük birimlerde de otomasyona başlandığı zaman imâlât tarzı oldukça farklı olacaktır. Fabrikada tesise büyük yer verirken emeğe nispeten az yer veren otomasyon, tesislerin yoğun nüfuslu merkezlerden alınarak başka yerlere taşınmasına olanak sağlar. Dolayısıyla Britanya'nın tablosunun bir manzarası değişebilir.”

Ve tam Kropotkinci bir damardan devam ediyor:

“Kırsal fabrikalar, temiz, küçük, bir araya toplanmış birimler kırlarda nokta nokta yayılacaktır. Bu çok şeyi etkileyebilir. Sanayi devrimi, çok sayıda insanın topraklarından ayrılarak şehirlerde birikmesine neden oldu. Bunun sonucu, kişiliklerin tektipleşmesi, doğadan uzaklaşma, yaratıcı güçten yoksunluk olmuştu. Şimdiyse çok geçmeden bazı fabrika işçilerinin kırlara geri döndüğünü ve kır topluluğunun bir parçası hâline geldiğini görebiliriz.”¹⁵

Bugün devletçi, merkezîyetçi, otoriter düşünce tarzına sahip insanların, ve sanayinin daha da yoğunlaşmasını talep eden katıksız sömürücülerin elinde olan bu teknolojik gelişmeler yerel, iç içe geçmiş, desantralize bir toplumu mümkün kılacak şekilde kullanılabilir. Traktörler, ilk yapıldıklarında sadece ova tarımına elverişli, devasa büyüklükte araçlardı. Oysa bugün küçük araziler için boyutlarını kültivatöre kadar düşürebilirsiniz. Tüm sanayiye büyük bir Dagenham kasabasına benzeteceğinden bahsedilen elektrikli aletler, bugün artık kendin-yap türü işlerden zevk alan herkes için sıradan bir şey hâline gelmiş durumda.

Bugün bildiğimiz kadarıyla, endüstriyel organizasyon ölçeğinin küçülmesi lehine en çarpıcı kanıt, sanayinin içinden; ahlâk, sağlık ve verimlilik artışı sağlamak üzere büyük birimleri küçük gruplara ayırmaya çalışan sanayi psikoloğu,

sosyolog ve benzerlerinin tecrübelerinden çıkıyor. Profesör Norman C. Hunt, sanayi girişimlerinin büyümesinden kaynaklanan sorunları şu şekilde belirtiyor:

“Daha büyük bazı şirketler, son dönemde organizasyonlarını desantralize hâle getirdiler ve daha küçük, önemli oranda özerk, her biri kendi içinde bir yere kadar idarî bir kuruluş olan birimler oluşturdular. Böyle bir politika izleyen Amerikan General Electric Şirketi’nin başkanı birkaç yıl önce şöyle dedi: ‘Yönetimin, hizmetleri ve personeli daha az insanla daha iyi organize edebildiğini gördük. Bu, yönetim mâliyetlerinde düşüşe ve imâlât kontrolünde artışa yol açıyor.’ Bugün büyük girişimlerin desantralizasyonuna duyulan bu ilgi ve bariz eğilim, bir anlamda *insanın* organizasyonlardaki öneminin geç de olsa kabul edilmesi olabilir. Geleneksel organizasyon biçimlerinin, bu organizasyonlarda çalışan insanlar üzerinde yarattığı baskıyı nihayet düşünmeye başladığımızı umabiliriz sadece.”¹⁶

Norman C. Hunt, sözüm ona bilimsel yönetim gidişatını tersine çevirebilme ihtimâli üzerinde düşünürken şu sonuca varıyor:

“merkezîleşmeden ziyade desantralizasyon; işbölümünü daha da arttırmak yerine işlerin içeriğinin önemini arttırmak; grup dayanışmasını engellemeye çalışmak yerine bundan yararlanmak; çalışanların kendilerini iş dışında tatmin etmelerini beklemek yerine işi tatmin edici hâle getirmek; kısacası çalışanların kendi yeteneklerini daha fazla kullanmalarını ve böylece doğru dürüst geçinmelerini sağlamak.”

Sanayicilerin neden psikolog istihdam ettiğini bize açıklayan onun bu son ifadelerine dikkat edin.

Peki Kropotkin’in desantralizasyon yanlısı ve bölgeci düşünceleri ne kadar gerçekleşti? Burada da yine iki farklı yönde kanıt var. Bir yanda desantralist bir planlamayı savu-

nan akımı görüyoruz: Resmî politika üzerinde belli etkileri olan Ebenezer Howard, Patrick Geddes ve Lewis Mumford. Ama diğer yanda da sermaye ve emeğin, Kropotkin'in öngördüğü eğilimlerle çelişen "doğal" hareketlerini görüyoruz. Howard'ın son derece yaratıcı ve etkileyici kitabı *Tomorrow: A peaceful Path to Real Reform*'un (Yarın: Gerçek Reforma Giden Barışçı Yol) ilk basımı, Kropotkin'in kitabıyla aynı yıl içinde yapılmıştı. 1902 yılında *Garden Cities of Tomorrow* (Yarının Bahçe Şehirleri) adıyla yeniden yayımlandığı zaman, Howard, Kropotkin'in bulgularından yararlandı.¹⁷ Onun takipçisi ve Bahçe Şehirler Birliği'nin –sonra da T.C. P.A'nın– ilk sekreteri olan Thomas Adams'dan¹⁸ Lewis Mumford'a,¹⁹ Paul ve Percival Goodman'a²⁰ kadar hepsi, Kropotkin'in çalışmalarının üretken etkisini kabul ettiler. Howard'ın kitabı, Mumford'un belirttiği gibi "şehir medeniyetinde yeni bir döngünün temelini oluşturan" desantralist fikirlerin yaratıcı bir senteziydi: "Bu döngüde yaşam araçları yaşam amaçlarının hizmetinde olurken, biyolojik varlığını sürdürme ve ekonomik verimlilik için ihtiyaç duyulan model de, içindekilerin toplum ve birey olarak kendilerini gerçekleştirmelerini sağlayacaktır." Kropotkin'in benzer öngörülleri bir Amerikalı,²¹ bir Rus²² ya da bir Çinli²³ bağlamında da izlenebilir. Kropotkin'in sanayinin desantralizasyonu hakkındaki düşüncelerinin –siyonist milliyetçilikle hiç alâkası olmayan bir bağlamda– İsrail için taşıdığı önem, Martin Buber'den Haim Halperin'e kadar çeşitli düşünürlerin çalışmalarında görülebilir.²⁴

Ancak aynı zamanda şehirleşmeye doğru dünya çapında bir eğilim de görebiliyoruz. "1850 yılında, dünya üzerinde nüfusu bir milyondan fazla dört şehir vardı. 1950 yılında ise, bir milyon ya da daha fazla nüfusa sahip şehir sayısı yaklaşık yüzdü. 2000 yılına gelindiğinde –henüz otuz yıl bile geçmemişken– bu büyüklükteki şehirlerin sayısı binden fazla olacak."²⁵ Britanya bağlamında ise, kısmen ikâmetin ve işin

desantralizasyonu için Howard'ın Yeni Kasabalar önerisinin hayata geçirilme zamanı geldiği, ama daha çok da iletişim geliştiği ve ikincil uğraşlar arttığı için büyük şehirlerin nüfusunda bir *düşüş* olmuştur.

Üçüncü Dünya ülkeleri bağlamında önemli tek bir istisna vardır:

“Sanayinin gelişmesi, eğitim, sağlık ve kültürel yaşam, Üçüncü Dünya'nın her yanında doğal olarak şehirlerde yoğunlaşma eğilimi gösterdi. Çin, bu resme zıt bir örnektir. Nüfusun gelişmekte olan sanayi merkezlerine 'kaçınılmaz' sürüklenişi, 1950'lerin sonlarında, tarımı, temel birimi komün olacak şekilde Çin ekonomisinin 'temeli' hâline getirmeye yönelik yeni bir politika geliştirmek suretiyle kararlı şekilde engellendi. Bu komünler, insanları 'geri kalmış' köylerden 'ileri' şehir hayatına çeken meslek, sosyal hizmet, eğitim ve kültürel yaşam gibi bir dizi olanağı bünyesinde barındırmaktadır. Kırsal bölgelerden 'en nitelikli' insanları boşaltarak tarımı zayıflatıp durağanlaştırırken devasa, başa çıkılmaz şehirleri büyüten bildik sanayileşme modeline karşı ilk gerçek alternatifi bu komünler sunmaktadır.”²⁶

Sanayiye köy ölçeğinde geliştirme görevinin aciliyeti Hindistan'da Gandhi, Vinoba Bhave ve Jayaprakash Narayan tarafından, Afrika'da ise Julius Nyerere tarafından vurgulanmıştır.²⁷ Dartington Hall'den Leonard ve Dorothy Elmhirst'ün desteklediği deneylerin de hedefinde²⁸ olan bu aciliyet, E.F. Schumacher'in, Kropotkin'in eserini şaşılacak derecede tamamlayan *Small is Beautiful*²⁹ (Küçük Güzeldir) adlı kitabında da zekice ifade edilmiştir.

Editörün Dipnotları

1. W. Cherkessov, *The Concentration of Capital: A Marxian Fallacy* (Londra, Freedom Press, 1896)
2. Michael Utton, *Industrial Concentration* (Harmondsworth, Penguin, 1970)
3. Chuen-Yan Lai, "Small Industries in Hong Kong", *Town Planning Review*, Cilt 44, No 2 (Nisan 1973)
4. S.R. Dennison, Britanya Yönetim Enstitüsü ve Sanayi Yönetimi Enstitüsünün konferansını adres gösteriyor (14 Şubat 1953)
5. Mark Abrams, "Bigness in Industry", *Socialist Commentary* (Haziran 1956)
6. H.P. Barker, "Have Large Firms an Advantage in Industry?", *The Listener* (1957)
7. Colin Buchanan, *Mixed Blessing: The Motor in Britain* (Londra, Leonard Hill, 1958)
8. Barker, *a.g.e.*
9. Gerald Newbould, *Management and Merger Activity* (Londra, 1970)
10. Sanayi Politikası Grubu, Makale no. 6 (Londra, 1970)
11. 24 Kasım 1972 tarihinde, Avam Kamarası'ndaki "Şirket Devralma ve Birleşme" konulu tartışma, *Parlamento Tartışmaları*, (Cilt 846, no 19)
12. David Hamilton, *Technology, Man and the Environment* (Londra, Faber, 1973)
13. Jonathan Boswell, *The Rise and Decline of Small Firms* (Londra, Allen&Unwin, 1972)
14. *Report of the Committee of Inquiry on Small Firms* (Londra, H.M.S.O., 1971)
15. L. Langdon Goodman, *Man and Automation* (Harmondsworth, Penguin, 1957)
16. Norman C. Hunt, *The Listener* (1958)
17. Ebenezer Howard, *Garden Cities of Tomorrow*, Lewis Mumford'un önsözüyle yayıma hazırlanmış. (Londra, Faber, 1945)
18. Thomas Adams, *Garden City and Agriculture* (Londra, Simkin Marshall, 1905)

19. Örneğin *Technics and Civilisation*'da (Londra, Routledge, 1946; *The Culture of Cities*'de (Londra, Secker&Warburg, 1961; Harmondsworth, Penguin, 1905)
20. Paul ve Percival Goodman, *Communitas: Means of Livelihood and Ways of Life* (Chicago University Press, 1947; New York, Vintage Books, 1960; Londra, Wilwood House, 1973)
21. Örneğin bkz. Ralph Borsodi, *Flight from the City* (New York, Harper, 1933, 1972); ve Ralph L. Woods, *America Reborn: A Plan for Decentralisation of Agriculture and Industry* (Londra, Longmans, 1939)
22. Bkz. Paul Avrich, *The Russian Anarchists* (Princeton University Press, 1967)
23. Örneğin bkz. Robert A. Scalapino ve George T. Yu, *The Chinese Anarchist Movement* (Berkeley-California, 1961)
24. Bkz. Martin Buber, *Paths in Utopia* (Londra, Routledge, 1949); Haim Halperin, *Agrindus: Integration of Agriculture and Industries* (Londra, Routledge, 1963)
25. Gwen Bell ve Jacqueline Tyrwhitt, *Human Identity in the Urban Environment* (Harmondsworth, Penguin, 1973)
26. Harriet Ward, "China and the Third World", dia seti için notlar *China- Another Way* (Londra, Denizaşırı Yardım ve Gelişme Gönüllü Komitesi, 1973). Bkz. Jerome Ch'en, *Mao and the Chinese Revolution* (Londra, O.U.P, 1965)
27. Bkz. G. Dhawan, *The Political Philosophy of Mahatma Gandhi* (Ahmedabad, Navajivan, 1957); Jayaprakash Narayan, *A Picture of Sarvodaya Social Order* (Tanjore, Sarvodaya Prachuralaya, 1961); Julius K. Nyerere, *Ujamaa – Essays on Socialism* (Londra, O.U.P, 1968)
28. Victor Bonham-Carter, *Dartington Hall* (Londra, Phoenix House, 1958; Dulverton, Exmoor Press, 1970); John Saville, *Rural Depopulation in England and Wales 1851-1951* (Londra, Routledge, 1957)
29. E.F. Schumacher, *Small is Beautiful: A Study of Economics as if People Mattered* (Londra, Blond&Briggs, 1973)

4. Bölüm

Kafa ve Kol Emeği

Eski zaman bilim insanları ve özellikle doğa felsefesinin ilerlemesine büyük katkıda bulunanlar, el emeğini ve el sanatlarını küçümsemediler. Galileo teleskopunu kendi elleriyle yaptı. Newton gençliğinde aletleri kullanma sanatını öğrendi; genç zihnini en hünerli makineleri yaratmak için çalıştırdı ve optik konusundaki çalışmalarına başladığında, kendini, cihazları için gereken lensleri yontabilir ve o zamanlar için ince bir ustalık işi olan o meşhur teleskopunu yapabilir hâle getirmişti. Leibnitz makine icat etmeye meraklıydı; yel değirmenleri ve atsız hareket edebilen taşıyıcılar, matematik ve felsefi spekülasyonlar kadar zihnini meşgul ediyordu. Linnæus –becerikli bir bahçeci olan– babasına gündelik işlerinde yardım ederken bir botanikçi oldu. Kısacası bizim büyük dâhilerin el sanatları, soyut araştırmaların önünde engel oluşturmadı; tersine destekledi. Diğer yandan eski tip işçilerin bilimde ustalaşmak için az da olsa fırsatları olsaydı eğer, birçoğunun zekâsı, en azından uzmanlaşmamış atölyelerde yapılan işlerin çeşitliliği ile harekete geçirilmiş olurdu; ve bazıları da bilim insanlarıyla fikir alışverişi yapmanın yararını görürdü. Watt ve Rennie, Profesör Robinson’un arkadaşlarıydı. Yol işçisi Brindley, günde on dört peni kazancı olmasına rağmen eğitilmiş insanlarla görüşmenin faydasını gördü, ve hâli vakti yerinde bir ailenin daha sonra bir Smeaton ya da bir Stephenson’a dönüşecek olan “işe yaramaz” oğlu, hatırı sayılır mühendislik yeteneğini bir tamirci dükkânında bu sayede geliştirdi.

Bizler tüm bunları değiştirdik. İşbölümü bahanesiyle kol gücüyle çalışan işçiyi kafa işçisinden keskin bir biçimde ayrır-

dık. İşçi kitleleri, büyükbabalarının aldığı bilimsel eğitimden fazlasını almadıkları gibi, oğulları ve kızları 13 yaşından itibaren bir madene ya da bir fabrikaya sürüklenip okulda öğrenmiş olabileceği azıcık şeyi çok geçmeden buralarda unutturken kendileri de eski atölye eğitiminden dahi mahrum bırakılıyorlar. Bilim insanlarına gelince, onlar el emeğini küçümsüyorlar. Bu bilim insanlarından acaba kaç tanesi bir teleskop, hatta daha basit bir cihaz yapmayı başarabilir! Çoğu bilimsel bir cihazı tasarlama yeteneğinden bile yoksun ve cihazı yapan kişiye belirsiz bir öneride bulunduktan sonra ihtiyaç duyduğu cihazın icadını ekipman imâlâtçısına bırakıyor. Hatta el emeğine yönelik bu hor görülerini teori seviyesine taşımış durumdalar. Diyorlar ki, “bilim insanı doğa yasalarını keşfetmeli, inşaat mühendisleri bu yasaları uygulamalı ve işçiler de mühendisin hazırladığı tasarımı çelik ya da ahşap, demir ya da taş üzerinde icra etmeli. İşçi kendi yarattığı makinelerle değil, onun için yaratılan makinelerle çalışmalıdır. Makinelerden anlamaması ve onları geliştirmiyor oluşu sorun değil; bilimsel ve endüstriyel gelişimle alâkadar olacak olanlar bilim insanları ile fen bilgisine sahip mühendislerdir.”

Yine de yukarıdaki üç kategorinin hiçbirine dahil olmayan bir sınıf insan olduğu yönünde bir itiraz gelebilir. Bu insanlar gençliklerinde kol gücüyle çalışan işçilerdir ve bazıları buna devam da ediyordur, ama kimi mutlu rastlantılar sonucunda bir takım bilimsel bilgiler edinmeyi başarmış ve böylece el becerisiyle bilimi birleştirmiştir. Elbette böyle insanlar vardır; ne mutlu ki böylesine savunulan emeğin uzmanlaşmasından kaçabilmiş bir insan nüvesi yeterince vardır ve sanayi yakın geçmişteki başlıca buluşları kesinlikle bu insanlara borçludur. Ancak eski Avrupa’da bu insanlar en azından istisnadırlar; sıra dışıdırlar –bunlar safları bozan ve sınıflar arasına titizlikle çekilmiş çitleri parçalayan Kazaklardır. Sanayinin –ve kanıtlamak üzere olduğum gibi bili-

min de— sürekli artan ihtiyaçlarına rağmen sayıları öylesine azdır ki, bu tür değerli insanların az bulunurluğu konusunda dünyanın her yerinden şikâyetler duyuyoruz.

İngiltere, Fransa, Almanya, Birleşik Devletler ve Rusya’ da teknik eğitim için eş zamanlı olarak yükselen feryat eğer bilim insanları, teknik elemanlar ve işçiler arasındaki mevcut ayrıma duyulan genel hoşnutsuzluğu ifade etmiyorsa başka neyi ifade edebilir ki? Sanayiye bilenlerin sesine kulak verin, şikâyetlerinin şu anlama geldiğini göreceksiniz:

“Kalıcı işbölümü sonucu yaptığı işte uzmanlaşan emekçi, işine duyduğu entelektüel ilgiyi kaybetmiştir ve bu, özellikle büyük sanayiler için geçerlidir: İşçi, yaratıcı gücünü kaybetmiştir. Oysa vaktiyle çok şey yaratmıştı. Son yüz yıl içinde sanayide devrim yaratan çok sayıda makineyi ve ilk motorları —bilim insanları ya da eğitim almış mühendisler değil— kol gücüyle çalışanlar yaratmış ya da mükemmelleştirmiştir. Ancak büyük fabrikaların taçlandırılmasından bu yana tek düze işler altında ezilen emekçi artık hiçbir buluş yapamıyor. Sadece dört tezgâhın işlemesine nezaret eden, bu makinelerin karmaşık hareketleri ya da bu hâle nasıl geldikleri konusunda hiçbir şey bilmeyen bir dokumacı ne icat edebilir ki? Hayatı boyunca iki ipliğin uçlarını büyük bir hızla birbirine bağlamaya mahkûm olan ve düğüm atmaktan gayrisini bilmeyen bir adam ne icat edebilir ki?

“Modern sanayinin doğuşu sırasında üç nesil emekçi buluşlar *yaptı*; ama artık yok oluyorlar. Özellikle makine tasarımı eğitimi almış olan mühendislerin buluşlarına gelince, onlar ya yetenekten yoksunlar ya da yeterince pratik değiller. Sir Frederick Bramwell’in bir zamanlar Bath’deyken sözünü ettiği —Murdoch ve Soho işçilerinin Watt’ın taslaklarını kullanışlı bir motora çevirmesine imkân veren ve sadece atölyelerde öğrenilebilen önemsizlikte şeyler olan— bu özellikler onların buluşlarında eksik olan şeydir. Makineyi

–sadece çizimlerden ve modellerden değil, nefes alış ve yürek atışından– tanıyan, makinenin yanında dururken bilinçaltında hep onu düşünen biri gerçekten onu geliştirebilir. Smeaton ve Newcomen kesinlikle mükemmel birer mühendisti; ancak pistonun her bir hareket aralığında motor buhar vanasının bir çocuk tarafından açılması gerekiyordu; ve –diğer çocuklarla oynamak için sıvıştığı esnada– vanayı makinenin geri kalan kısmına bağlayıp otomatik olarak açılmasını sağlayan işte bu çocuklardan biriydi. Ancak modern makinelerde bu tür naif düzeltmelere hiç fırsat verilmez. Daha ileri buluşlar için kapsamlı bir bilimsel eğitim zorunlu hâle gelmiştir ve işçiler bu eğitimin dışında bırakılmıştır. Dolayısıyla bilimsel eğitim ve el becerisi bir araya gelmedikçe –bilgilerin bütünleşmesi mevcut bölünmelerin yerini almadıkça– bu zorluklar sona eremez.”

Teknik eğitim lehine şu an devam eden hareketin özü budur. Ama hareketin sözcüleri mevcut hoşnutsuzluğun belki de bilinç dışı olan itkilerini kamu bilincine taşıyacakları, hoşnutsuzların bakış açısını genişletecekleri ve problemleri enine boyuna tartışacakları yerde, meseleye genelde mağaza sahiplerinin ötesine geçmeyecek şekilde bakıyorlar. Bunlardan bazıları tüm yabancı sanayiye rekabetin dışına atmaktan bahseden şoven boş laflara kapılırken diğerleri de teknik eğitimi sadece fabrikadaki etten kemikten makinelerin geliştirilmesi ve birkaç işçinin eğitilmiş mühendislerin dahil olduğu üst sınıfa geçmesi için bir tür araç olarak görüyor.

Böyle bir ideal onlar için yeterli olabilir, ancak bilim ve sanayinin ortak çıkarlarını gözetken ve bunları, insanlığı bir üst seviyeye çıkaran bir araç olarak değerlendirenler için yeterli olamaz. Ayrım yapmaksızın erkek ya da kadın, her bir insanın doğru dürüst bir bilimsel bilgiyle doğru dürüst bir el becerisini birleştirmeye muktedir olacağı böyle bir eğitim

almasının, bir bütün olarak toplumun olduğu kadar bilimin ve sanayinin de menfaatine olacağını iddia ediyoruz. Bilgi konusunda uzmanlaşma gerektiğini elbette kabul ediyoruz; ancak bu uzmanlaşmanın genel eğitimin ardından olması, genel eğitimin de bilim ve el becerileri bakımından aynı şekilde verilmesi gerektiğini savunuyoruz. Toplumun kafa emekçisi ve kol emekçisi olarak bölünmesinin karşısına, her iki tür faaliyetin birleştirilmesini koyuyoruz; beyinsel iş ve fiziksel iş şeklindeki mevcut ayrımın devam ettirilmesi anlamına gelen “teknik eğitim” yerine *bütünsel eğitimi* ya da bu zararlı ayrımın kaldırılması anlamına gelen eksiksiz eğitimi savunuyoruz.

Bu sistemdeki okulun hedefi, açıkça belirtildiği gibi şöyle olmalıdır: Okulu 18 ya da 20 yaşında bırakmak üzere, her kız ve erkek çocuğunu kapsamlı bilimsel bilgi ile donatan bir eğitim vermek –böyle bir bilgi, onları bilimde yararlı olabilecek emekçiler seviyesine çıkarabilir– ve aynı zamanda teknik eğitimin temellerini neyin oluşturduğu konusunda genel bilgi vermek ve elle yaratılan büyük refah dünyasında her birinin yerini alması için fırsat yaratacak bazı özel alanlarda beceri kazandırmak. Birçok kişinin bu hedefin çok kapsamlı ve hatta ulaşılamaz olduğunu düşüneceğini biliyorum, ancak sabredip okumaya devam ederlerse, kolaylıkla yerine getirilebilecek şeyler dışında hiçbir şeye ihtiyaç olmadığını göreceklerini umuyorum. Aslında *bu hedefe ulaşılmıştır*; ve acınacak tarzda örgütlenmiş toplumumuzda ciddî bir reform yapılmasını önleyen ekonomik ve toplumsal nedenler olmasaydı, küçük çapta başarılı olmuş olan bu hedef daha büyük çapta da gerçekleştirilebilirdi.

Zaman kaybı, mevcut eğitimimizin en önemli özelliğidir. Bizlere bir yığın gereksiz şey öğretilmekle kalmayıp, öğretilen önemli şeyler için de olabildiğince fazla zaman harcanmakta. Mevcut eğitim yöntemlerimiz eğitimli bir insandan beklenen başarıların çok sınırlı olduğu bir zamandan kalma-

dır; bu yöntemler, bilimin eski sınırlarının böylesine genişlemesi sonucu uzmanlara aktarılması gereken bilgi muazzam şekilde arttığı hâlde, kullanılmaya devam edilmektedir. Okullardaki aşırı baskının nedeni bu olduğu gibi, hem konuları hem de öğretim yöntemlerini yeni ihtiyaçlara ve şu anadok bağımsız okullar ve bağımsız öğretmenlerce ortaya konmuş örneklere göre elden geçirmeye yönelik acil ihtiyaç da bundan kaynaklanmaktadır.

Çocukluk yıllarının şimdi olduğu gibi ziyan edilmemesi gerektiği açıktır. Alman öğretmenler, somut geometri ve matematik bilgisinin çocuk zihnine aktarılması için çocuk oyunlarının nasıl kullanılabileceğini gösterdiler. Renkli kartonlardan Pisagor teoremindeki kareleri oluşturan çocuklar, geometride bu teoremle karşılaştıklarında, onun sırf öğretmenlerce icat edilmiş bir işkence aracı olduğunu düşünmeyeceklerdir, hele de bunu marangozların yaptığı gibi uygulamaya koyarlarsa böyle bir algı daha da azalacaktır. Çocukluğumuzda bizi yıldırان karmaşık matematik problemleri, ilginç bulmacalar hâline getirildiklerinde 7-8 yaşlarındaki çocuklar tarafından kolaylıkla çözülmektedir. –Alman öğretmenlerin çoğu kez çocukların her hareketinin önceden düzenlendiği bir tür kışlaya dönüştürdüğü– *kindergarten*,* çoğu kez ufaklıklar için küçük bir hapisane hâline gelse de, bunun temelini oluşturan fikir doğrudur. Aslında hangi miktarda sağlam doğa yasasının, sınıflandırma alışkanlığının ve doğa bilimleri merakının çocukların zihnine aktarılabilceğini denemeden hayâl etmek neredeyse imkânsızdır; ve insan gelişiminin çeşitli safhalarına uyarlanan bir dizi eşmerkezli kurs eğitimde genel kabul görmüş olsa, evren, dünya ve dünyadaki canlılar hakkında, temel fiziksel, kimyasal, zoolojik ve botanik olgular hakkında genel bir fikir vermek üzere sosyoloji hariç tüm bilimlerin ilk serisi 10-12 yaşından önce

* [Alm., anaokulu. –y.n.]

öğretilebilir, bu olguların *yasalarının* keşfedilmesi daha derine inen sonraki serilere ve uzmanlaşmış çalışmalara bırakılabilirdi.

Diğer yandan çocukların oyuncak yapmaktan, atölyede ya da inşaat alanında gördükleri yetişkinleri taklit etmekten ne kadar hoşlandıklarını hepimiz biliriz. Ancak anne babalar ya bu tutkuyu aptalca öldürür ya da bundan nasıl yararlanacağını bilemez. Çoğu fiziksel çalışmayı küçümser ve çocuklarını “sadece alt tabakalara” yaraşır işlerde görmektense Roma tarihi ya da Franklin’in* para tasarrufu öğretisi üzerinde çalışmaya göndermeyi tercih ederler. Dolayısıyla bunu takip eden eğitimi de daha zor hâle getirmek için ellerinden geleni yaparlar.

Ve ardından okul yılları gelir ve yine muazzam bir vakit israfı yaşanır. Örnek olarak, eğitimin devamı bakımından temel oluşturduğu için herkesin bilmesi gereken, ancak çok az kişinin okullarda gerçekten öğrendiği matematiği verebiliriz. Geometride sadece ezbere dayalı bir yöntem kullanılarak vakit aptalca israf edilir. Çocuklar çoğu durumda, akıl yürütmelerin sırasını hafızalarına kazıyınca kadar bir teoremi defalarca okur. Dolayısıyla okulu bitirdikten iki yıl sonra, her on çocuktan dokuzu, temel bir teoremi nasıl kanıtlayacağı sorulduğunda uzmanlık alanı matematik değilse cevap veremeyecektir. Hangi yardımcı çizgileri çizmesi gerektiğini unutacaklardır. Hiçbir zaman ispat yollarını kendi başlarına *keşfetmeleri* öğretilmemiştir. Daha sonra geometriyi fiziğe uygulamada zorlanmalarına, hayâl kırıklığı yaratacak kadar ağır gelişim göstermelerine ve aralarından çok azının yüksek matematikte ustalaşmasına şaşırmamak gerekir.

Ancak öğrencilerin bir bütün olarak daha hızlı şekilde gelişim göstermelerini ve geometriyi bir kez öğrendikten

* [ABD'nin kurucu babalarından biri olarak kabul edilen Benjamin Franklin. -y.n.]

sonra hayat boyunca unutmamalarını sağlayan başka yöntemler vardır. Bu sistemde her bir teorem problem olarak ortaya atılır; çözümü önceden verilmez ve öğrencilerin çözümü kendilerinin bulması istenir. Böylece yirmi ya da daha fazla öğrenci arasında, öğretmenin birkaç önerisini takiben cetvel pergelle birkaç ön alıştırma yaptıktan sonra verilen açığa eşit bir açı çizip de bunların birbirine olan eşitliğini ispatlamanın bir yolunu bulamayacak kız ya da oğlan kalmayacaktır; bunu takip eden problemler sistematik bir sırayla verilirse (bu amaca uygun mükemmel ders kitapları vardır), ve öğretmen başlangıçta öğrencilerini yapabileceklerinden daha hızlı ilerlemeye zorlamazsa, öğrenciler bir problemten diğerine şaşırtıcı bir kolaylıkla ilerler; burada karşılaşılabilecek tek zorluk, problemi önce çocukların çözmesini ve bu sayede de kendi akıl yürütmelerine güvenmelerini sağlamaktır.

Dahası, her bir soyut geometrik gerçeğin, somut biçimiyle de zihne yerleştirilmesi gerekir. Öğrenciler kâğıt üzerinde birkaç problem çözer çözmez, bunları oyun alanında birkaç çubuk ve ip yardımıyla da çözmeli ve bilgilerini atölyede uygulamalıdır. Geometrik çizgiler ancak bu şekilde çocukların zihninde somut bir anlam taşır; çocuklar ancak bu şekilde iletki kullanmadan sadece cetvel ve pergeli kullanarak problemi çözmelerini isteyen öğretmenin kendilerini kandırmadığını görecektir; ancak o zaman geometriyi *anlayacaklardır*.

“Gözden *ve* elden beyne” –öğretirken vakitten tasarruf etmenin gerçek prensibi budur. Geometrinin benim için aniden nasıl yeni bir anlam taşımaya başladığını ve bu yeni anlamın sonraki tüm çalışmaları nasıl kolaylaştırdığını dün gibi hatırlıyorum. Okulda Montgolfier balonunu inceliyorduk, ve balonu yapacağımız yirmi kâğıt bandın her birinin uç noktalarındaki açılarının doksan derecenin on beşte birinden az olması gerektiğini fark ettim. Takviye profili oluşturmak

üzere bir çubuğun uzunluğunu hesaplamamıza izin verdikleri zaman sinüs ve tanjantların mistik birer işaret olmaktan nasıl çıktığını hatırlıyorum; siper ve ateş yeri olan küçük çapta bir kale yapmaya başladığımız zaman geometri nasıl da yalınlaşmıştı; elbiselerimizin hazin sonu nedeniyle bu çalışma çok geçmeden yasaklandı. Akıllı öğretmenlerimizin bize yaklaşımı “Demiryolu işçilerine döndünüz” olmuştu, oysa bizler tam da demiryolu işçisi olmaktan ve geometrinin faydasını keşfetmekten gurur duyuyorduk.

Çocuklarımızın gerçek şeyleri kendilerinin *yapmasını* sağlamak yerine bunları grafik sunumlar yoluyla incelemeye zorlayarak, en değerli zamanlarını ziyan etmeye zorluyoruz; onların kafasında yersiz endişeler yaratıyoruz; onları öğrenme yöntemlerinin en kötüsüne alıştırıyoruz; bağımsız düşünciyi dalındayken koparıp atıyoruz; ve öğrettiklerimiz içinde gerçek bilgi aktarmayı nadiren başarıyoruz. Yüzeysellik, papagan gibi tekrarlama, zihinsel kölelik ve atalet eğitim yöntemimizin birer sonucudur. Çocuklarımıza nasıl öğrenileceğini öğretmiyoruz.

Bilim başından itibaren aynı zararlı sistemle öğretiliyor. Okulların çoğunda aritmetik bile soyut yoldan öğretiliyor ve zavallı küçük kafalara sadece kurallar tıktırılıyor. Bu ülkede, Amerika Birleşik Devletleri’nde ve Rusya’da, sayısal sistemimiz olan ondalık sistemi kabul etmek yerine nicedir terk edilmesi gereken ağırlık ve ölçü sistemlerini öğreterek çocuklara hâlâ işkence ediliyor.

Fizikteki vakit israfı tek kelimeyle isyan ettiricidir. Genç insanlar birkaç bardak ve tüple ilk deneylerini yapar yapmaz kimyanın prensiplerini ve formüllerini kolaylıkla anlarken, kısmen geometriyi bilmedikleri için ve özellikle de inceledikleri kavramı temsil eden basit aparatları yapmaya yönlendirilecekleri yerde kendilerine pahalı makineler gösterildiği için fiziğin mekaniğine girişi kavramakta büyük güçlük çekiyorlar.

15 yaşındaki bir çocuğun kolaylıkla yapabileceği basit

aletlerle kuvvet yasalarını öğrenmek yerine, tamamen soyut biçimde, sadece çizimlerden öğreniyorlar. Süpürge sopası ve eski bir saat çarkı kullanarak Atwood makinesini kendilerinin yapması yerine ya da eğimli bir tele takılı kayan anahtar kullanarak düşen cisimler yasasını doğrulamak yerine onlara karmaşık aparatlar gösteriliyor; çoğu durumda öğretmen bile bu aparatın prensibini nasıl açıklayacağını bilmiyor ve ilgisiz ayrıntılara takılıyor. Aslında, *fiziğin temel yasalarını göstermek için kullanılan aparatların tümü çocuklar tarafından yapılmalıdır.*

Eğer vakit israfı, bilimi öğretme yöntemlerimizin ayırt edici özelliği ise, el sanatlarını öğretmekte kullanılan yöntemlerin de ayırt edici özelliğidir. Bir çocuğun atölyedeki çıraklığı esnasında yılların nasıl ziyan edildiğini biliyoruz; ama aynı sitem, daha kapsamlı ve güvenilir olan sistematik öğretim yöntemlerine başvurmak yerine bazı özel el sanatlarını bir anda öğretmeye çalışan teknik okullara da büyük ölçüde yöneltilebilir.

Her makine, ne kadar karmaşık olursa olsun –plaka, silindir, disk, konik bobin ve benzeri– birkaç öğeye ve –keski, testere, merdane, çekiç ve benzeri– birkaç alete indirgenebilir; ve bu makinenin hareketleri ne kadar karmaşık olursa olsun, bazı ara bağlantılarla dairesel hareketin doğrusal harekete dönüşümü gibi değişikliğe uğramış birkaç harekete ayrıştırılabilir. Her bir el sanatı da birkaç öğeye ayrıştırılabilir. Kişi her zanaatta, yüzeyleri birbirine paralel bir plakayı, silindiri, diski, kareyi ve yuvarlak deliği nasıl yapacağını; bir düzineden az çeşitteki aletlerin değişik türevlerinden ibaret olan sınırlı sayıdaki aleti nasıl kullanacağını; ve hareketin bir türünü diğerine nasıl dönüştüreceğini bilmelidir. Tüm mekanik zanaatların temeli budur, dolayısıyla temel unsurları ahşaptan nasıl yapacağını, ahşap işlerinde kullanılan başlıca aletleri nasıl kullanacağını ve hareketin çeşitli biçimlerini birbirine nasıl dönüştüreceğini bilmek her türlü meka-

nik zanaat eğitiminin temeli olarak düşünölmelidir. Bu yetenekleri kazanan öğrenci, muhtemel zanaatların yarısını öğrenmiş demektir.

İster zanaat, ister bilim ya da sanat olsun, okulun ana hedefi bir acemiden uzman çıkartmak değil, ona bilginin öğelerini ve sağlam çalışma yöntemlerini öğretmek; hepsinden de öte, onun sonradan yapacağı her şeyde doğruya susamışlığını, biçim ve içerik olarak güzel olandan hoşlanmasını, diğer insanlara yararlı biri olma ihtiyacı duymasını ve böylece kalbinin, insanlığın geri kalanıyla birlikte uyum içinde çarpmasını teşvik edecek genel bir telkinde bulunmaktadır.

Öğrencilerin hep aynı silindirleri ve diskleri yapıp da makinenin tamamını veya faydalı başka şeyleri hiçbir zaman yapmamasından kaynaklanan işin monotonluğunu önleme konusuna gelince, isteksizliği önlemenin binlerce yolu var; bunlardan Moskova'da kullanılanı dikkate değer. Bu yöntemde öğrencilere sadece alıştırma olsun diye iş verilmeyip, yaptıkları her şey başından itibaren kullanılıyor. Çocukluğunuzda yaptığınız bir şey yararlı bir işin parçası olarak kullanıldığında nasıl mutlu olduğunuzu hatırlıyor musunuz? İşte Moskova Teknik Okulunda bunu başardılar. Öğrencilerin rendeyele biçim verdiği her ağaç parçası, diğer atölyelerde bir makinenin parçası olarak kullanıldı. Öğrencinin tasarım atölyesinde yapmaya giriştiği paralel ve dik yüzeyle sahip dörtgen bir demir bloğun, açılarını ve yüzeyleri kontrol edilerek kusurları giderildikten sonra tezgâhın altına atılmadığı –okulun satış mağazasına kâğıt ağırlığı olarak gönderilmek üzere bir üst seviyedeki öğrencilere sap takılıp tamamen boyansın diye verildiği– için bu blok onun gözünde ilginç bir şey hâline geldi. Sistemantik öğretim böylece gereken ilgiyi çekti. (Öğrencilerin ürünlerinin satışı, özellikle üst sınıflara geçip de buharlı makineler yaptıklarında kayda değerdi. Dolayısıyla benim tanıdığım Moskova okulu dünyanın en ucuz okullarından biriydi. Çok düşük bir bedel karşılığında

ikâmet ve eğitim olanakları sağlıyordu. Böyle bir okulun gıda maddesi yetiştiren ve mâliyet fiyatına takas eden bir okulla bağlantılı olduğunu düşünün. Bu durumda eğitimin mâliyeti sizce ne olurdu?)

İşin yapılma hızı, imâlâtta en önemli faktördür. Dolayısıyla yukarıdaki sistemde gereken iş hızına ulaşılp ulaşılmayacağı sorulabilir. Ama iki türlü hız vardır. Birincisi Nottingham dantel fabrikasında gördüğüm türde olanı: Elleri ve kafaları titreşen yetişkin erkekler, bobinlerin üzerinde kalan pamuk ipliklerinin iki ucunu hararetle birbirine bağlıyorlardı; hareketlerini güçlkle takip edebildiniz. Ama böylesine hızlı bir çalışma, fabrika sisteminin yüz karasıdır. O titreşen bedenlerde, insandan geriye ne kalır? Elleri ne geçecek? İşe yaramaz pamuk ipliği artıklarının değerinden on kat fazlasını üretebilecekken, insan gücünün böylesine ziyan edilmesi niye? Sadece fabrikadaki kölelerin bir değerinin olmaması yüzünden bu tür hıza gerek duyulmaktadır; okulların da bu tür hızlı çalışmayı hedeflememesini umalım.

Oysa bir de iyi eğitim almış işçinin zaman kazandıran hızı söz konusudur ve bu da en iyi şekilde bizim savunduğumuz eğitimle kazanılır. Yapılan iş ne kadar tek düze olursa olsun, eğitilmiş işçi eğitimsiz olana göre daha iyi ve daha hızlı yapar. Örneğin iyi bir işçinin herhangi bir şeyi –örneğin bir parça mukavvayı– keserken nasıl çalıştığını gözlemleyin ve iyi eğitim almamış bir işçinin hareketleri ile onun hareketlerini karşılaştırın. İyi eğitim almamış işçi mukavvayı kapar, aynı şekilde aleti alır, rasgele bir çizgi çizer ve kesmeye başlar; yolun yarısına geldiğinde yorulur ve işini bitirdiğinde de ortaya değersiz bir ürün çıkarmış olur; oysa yeterli eğitim alan işçi elindeki aleti inceler ve gerekiyorsa düzeltmeler yapar; kusursuz şekilde çizginin kopyasını mukavvaya çıkarır, hem mukavvayı hem de metreyi sabitler, aleti doğru şekilde tutar, kesimi kolayca yapar ve elinize iyi bir iş verir.

Zamandan tasarruflu gerçek hızın, insan emeğinden

tasarrufun en isabetli yolu budur; bunu elde etmenin en iyi aracı da mükemmel bir eğitimidir. Nam salmış ustalar insanı şaşırtan hızla boyama yapar; ancak onların hızı muazzam gelişmiş bir zekâ ve hayâl gücünün, güçlü bir estetik duygunun, hassas bir renk algısının sonucudur. İnsanlığın işle ilgili olarak ihtiyaç duyduğu hız işte bu tür bir hızdır.

Okulun görevleri üzerine söylenecek daha çok şey var ama ben yukarıdaki sayfalarda kısaca tanımlanan eğitim tipi üzerine hemen birkaç kelime söylemek istiyorum. Uygar uluslar mevcut egoist üretim/tüketim sisteminin içine sıkıştığı sürece eğitimde ya da önceki bölümlerde belirtilen konularda köklü bir reform yapılabileceği hayâlini elbette kurmuyorum. Mevcut koşullar devam ettiği sürece umabileceğimiz tek şey, küçük bir ölçekte reformlar yapmak için sağda solda bazı minik çabalarda bulunmaktır; uygar bir ulusun çok ve çeşitli fonksiyonları arasındaki mevcut bağlantıların böylesine sıkı olduğu bir durumda küçük ölçekte bir reformun imkânsızlığı nedeniyle, bu çabaların umulanın çok daha altında sonuçlar vereceği muhakkaktır. Ancak toplumun yapıcı dehasının yarattığı enerji, esas olarak ne yapılması ve nasıl yapılması gerektiğine dair kavrayış derinliğine bağlıdır; eğitimi yeniden biçimlendirme, herkesin en çok kavradığı ihtiyaçlardan biridir ve topluma bu idealleri telkin etmek için en elverişli olanıdır; bu olmadan durağanlık ve çürümenin önüne geçilemez.

Gelin en az birkaç milyon nüfusu bulunan bir şehir ya da bölge toplumunun, yukarıda kaba taslak açıklanan eğitimi, çocuklar zenginlik üretir hâle geldiklerinde karşılığını verecek olmalarına rağmen hiçbir karşılık istemeksizin ve ayrım gözetmeksizin (nitekim böyle bir eğitimi sağlayacak kadar zenginiz) tüm çocuklarına verdiğini farz edelim. Böyle bir durumda, bunun olası sonuçlarını analiz edin.

Eğitimli ve bilgili üreticilerden oluşan muazzam sayıda

bir genç insan kitlesinin yol açacağı refah artışı üzerinde ısrar etmeyeceğim; kafa ve kol emegi arasındaki ayrımı kaldırmanın yol açacağı toplumsal yararlar, ve böylece toplumsal çatışmalar dönemi olan zamanımızın şiddetle ihtiyaç duyduğu menfaat birliği ve ahenge ulaşma üzerinde de ısrar etmeyeceğim. Her bir bireyin zihinsel ve fiziksel güçlerinin her ikisini de kullanmasına olanak sağlanması hâlinde dopdolu bir yaşam sürülmesi üzerinde durmayacağım; el emegini şimdiki gibi ikinci plana atmak yerine toplumda bulunması gereken yere yükseltmenin faydaları üzerinde de durmayacağım. Kötü alışkanlıklar, suç, hapisane, kan bedeli, ihbar ve benzeri zorunlu tüm sonuçları ile birlikte mevcut sefalet ve aşağılanmanın ortadan kalkması üzerinde de ısrar etmeyeceğim. Sözün kısası, üzerine çok yazılmış ve daha da yazılacak çok şey olan büyük toplumsal sorunlara şimdilik değinmeyeceğim. Bu sayfalarda sadece, bilimin, değişimden elde edeceği yararları dikkat çekmeyi hedefliyorum.

Bazıları, bilim insanlarını kol işçisi düzeyine düşürmenin bilimin ve yaratıcılığın yok edilmesi anlamına geleceğini söyleyecektir elbette. Ancak aşağıdaki noktaları göz önüne alanlar büyük olasılıkla sonuçların tam tersi yönde –yani sadece Rönesans dönemi hakkında bildiklerimizden el yordamıyla çıkarabileceğimiz kadarıyla, bilim ve sanatta ondaki gibi bir canlanma, sanayide de ondaki gibi bir gelişme– olacağını kabul edecektir. Artık herkes 19. yüzyılda sanayide görülen gelişmeden dem vuruyor; ve geçmiş yüzyıllarla karşılaştırılacak olursa, içinde bulunduğumuz yüzyılla gurur duymamız gerektiği açıktır. Ancak yüzyılımızın çözdüğü problemlerin çoğunun yüz yıl önce saptanıp çözümlerinin öngörüldüğünü hesaba katacak olursak, gelişmenin beklendiği kadar hızlı olmayıp bunu engelleyen bir şeylerin olduğunu kabul etmek durumunda kalırız.

Isı mekaniği teorisi, Rumford ve Humphry Davy tarafından geçtiğimiz yüzyılda öngörülmüş ve hatta Lomonosov ta-

rafından Rusya'da savunulmuştu. Ancak teorinin bilim alanında tekrar ortaya çıkması için yarım yüzyıldan fazla geçmesi gerekti. Lamarck ve hatta Linnæus, Geoffroy Saint-Hilaire, Erasmus Darwin ve başka birçok kişi türlerin değişiminin tamamen farkındaydı; biyolojinin değişim prensipleri üzerine kurulmasının yolunu açıyorlardı; oysa türlerin değişiminin tekrar ön plana çıkması için tam yarım yüzyıl ziyan edildi; Darwin'in düşüncelerinin, özellikle profesyonel bilim insanı olmayanlar tarafından peşinin bırakılmayıp üniversite mensuplarının dikkatine nasıl da zorla sunulduğunu hepimiz hatırlıyoruz; şüphesiz ki evrim teorisinin sınırları, evrimin sadece bir faktörüne aşırı önem vermesi nedeniyle Darwin'in ellerinde daralmış oldu.

Kısacası gelişimi sırasında, evreni felsefi açıdan kavrayan, belli bir alanda araştırma yapma yeteneğini –ne kadar sınırlı olursa olsun– kullanmaya hazır ve kendisini bilimsel çalışmalara adanmak için gereken zamana sahip kadın ve erkeklerin eksikliğini çekmemiş tek bir bilim dalı yoktur. Daha önce varsaydığımız topluma benzer bir toplumda binlerce çalışan, araştırma taleplerine yanıt vermeye hazır olurdu. Darwin, türlerin kökeni teorisini olgunlaştırmak için gereken somut verileri toplamaya ve analiz etmeye neredeyse otuz yılını verdi. Varsaydığımız gibi bir toplumda yaşamış olsaydı sadece somut veri toplamak ve kısmî araştırmalar yapmak üzere gönüllülere çağrıda bulunması yeterli olurdu; binlerce araştırmacı onun bu talebine yanıt verirdi. Bu konuları tartışmak ve teoriye dair kısmî sorunları çözmek için çok sayıda grup oluşurdu, böylece teori on yıl içinde doğrulanmış olurdu; hak ettiği ilgiyi ancak şimdi çekmeye başlayan evrim faktörleri her yönüyle açığa çıkardı. Bilimsel gelişme on kat fazla olurdu; şimdi olduğu gibi birey, gelecek neslin minnettarlığını talep etmemiş olsaydı, adsız kitleler bir bireyin yaşamı boyunca yapabileceğinden daha hızlı iş çıkarır ve gelecekteki ilerlemeler için daha fazla ümit vaat ederdi.

Buna rağmen modern bilimin, taraftarı olduğumuz değişim lehinde artık daha güçlü ifadeler kullanan bir başka yüzü var. Sanayi, özellikle geçtiğimiz yüzyılın sonunda ve bu yüzyılın başında yeryüzünün çehresini kökten değiştirecek ölçekte keşiflerde bulunurken, bilim yaratıcı gücünü kaybetmekte. Bilim insanları artık hiçbir icatta bulunmuyor veya çok az şey icat ediyor. Buhar makinesi, öncülük eden prensipleriyle lokomotif, buharlı gemi, telefon, fonograf, dokuma makinesi, dantel makinesi, deniz feneri, taş döşeli yol, siyah-beyaz ve renkli fotoğrafın yanı sıra daha önemsiz binlerce şeyin profesyonel bilim insanları tarafından *keşfedilmemiş olması* aslında şaşırtıcı değil mi; üstelik bunlardan hiçbirinin, adının bu saydığımız keşiflerle anılmasına bir itirazı da yoktu. Neredeyse hiç okul yüzü görmeyip zenginlerin masasından dökülen bilgi kırıntılarıyla idare etmiş ve deneylerini en ilkel araçlarla gerçekleştirmiş olanlar –örneğin avukat kâatibi Smeaton, cihaz yapımcısı Watt, frenci Stephenson, mücevherci çırağı Fulton, değirmenci Rennie, duvar ustası Telford ve adını hâlâ da bilmediğimiz yüzlerce insan– Bay Smiles’in doğru şekilde ifade ettiği gibi “modern uygarlığın gerçek mimarlarıdır”; profesyonel bilim insanları bilgi sağlamak ve deney yapmak için gereken bütün araçlara sahip oldukları hâlde, doğa güçlerinin nasıl kullanılacağını ve yönetileceğini insanlığa gösteren müthiş alet-edevat, makine ve ana motor silsilesinin keşfindeki katkıları daha küçüktür. (Kimya büyük ölçüde bu kuralın dışında kalır. Bunun nedeni kimyacının bir yere kadar fiziksel olarak çalışması değil midir? Ayrıca son on yılda bilimsel yaratıcılıkta, özellikle –mühendis ve bilim insanının sık sık bir araya geldiği bir dalda, yani– fizikte istikrarlı bir canlanma görüyoruz. Gerçekler çarpıcı, ancak basit bir açıklaması var; bu kişiler –Watt’lar ve Stephenson’lar– *bilginlerin* farkında olmadığı bir şeyi –ellerini kullanmayı– biliyorlardı; bulundukları ortam yaratıcı güçlerini harekete geçirdi; makineleri, önemli

prensipleri ve yaptıkları işleri biliyorlardı; atölyenin ve inşaat alanının havasını solumuşlardı.

Bilim insanlarının bu sitemi nasıl karşılayacağını biliyoruz. Diyeceklerdir ki: “Biz doğanın yasalarını keşfederiz, izin verin de bunları başkaları uygulasin; bu basit bir işbölümüdür.” Ancak böyle bir karşılık tek kelimeyle asılsız olurdu. Gelişimin yönü bunun tam tersidir; çünkü ancak her yüz durumdan birinde, bilimsel yasanın mekanik buluştan önce geldiği görülmüştür. Buhar makinesi, ısı dinamiği teorisinden önce gelmiştir; sonra değil.

Binlerce motor, yüzlerce profesörün gözü önünde yarım asır boyunca ısıyı harekete dönüştürürken; binlerce tren güçlü frenlerle durdurulduğunda raylar üzerinde ısı açığa çıkıyor ve kıvılcım demetleri yayılıyor; uygar dünyanın her yerinde ağır çekiçler ve deliciler kızgın demir kütlelerini dövüyor ve deliyorken –ancak ve ancak bunların ardından– Fransa’da Senyör Séguin ve Almanya’da Doktor Mayer ısı mekaniği teorisini tüm sonuçlarıyla birlikte ortaya koyma cüretini gösterdiler; ve buna rağmen bilim insanları Séguin’in çalışmasını yok saydı ve kendi gizemli ısı akışkanlarına inatla bağlı kalarak Mayer’i neredeyse deli ettiler. Daha da kötüsü, Joule’ün ilk kez yaptığı ısıнын mekanik eşdeğeri tanımını için “bilimsel değil” dediler.

Bize telgrafi sağlayan şey elektrik teorisi değildir. Telgraf icat edildiğinde elektrik hakkında bildiklerimiz, kitaplarda oldukça kötü sıralanmış birkaç somut olgudan ibaretti; elektrik teorisi henüz hazır değildi; son yılların parlak girişimlerine rağmen hâlâ Newton’u bekliyordu. Hatta, otorite sahibi bilim insanlarının uyarılarına rağmen, birkaç cesur adam Atlantik Okyanusu’nun dibine kablo döşediğinde elektrik akımı yasaları hakkındaki deneysel bilgiler henüz başlangıç evresindeydi.

“Uygulamalı bilim” adı oldukça yanıltıcıdır, çünkü olayların büyük bir bölümünde icat, bilimin uygulaması olmak bir

yana, tersine yeni bir bilim dalı yaratır. Amerikan köprüleri elastikiyet teorisinin uygulamaya dökülmesi değildir, bunlar teoriden önce tamamlanmıştır, bilim lehine bütün söyleyebileceğimiz, teori ve pratiğin bu özel dalda birbirine yardım ederek paralel yönde geliştiğidir. Barutun keşfine yol açan şey patlayıcı teorisi değildir; barut, gazların silah içindeki hareketi bilimsel olarak analiz edilmeden önce yüzyıllardır kullanılmaktaydı. Bu şekilde benzer örnekler verilmeye devam edilebilir.

Elbette –Neptün gezegeninin keşfinde olduğu gibi– bilimsel yasaların uygulanmasıyla keşif ya da icatların yapıldığı bazı durumlar vardır, ancak keşif ya da icatların muazzam bir çoğunluğu, başlangıçları itibarıyla bilimsel değillerdir. Daha çok sanatın alanına girerler –Helmholtz’un, beğenilen konuşmalarından birinde gayet iyi ifade ettiği gibi, sanat bilimden önce davranır– ve ancak icat yapıldıktan sonra bilim onu yorumlamak üzere gelir. Her icadın kendinden önceki bilgi birikimi ve düşünce biçimlerinden yararlandığı açıktır; ama çoğu durumda bilinenin ötesinde bir başlangıç yapar; bilinmeyene sızar ve böylece oldukça yeni bir dizi gerçeği araştırılmak üzere açığa çıkarır. İcadın sadece bir yasayı uygulamak yerine, daha önceki bilginin ötesinde bir başlangıç yapma biçimindeki bu yaratıcılık karakteri onu zihinsel süreç olarak keşifle özdeşleştirir; ve dolayısıyla icatta yavaş olan insanlar keşifte de yavaştır.

İcatta bulunan kişi, bilimin belli bir andaki genel durumundan ne kadar etkilenirse etkilensin, birçok durumda kendi seçimine bağlı olarak sabit birkaç gerçeğe işe başlar. Buharlı motoru, telgrafi ya da fonografı keşfetmek için göz önüne alınan bilimsel gerçekler çarpıcı bir biçimde basittir. Dolayısıyla şu an bildiklerimizin gündemde olan büyük problemleri çözmek için yeterli olduğunu ileri sürebiliriz; buhar kullanılmayan ana motorlar, enerjinin depolanması, güç iletimi ya da uçan makine. Bu sorunlar henüz çözülmediyse,

bunun nedeni sadece yaratıcı dehayaya duyulan ihtiyaç, bu dehayaya sahip eğitimli insan sayısının azlığı ve bilimle sanayi arasındaki mevcut ayrımdır. (Bu satırları, kasıtlı olarak ilk yayımlandığı gibi bırakıyorum. Eksikliğini duyduğumuz bu şeylerin tamamında şimdiden başarı elde edilmiş durumda.) Bir yanda icat yapacak kapasitede insanlarımız var, ancak ne gereken bilimsel bilgiye ne de uzun yıllar boyunca deneyler yapabilmenin araçlarına sahipler; diğer tarafta ise bilgiyle ve deney yapabilme olanaklarıyla donatılmış oldukları hâlde çok soyut, çok akademik, çok kitabî bir eğitimden geçmiş olmaları ve içinde yaşadıkları çevreler nedeniyle yaratıcı zekâ yoksunu olan insanlarımız var –yaratıcıların çabalarını birleştirmek yerine darmadağın eden patent sisteminin henüz bahsetmedik.

Modern sanayinin başlangıcındaki işçileri karakterize eden dehanın izlediği seyir bizim profesyonel bilim insanlarımızda yokluğu hissedilen şeydir. Ve tozlu kitaplarının arasından çıkıp dünyaya karışmadıkları sürece yaratıcı güçten yoksun kalacaklardır; kendileri de birer işçi olmayıp diğer işçiler arasında demir ocağının harını duymadıkça, fabrikada makineler arasında bulunmadıkça, tasarım atölyesinde dönen tezgâhın başına geçmedikçe, denizde gemici, kayıkta balıkçı, ormanda oduncu, tarlada toprağı süren olmadıkları sürece bunu başaramayacaklardır.

Sanat öğretmenlerimiz –Ruskin ve ekölü– el sanatları olduğu gibi kaldığı sürece sanatın tekrar canlanmasını beklemememiz gerektiğini defalarca söylemişti; Yunan ve Ortaçağ sanatının el sanatlarından doğduğunu ve birbirlerinden nasıl beslendiklerini göstermişlerdi. Aynı şey el sanatları ve bilim için de geçerlidir; birbirlerinden ayrılması, her ikisinin de çöküşü olur. Yakın geçmişin sanat konulu tartışmalarında yazık ki bu denli ihmâl edilmiş olan büyük esinlere gelince, bunlar ancak insanlık mevcut zincirlerini kırarak dayanışmaya dair daha yüce prensiplerle yeni bir başlangıç

yaptığında, ahlâkî duygularla felsefe arasındaki ikiliği tasfiye ettiğinde ortaya çıkabilir.

Ancak tüm kadın ve erkeklerin bilimsel çalışmalarla aynı şekilde uğraşmayacağı açıktır. Kimileri bilimde, kimileri sanatta ve kimileri de zenginlik üreten sayısız dalda daha mutlu olacak eğilime sahiptir. Ancak her bir kişinin tercih ettiği meslek ne olursa olsun, ciddî bilimsel bilgiye sahip olan her bir kişi kendi dalında daha yararlı olacaktır. Ve –bilim insanı ya da sanatçı, fizikçi ya da cerrah, kimyager ya da sosyolog, tarihçi ya da şair– kim olursa olsun, hayatının bir bölümünü atölyede ya da tarlada (atölyede *ve* tarlada) geçirirse, günlük çalışmalarında insanlarla daha fazla iç içe olursa, ve imtiyazsız bir zenginlik üreticisi olarak üzerine düşeni yerine getirmenin iç huzurunu yaşarsa, bundan kazançlı çıkan o olacaktır.

Tarihçiler ve sosyologlar insanlığı, sadece kitaplardan, birkaç temsili kişiden değil de günlük yaşam içinde, günlük çalışmaların ve günlük olayların içinde bir bütün olarak öğrenselerdi, onu çok daha iyi anarlardı! Genç doktorlar hastaların bakımıyla ilgilense ve hemşireler de günümüz doktorlarının aldığı eğitimi alsaydı, tıp ilmi reçetelerden çok sağlık bilgisine güvenirdi! Ve eğer şair, doğan güneşi toprağı işleyen rençberler arasında, kendisi de bir rençber olarak görse; fırtınaya karşı geminin güvertesinde gemicilerle birlikte mücadele etse; çalışmanın ve dinlenmenin, üzüntünün ve neşenin, mücadelenin ve zaferin şiirini bilse doğanın güzelliklerini nasıl da içinde duyar, insan kalbini nasıl da iyi anlardı.

“İşbölümü” denen şey, kitleleri ömrü billah sabahtan akşama dek aynı biktırıcı işlerde çalışmak zorunda bırakan bir sistem altında gelişmiştir. Ancak mevcut toplumumuzda ne kadar az kişinin gerçek zenginlik ürettiğini ve onların da emeklerinin nasıl israf edildiğini göz önüne alırsak, uygar bir toplumun üyelerinin günde sadece beş saat çalışarak şu an

sadece azınlığın sahip olduğu konfora sahip olacağını söyleyen Franklin'in haklı olduğunu kabul etmek zorunda kalırız.

Ancak Franklin'in zamanından bu yana bir takım ilerlemeler kaydedildi ve üretimin bu güne dek en ağır ilerleyen dalı olan tarımda yaşanan gelişmelerden bazıları önceki sayfalarda belirtildi. Bu dalda bile emeğin üretkenliği muazzam şekilde arttırılabilir ve iş rahat ve keyifli bir şekil alabilir. Herkes üretime katılmış ve üretim topluma mâledilmiş olsaydı –ki siyasal iktisat sürekli artan ihtiyaçların karşılanmasını hedeflemiş olsaydı bize bunu yapmamızı önerirdi–, işgücünün yarısından fazlası insanların sanatla, bilimle ya da tercih ettikleri bir hobiyle ilgilenebilecekleri şekilde serbest kalacaktı ve –eğer bilim ve sanatta salt ticarî amaçlar değil de eğilimler kollansaydı– bu alanlarda yaptıkları çalışmalar da günün diğer yarısını üretimle ilgili işlerde harcadıkları takdirde daha faydalı olacaktı. Dahası, herkesin işçi olması ilkesine göre örgütlenmiş bir topluluk, –40 ya da yukarısı gibi– belli bir yaşa gelen her kadın ve erkeği, zorunlu fiziksel çalışmada bizzat yer alma gibi etik bir yükümlükten muaf tutarak kendilerini sanata, bilime ya da seçtikleri başka bir alana vermelerine imkân sağlayacak zenginliğe sahip olacaktı. Sanatın ve bilimin yeni dallarıyla özgürce uğraşma, özgür yaratıcılık ve özgür gelişim bu şekilde garanti altına alınabilecekti. Ve refah içindeki böyle bir topluluk, sefalet nedir bilmeyecekti. Hayatımıza nüfuz eden ve onurlu her çabamızı boğan vicdanî yarılmayı tecrübe etmeyecekti. İnsan doğasına uygun en yüksek gelişim mertebelerine doğru özgürce gelişecekti.

Editörün Eki

Marx'ın *Alman İdeolojisi* eserinde çok bilinen bir paragraf vardır; Marx bu paragrafta komünist toplumu işbölümünün kaldırıldığı, “hiç kimsenin tek bir faaliyet alanında bulunmadığı, herkesin istediği bir dalda kendisini geliştirebildiği, üretimin bir bütün olarak toplum tarafından düzenlendiği, böylece benim bir gün herhangi bir konuyla ilgilenirken ertesi gün başka bir şey yapmamı olanaklı kılan, sabah avlanırken öğleyin balık tutabileceğim, öğleden sonra koyunların arkasından giderken akşam eleştiri yapabileceğim ...” bir toplum olarak düşünüyor. Kropotkin de “insan emeğinin tarla ve atölye arasında paylaştırılmasının getireceği ahlâkî ve fiziksel faydalar”ın peşindeydi.

Bu söylenenler toplumumuzda elbette gerçekleşiyor, ama Marx'ın ve Kropotkin'in öngördüğü şekilde değil. Belçika'da tarımsal işlerle fabrika işlerinin birleştirilmesini inceleyen Rene Dumont, “günün sadece bir kısmında çalışan çiftçi”, fabrikada sekiz saat çalıştıktan *sonra* bir de kendi işlerini yaptığı için “gerçek bir köle yaşamı sürmektedir”¹ sonucuna varıyor. Peter Self ve H.S. Storing, Kropotkin'in görüşünü, bir dipnot olarak özetliyor: “Bir boş zaman etkinliği olan küçük ölçekli çiftçiliğin öneminin, desantralize sanayilerdeki istihdamla beraber anlamlı bir artış gösterebileceği tekrar tekrar vurgulanmalıdır.”² Çin'deki komünler, Kropotkin'in sanayi tipi köylerine çok yakındır. J.K. Galbraith, bu köylerin Üçüncü Dünya ülkeleri için önemini vurguluyor:

“Hsu Hang Komününde 20.500 kişi mevcut, ve kabaca, tamamı sulanan 1.700 hektar toprağa sahipler. Söz konusu olan büyük bir toprak parçası değil; aile başına 4 dönümden daha az toprak düşüyor. Geçim kaynağı hububat (yılda 2 kez pirincin yanı sıra bir kez de buğday hasat ediliyor), pamuk, domuz yetiştiriciliği ve çeşitli fabrika kuruluşları ... Ziyaret

ettiğimiz ailelerin, kendilerine ait ufak sebze bahçelerinin dışında domuzları vardı. Sonra fabrikalara gittik. Burada, görmediklerimiz dahil, basit harman makineleri, mobilya, sepet, kutu, ampul, kimyasal madde ve çelik boru yapıyordu. Bunlar küçük fabrikalardı –gördüklerimiz içinde en çok otuz-kırk işçi vardı– ve bir üretim bandı oluşturma yönünde herhangi bir çaba gösterilmiyordu. Kadınlar ve erkekler genellikle bir malın bütününe ya da büyük bir kısmını imâl ediyordu. Bununla birlikte bunlar göstermelik değil ciddi işlemlerdi. Burada ölçüt verimlilik değildir; ölçüt verimlilik olduğu takdirde yapacak çok az şeyi olan işgücünün istihdamıdır. Kırsal Asya'nın en büyük sorunlarından birine, yeneden baş gösteren gizli işsizliğe Çin'in teknik olarak bulduğu çözüm budur.”³

Batı sanayisinde yaşanan değişimler arasında, Kropotkin'i ve benzer şekilde –aynı türden titiz analizler sonucunda günde üç saatlik, haftada üç günlük ya da ayda üç haftalık çalışma saatinin yeterli olacağını öngören– diğerlerini en çok şaşırtacak şey, çalışma saatlerinde neredeyse hiç azalma olmamış olmasıdır. Britanya'da sendikalar seksen yıl önce günde sekiz saatlik çalışma talep ederken, 1971'de yayımlanan bir rapor, yirmi dört saat vardiyalı çalışan fabrikalarda işçilerin haftada yetmiş iki saat çalıştığını gösteriyor. Ülkede 250 binin üzerinde erkeğin haftada 70 saatten fazla çalıştığı ve haftalık çalışma standardının 40 saate indirilmesiyle beraber fazla mesainin arttığı saptandı. Birebir görüşme yapılan işçilerin çoğunluğu, parayı boş zamana tercih ettiklerini belirtti. Amerika Birleşik Devletleri'nde, haftada kırk sekiz saatten daha fazla çalışanların miktarı 1948 yılında %13 iken 1965 yılında %20'ye çıktı; gece çalışan ya da birden fazla işte çalışanların miktarı 1950'den bu yana iki katına çıkmıştır. Bunun nedeni elbette onların parayı boş zamana tercih etmeleri değil, boş zamanın tadını çıkarmak için daha fazla

paraya ihtiyaç olduğunu ve dolayısıyla daha fazla çalışmalarını gerektiğini düşünmeleridir. Ya da sadece ev kirasını ödemek için çalışıyor olabilirler.

Aslına bakarsanız, Kropotkin'in boş zamanı olan bir toplum ve entegre iş üzerine kurduğu hayâllerden her zamankine oranla daha uzağız. Guguklu saatler ya da açıldığı zaman içinden kukla fırlayan kutular artık bir orman yan ürünü değil, plastik sanayi yan ürünüdür. Çingenelerin yaptığı çamaşır mandalları, sanayi ürünü benzerlerinden daha pahalı. Kropotkin'in döneminde var olan tipik köy sanayisi ile tarımın birleşik hâli yok olmaya yüz tuttu. Uzmanlaşmış "sanat" piyasası hariç, taşralı usta, ekonomik güçlüklerle kuşatılmış durumda.⁴

Kropotkin'in kafa ve kol emeğinin birleşmesine dair öngörüsüyle bundan da az karşılaşırız. Hem üretim hem hizmet sanayisinde birçok mesleğin zihinsel içeriği sistematik olarak öylesine azaltılmıştır ki mesleklerin çoğu için yeteneğe, eğitime, hüner ya da yaratıcılığa değil sadece paydos saatine kadar "dügmeyi çevirme" kabiliyetine ihtiyaç duyulmakta. Yaratıcı ya da ödüle lâıyk işler yapan insanlar, rutin sıkıcı işlere katılmak yerine, işin beyin gerektirmeyen taraflarından kurtulmak için asistan, yardımcı, yedek –aslına bakarsanız astlar– talep etmekte.

1873'te kaleme alınmış bir taslakta Kropotkin şöyle diyor:

"Proudhon'un formülasyonunu tekrarlırsak şöyle diyebiliriz : Askerî bir akademi, eşit haklardan yararlanan ve teorik eğitim alan gemicilerin yer aldığı bir gemi değilse, bu durumda gemici değil de gemicileri yönlendiren subaylar yetiştirir; bir teknik akademi, eğitim okulu değilse, fabrika değilse, bu durumda işçi değil ustabaşı ve yöneticiler yetiştirir. Bizim bu ayrıcalıklı kurumlara ihtiyacımız yok; ne azınlık için yaratılmış olan üniversitelere, teknik akademilere, ne de denizcilik akademilerine ihtiyacımız var; bizler işçiler

için hastane, fabrika, kimya laboratuvarları, gemi, üretken zanaat okulları istiyoruz; bunlar herkese açık olacağı için, mevcut üniversitelerin ve akademilerin standartlarını hayâl edemeyeceğiniz bir hızla geçecektir. Bu okul faydasız işlerin gereksiz yükünü atarken, hızlı eğitim yöntemleri oluştururken (sadece bunun kaçınılmaz olduğu anlarda bu tür şeyler ortaya çıkar), hem zihinsel hem de fiziksel çalışmayı aynı derecede yürütebilecek sağlıklı işçiler yetiştirecektir.”⁵

Bu düşünceler, Kropotkin’in eğitim üzerine düşüncelerinin merkezini oluşturdu ve hâlâ da geçerlidir. (Bu düşünceler kaleme alındıktan yüz yıl sonra, Hindistan’da 20 bin işsiz mühendis var ve her yıl 72 bin mezun daha veriyor.)

Bir bakış açısına göre, Kropotkin’in eğitimin yapısı konusunda bu bölümde yer alan düşünceleri, ilerlemeci eğitimin bildik bilgelliğini yansıtmaktadır. “Gözlerden ve ellerden geçerek beyne” derken bize o eski vecizeyi hatırlatıyor: “Duyduğumu unuturum, gördüğümü hatırımda tutarım, yaptığımı öğrenirim.” Hem kendi dönemindeki, hem bizim dönemimizdeki birçoğu gibi Kropotkin’de eğitimin toplumu değiştirme kapasitesi konusunda tamamen iyimser bir güven sahibiydi. Onun şöyle bir beklentisi olduğu söylenebilir: Sanayi işçisinin ve bilim insanının işlevlerinin birbiriyle yer değiştirebilir hâle gelmesini sağlamak amacıyla, sanayi işçisine kendi dalında teorik bir zemin kazandırarak yaptığı işlemlerin arkasındaki prensipleri anlamasını sağlamak ve bilim insanına da pratik ustalık zevki kazandırmak. Esasında Britanya’nın teknik eğitim tarihinde Kropotkin gibi bütünsel bir eğitimi savunan Lyon Playfair’den Lord Eustace Percy’ye, tek tek isimlerden müteşekkil bir gelenek hâlihazırda mevcut. Bugün teknik okulları yönetenler bundan muhtemelen bihaber olsa da aslında teknik okul idealinin temelleri buradan gelmektedir. Çünkü pratikte, Stephen Cotgrove’un dediği gibi, “bir sanayi toplumunun bilimsel ve teknolojik bir elite

duyduğu ihtiyaç ile köklerini böyle bir eğitimin daha çok hâkim ve yönetici elit tabakaya has olduğu bir toplumdan alan liberal bir eğitim ideali arasında bir uyumsuzluk vardır.”⁶ Bu kültürlerin her ikisi de elbette elitisttir. Akademik statüler yarışında her teknik kurum, kendi “alt tabaka işlerini” (ki Kropotkin’in arzuladığı uygulamalı eğitimin karşılığı olarak günümüzde kullanılan tabir budur) hiyerarşinin daha alt basamaklarındaki meslektaşlarının üzerine gayet hayasız bir el çabukluğuyla yıkmaktadır. El sanatları kursları “kalın kafalılar”, üniversite dersleri ise teknokratlar içindir. Benzer şekilde okullarda, adları ne kadar kapsamlı olursa olsun el sanatları ile ilgili konular, akademik yeteneği olanlar tarafından, üniversiteye girmelerini sağlayacak konular uğruna süratle terk edilmektedir. Okulun, üretim çalışmaları yaparak masraflarını kısmen karşılayabileceği fikri ise, Gandi’nin Temel Eğitim Programının temel taşlarından birini teşkil ettiği Hindistan’da bile önemsenmediği gibi, Batı’da da başından itibaren alaycı bir tebessümle karşılanmıştır. Britanya’da bu tasavvuru ve Kropotkin’in 2. Bölüm’de yer alan düşüncelerini gün yüzüne çıkaran zayıf ve başarı şansı düşük bir girişim mevcuttur. Galler’deki Coity Mawr’de Kırsal Sanayi Eğitimi ve Köy Girişimleri Birliği adlı bu kuruluş, “gelişmekte olan ülkelere genç insanları getirerek, onlara kendi yaşam standartlarını ve köylerindeki yaşam standartlarını geliştirecek çiftçilik yöntemlerini öğretmek” amacıyla bir çiftlik işletiyor.⁷ Okuldan gelen öğrenciler, geleneksel tarım ve hayvancılık yöntemlerini kullanarak kendine yetmeyi hedeflemesi gereken iki erkek ve iki kız çocuğundan oluşan “aileler”e bölünüyor. Öğrencilerin dersler ve sosyal faaliyetler için toplandıkları çiftlik evleri, aynı zamanda biraz daha karmaşık aletler ve “ara teknoloji” tipi araçlar kullanarak birlikte tahıl ürettikleri yer.

Gelen ilk öğrenci grubunu oluşturan Tibetli göçmenleri televizyonda gören okurun aklında kalabilecek şeylerden biri

de bir öğrenciyi Coity Mawr'da barındırmanın “dışsal” mâliyetinin günde 5 peni olduğuna dair beyanat olacaktır. Okur bu mâliyeti, gelişmiş teknolojik toplumumuzun yoksullaştırdığı ve evsiz bıraktığı bir çocuğunun “bakımının” yerel otoriteye haftada 40 sterlin ya da daha fazla olan mâliyetiyle karşılaştırırsa, ve yardım gören bu tür kimsesiz çocukların vasıfsız ve işsiz gelecek nesilleri oluşturma olasılığının yüksek olduğuna hükmederse, Kropotkin'in ve Gandi'nin eğitim felsefesinin önemi üzerinde düşünebilir. Zengin ve yoksul ulusların her ikisinde de yürürlükte olan normal eğitim sistemlerinin ortak bir yanı var: Bu sistemler, zengini beslemek, yoksulu soymak üzere hazırlanmış şaşmaz birer reçetedirler.⁸

Kropotkin'in bu bölümde ele aldığı konu olan– eğitimle sanayi arasındaki ilişkiye gelirsek, Ken Coates teknolojideki her ilerlemenin şu soruyu ortaya çıkardığına işaret ediyor: “Eğitim sanayiye nasıl daha iyi hizmet edebilir?” Fakat olaylara doğru şekilde yaklaşmak ve *eğitimi* gerçekleştirmek için şu soru sorulmalıdır: “Okullarımızın ne tür fabrikalara ihtiyacı var?” Ve eğer bugün yaşıyor olsaydı Kropotkin'in vereceği yanıtı veriyor:

“Her kişiliğin en son sınırına dek özgür gelişimi, yeteneklerin sistematik olarak özendirilmesi ve desteklenmesi anlamına gelir; ve bu koşullar, fabrikalar kendi kendini yöneten birer okula dönüşmedikçe gerçekleşmeyecektir. Okullar ancak o zaman insanları emekçiye dönüştürme mekanizmasıyla çalışan birer fabrika olmaktan çıkacaktır. Yüzyıl öncesi için belki de bu ütöpik bir mesajdı. Günümüzde ise tamamen uygulanabilir bir şeydir: Elimizde gerçekten bol miktarda bulunan tek kaynak insan potansiyelidir ve bu kaynağı dünyanın sınırlı maddî kaynaklarını tüketme hızımızdan daha hızlı şekilde yiyip bitiriyoruz.”⁹

Editörün Dipnotları

1. Rene Dumont, *Types of Rural Economy* (Londra, Methuen, 1957)
2. Peter Self ve H.J. Storing, *The State and the Farmer* (Londra, Allen&Unwin, 1962)
3. John Kenneth Galbraith, *A China Passage* (Londra, André Deutsch, 1973)
4. Bkz. W.M. Williams, *The Country Craftsman, Dartington Hall Studies in Rural Sociology* (Londra, Routledge, 1958)
5. Pyotr Kropotkin, "Must We Occupy Ourselves with an Examination of the Ideal of a Future System?", ilk olarak P.A. Kropotkin, *Selected Writings on Anarchism and Revolution* adlı eserinde yayımlandı, Martin A. Miller tarafından düzenlendi (Cambridge-Massachusetts ve Londra, M.I.T. Press, 1970)
6. Stephen Cotgrove, *Technical Education and Social Change* (Londra, Alen&Unwin, 1958)
7. Michael Allaby, "Farming for a Culture", *Guardian* (1 Aralık 1971)
8. Bkz. Colin Ward, "The Role of the State", *Education Without Schools* içinde, düzenleme Peter Buckman (Londra, Souvenir Press, 1973)
9. Ken Coates, "Education as a Lifelong Experience", Buckman (ed), *Aynı eserde.*

5. Bölüm

Sonuç

Bu kitapta bir araya getirilen olguları izleme sabrı gösteren ve özellikle bunlar üzerinde dikkatle düşünen okurlar, son elli yılda insanoğlunun doğanın üretici güçleri üzerinde elde ettiği büyük güç konusunda muhtemelen kendisini ikna olmuş hissedecektir. Bu kitapta işaret edilen başarıları üretimin şimdiki hâliyle karşılaştırdınca, bazı okurların kendilerine yakın dönemde bilimsel bir siyasal iktisadın esas hedefinin ne olacağını da soracaklarını ümit ediyorum: İşlevlerin sürekli olarak bölünmesine ve kâr için üretime dayanan mevcut sistem altında, insanların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılan araçlar gerçekten *ekonomik midir*? Bu araçlar gerçekten insan gücünün ekonomik kullanımını sağlıyor mu? Yoksa cehalet, bilgisizlik ve baskıya gömülmüş ve insanın ekonomik ve toplumsal değerini hiçbir zaman hesaba katmamış bir geçmişin savurgan kalıntılarından mı ibaretler?

Tarım alanında, şu anda her ulusun ya da bölgenin tarla tarımına harcadığı zamanın küçücük bir bölümünün, toprağı kalıcı bir şekilde iyileştirmek üzere iyi planlanmış ve toplumsal olarak uygulanan çalışmalara harcanması hâlinde, beş kişilik ortalama bir ailenin yıllık yiyecek ihtiyacını karşılamak için gerekecek çalışma süresinin yılda iki haftadan az olacağı kanıtlanmış kabul edilebilir; ve bunun için gereken emek, tarihteki kölelerin eziyetli çalışması değil, ülkedeki her sağlıklı kadın ve erkeğin fiziksel gücüne uygun bir çalışma olacaktır.

Gününün büyük kısmını fabrikada, madende ya da masa başında geçirdikten sonra herkesin seve seve açık havada çalışmaya ayıracağı saatlerde insanlar kendilerini sebze ve

meyve yetiştirme görevine vakfetse, –kısmen seralarda– pazara yönelik yoğun bahçecilik yöntemleri izlenerek herkese bol bol yetecek kadar sebze ve meyvenin yetiştirilebileceği kanıtlanmıştır. Kuşkusuz, yiyecek üretiminin yalıtılmış bireysel emeğe değil, insan gruplarının planlanmış ve birleştirilmiş eylemine dayanması koşuluyla...

Emeğin uygun şekilde birleştirilmesi hâlinde, bir kişinin yirmi-yirmi dört aylık çalışmasının beş kişilik bir ailenin sürekli kullanımı için modern hijyen ve zevk anlayışının gerektirdiği tüm konfora sahip bir dairenin veya evin temini için yeterli olacağı da kanıtlanmıştır; bunu bizzat sınamak isteyenler, son zamanlarda özel şahıslar ve belediyelerin işçi konutlarının inşasında işçiliğe ödedikleri paraları hesaplayarak bunun doğruluğunu görebilirler.

Uzun zamandır savunulan ve zaman zaman kısmî bir şekilde uygulanan eğitim yöntemlerinin benimsenmesiyle, ortalama zekâyâ sahip çocukların 14-15 yaşına gelmeden önce doğa ve insan toplumları hakkında genel bir kavrayışa sahip olmalarını sağlamanın; zihinlerini bilimsel araştırma ve teknik çalışmanın sağlıklı yöntemlerine alıştırmının ve yüreklerini insanî dayanışma ve adalete ilişkin derin duygularla doldurmanın son derece kolay olduğu; ve son dört-beş yıldır insanın maddî ihtiyaçlarını karşılamanın hem akla uygun hem de pratik teknik yöntemlerine ilişkin bilginin yanı sıra doğa yasalarına ilişkin akla uygun, bilimsel bilginin iletiminin de son derece kolay olduğu gerçek deneyimlerle kanıtlanmıştır. Beynini ve ellerini kullanmayı öğrenmiş *eksiksiz* insan, üniversitelerimiz tarafından üretilen “uzmanlaşmış” genç insanlardan aşağı olmak şöyle dursun, her açıdan, özellikle hem bilim hem de teknikte bir öncü ve yaratıcı olarak onlardan üstündür.

Bunların hepsi kanıtlanmıştır. Bu, yaşadığımız dönemin bir kazanımıdır; inisiyatif sahibi her beynin önüne çıkarılan sayısız engele rağmen elde edilmiş bir kazanım... Toprağı

süren, emeklerinin meyvesini daha olgunlaşmadan açgözlü devletlere, toprak sahiplerine ve tefecilere kaptıran sıradan insanlar tarafından kazanılmıştır; genellikle Kilise'nin, devletin, ticarî rekabetin ağırlığı ile aklın ve önyargının ataleti altında ezilen sıradan öğretmenler tarafından kazanılmıştır.

Ve şimdi, tüm bu kazanımlar elde edilmişken hangi gerçeklerle yüz yüzeyiz?

Rusya gibi tahıl ihraç eden ülkelerin toplam nüfusunun %90'ı, Fransa gibi kendi yetiştirdiği gıda maddeleriyle geçinen ülkelerde nüfusun yarısı çoğunlukla eski çağ köleleriyle aynı şekilde toprakta çalışıyor, vergi, kira ve yüksek faiz onları her zaman açlık sınırının mümkün olduğu kadar yakınında tuttuğu için ıslah edemedikleri bir topraktan, geliştiremedikleri makinelerle yetersiz bir ürün elde ediyorlar. Yaşadığımız 20. yüzyılda nüfusun tamamı, toprağı hâlâ ortaçağdaki atalarınınkinin aynısı olan bir sabanla sürüyor, onlar gibi yarınından emin olmadan yaşıyor ve yine ataları gibi eğitimden özenle uzak tutuluyorlar; ve ekmekteki paylarını talep etmek için yüzlerce yıl önce atalarının yaptığı gibi, çocukları ve karılarıyla birlikte kendi oğullarının süngülerine karşı yürümek zorundalar.

Endüstriyel olarak gelişmiş ülkelerde, birkaç aylık bir çalışma, hatta çok daha azı bir aile için bol ve çeşitli sebze ve hayvansal gıda sağlamak için yeterli olacaktır. Ancak Engel'in (Berlin'de) ve birçok yandaşının araştırmaları, bir işçi ailesinin yıllık kazancının yarısını –yani altı aylık emeğinin karşılığını ve çoğunlukla daha fazlasını– beslenmeye harcaması gerektiğini gösteriyor. Üstelik de nasıl bir beslenmeye! İngiliz çocuklarının yarısından fazlası ekmek ve bir parça katıkla beslenmiyor mu?

Yılda bir aylık çalışma, bir işçinin sağlıklı bir konut edinmesi için bol bol yeter. Ancak bir işçi yıllık kazancının %25 ila 40'ını –yani her yıl çalışma süresinin üç ila beş ayını– genellikle sağlıklı ve çok küçük olan bir konut için harca-

mak zorundadır; ve 45-50'sine geldiğinde, o güne kadar yaptığı iş artık bir makine ve bir çocuk tarafından yapılacağı için fabrikadan çıkarılacağından emin olduğu hâlde yaşadığı konut asla onun olmayacaktır.

Çocuğun en azından, bir gün mutlaka kullanmak zorunda kalacağı doğa güçleri ile tanışması; bilim ve teknikteki sürekli ilerlemeye ayak uydurmak için hazırlıklı olması; bilimi incelemesi ve bir meslek öğrenmesi gerektiğini hepimiz biliyoruz. Buraya kadar kimsenin itirazı yok; peki ama biz ne yapıyoruz? Çocuğu 10, hatta 9 yaşında kömür arabası itsin diye bir madene, ya da eğirme makinesinde kopan ipleri küçük bir maymun çevikliğiyle birbirine bağlasın diye bir fabrikaya gönderiyoruz. Kız çocuklarını 13 yaşında –daha çocuk denecek yaşta iken– dokuma tezgâhında bir “kadın” gibi çalışmaya ya da pamuklu dokuma fabrikasının zehirli ve dayanılmayacak kadar sıcak havasını solumaya zorluyoruz, belki de Staffordshire çömlek atölyesinin ölüm odalarında zehirlenmeye gönderiyoruz. Biraz daha fazla eğitim alma şansına sahip az sayıdaki çocuğun beynini ise gereksiz aşırı çalışmayla eziyor, onları bilinçli bir şekilde üretici olma imkânından tamamen yoksun bırakıyoruz; ve amacı “kâr”, aracı ise “uzmanlaşma” olan eğitim sistemi altında, eğitim görevlerini ciddiye alan kadın öğretmenleri ölesiye çalıştırıyoruz. Dünyanın sözümlerine ona uygarlaşmış ülkelere beyhude acılar nasıl bir tufan hâlinde yağıyor!

Dönüp de geçmiş çağlara bakıp, aynı acıları gördüğümüzde, hâkim olan cehalet nedeniyle bunların o zaman için belki de kaçınılmaz olduğunu söyleyebiliriz. Ancak modern Rönesansımızın teşvik ettiği insan zekâsı, izlenecek yeni yolları zaten göstermiştir.

Birbirini izleyen binlerce yıl boyunca, insanın kendi yiyeceğini yetiştirmesi bir yük, neredeyse insanlığın lânetiydi. Ama artık böyle olmak zorunda değil. Her ürünün gerektirdiği toprağı, kısmen sıcaklığı ve nemi kendiniz oluştursanız

nız, bir ailenin yıllık yiyeceğini yetiştirmenin rasyonel tarım koşulları altında neredeyse başka işlerin arasında sadece bir değişiklik olarak yapılabilecek kadar az emek gerektirdiğini göreceksiniz. Toprağa döner ve kendinizi komşularınızın bakışlarından korumak için yüksek duvarlar dikmek yerine onlarla işbirliği yaparsanız; deneylerin zaten bize öğrettiklerini kullanırsanız ve çağrılara her zaman yanıt veren bilimi ve teknik yaratıcılığı yardıma çağırırsanız –savaş için neler yarattıklarına bir bakın– topraktan bol ve çeşitli ürün almanın ne kadar kolay olduğuna şaşıracaksınız. Çocuklarınızın yanınızda edinecekleri sağlam bilgilerin çokluğuna, zekâlarının hızlı gelişimine, canlı ve cansız doğanın yasalarını kavrama kolaylıklarına hayran olacaksınız.

Fabrika ve atölye, bahçelerinizin ve tarlalarınızın dibinde olsun ve orada çalışsın. Elbette dev metal yığınlarının işlenmek zorunda olduğu ve doğanın işaret ettiği belirli noktalara yerleştirilmesi daha iyi olan büyük tesislerden değil, uygar insanların sonsuz çeşitlilik gösteren zevklerini tatmin etmek için gerekli olan çok çeşitli atölyeler ve fabrikalardan söz ediyoruz. Çocukların bir sanayi cehennemi atmosferinde çocukluktan çıktığı fabrikalardan değil, birkaç örneğini ara sıra gördüğümüz, insan hayatının makinelerden ve fazla kâr elde etmekten daha önemli olduğu, havadar ve hijyenik, sonuç olarak ekonomik fabrikalardan; kadın, erkek ve çocukların aç oldukları için değil, zevklerine uygun bir faaliyet bulma arzusuyla gelerek motorların ve makinelerin yardımıyla, eğilimlerine en uygun faaliyet dalını seçecekleri fabrikalar ve atölyelerden söz ediyoruz.

Gelin bu fabrikaları ve atölyeleri kalitesiz veya yararsız, hatta zararlı şeyleri köleleştirilmiş Afrikahlara satarak kâr elde etmek için değil, milyonlarca Avrupalının karşılanamamış ihtiyaçlarını karşılamak için kuralım. Üretim, hissedarları yüksek kârlarla tatmin etmek ya da girişimcilerin veya sahte yöneticilerin ceplerine altın akıtmak yerine gerçek ihti-

yaçları karşılamak için yapıldığında, giysi ve binlerce lüks eşya ihtiyacınızın ne kadar kolay ve ne kadar kısa bir sürede karşılanabildiğini görünce şaşıracaksınız. Çok geçmeden kendiniz de bu çalışmaya ilgi duyacak ve çocuklarınızın doğayı ve doğanın güçlerini tanımak için duydukları ateşli arzuya, makinelerin gücü hakkındaki meraklı sorularına ve hızla gelişen yaratıcı yeteneklerine hayran olma fırsatı bulacaksınız.

Şimdiden mümkün, şimdiden gerçekleştirilebilir olan gelecek böyledir; şimdiki zaman ise zaten lânetlenmiştir ve yok olmak üzeredir. Bu şimdiki zamana sırt çevirmekten ve geleceğe doğru yürümekten veya en azından ilk adımları atmaktan bizi alıkoyan, “bilimin başarısızlığı” değil, öncelikle doymak bilmez açgözlülüğümüz –altın yumurtlayan tavuğu öldüren adamın açgözlülüğü– ve sonra zihinsel tembelliğimiz –geçmişte özenle beslenmiş zihinsel korkaklıktır.

Bilim ve pratik zekâ denen şey yüzyıllardır insanlara şöyle seslendi: “Zengin olmak, en azından maddî ihtiyaçlarınızı karşılayabilmek güzel bir şey; ancak zengin olmanın tek yolu, aklınızı ve yeteneklerinizi başkalarını –köleleri, serfleri ya da ücretlileri– bu zenginlikleri sizin için üretmeye zorlayabilecek şekilde geliştirmektir. Seçim şansınız yok. Ya ekonomistler ve ahlâkçılar gelecek için ne vaat ederlerse etsinler, şimdi belirli aralıklarla, her kötü hasattan sonra veya grev sırasında aç kalmaya ve sabırları taşıdığı anda kendi oğulları tarafından vurulmaya mahkûm olan köylü ve esnafın saflarında kalmayı seçebilirsiniz. Ya da yeteneklerinizi kitlelerin askerî kumandanı olmak, devletin yönetim makinesinin çarklarından biri olarak kabul edilmek ya da sanayide veya ticarette yönetici olmak üzere geliştirmeniz gerekir.” Asırlardır başka seçenek yoktu ve insanlar, ne kendileri ne çocukları, ne de daha beter talihsizliklerden koruduklarını iddia ettikleri insanlar için mutluluğu yakalayamadan bu öğüde uydular.

Ama çağdaş bilginin düşünen insanlara söylediği başka bir şey var. Zengin olmak için başkalarının ağzından ekmeklerini almalarına gerek olmadığını; icat edilmiş ve edilecek makineler yardımıyla insanların kendi el ve kafa emekleriyle akla gelebilecek bütün zenginlikleri yaratacakları bir toplumun daha akılcı bir sonuç olacağını söylüyor. Üretim böyle bir yön alırsa teknik ve bilim geride kalmayacaktır. Gözlem, analiz ve deneylerin kılavuzluğunda teknik ve bilim tüm olası taleplere yanıt verecektir. İstenen miktarda zenginliği üretmek için gerekli olan süreyi azaltacak, herkese istediği kadar boş zaman sağlayacaktır. Bunlar elbette mutluluğu garantilemez, çünkü mutluluk kişinin çevresine bağlı olduğu kadar, hatta ondan daha fazla kendisine bağlıdır. Ama en azından insanın farklı yeteneklerini sonuna kadar ve çeşitli şekillerde kullanılabilmesinden, aşırı olmayan çalışmadan ve insanın kendi mutluluğunu başkalarının sefaletine dayandırmaya çalışmadığının bilincinde olmasından kaynaklanan mutluluğu garanti edecektir.

Bunlar, yukarıdaki sorgulamaların önyargısız düşüncesinin önünde açtığı ufuklardır.

Editörün Eki

Bu kitabı sunarken, kehanetvari büyük bir eser olarak tanımladım. Peki Kropotkin'in 20. yüzyılın iktisadî eğilimleri hakkındaki tahminleri gerçekleşmediği hâlde, böyle bir iddia nasıl öne sürülebilir? Nitekim ben de, kitabın vaktinin henüz gelmediğini belirttim. Bu esasen, gelecek için önemli olan bir çalışmadır, işte bu yüzden bu basımın başlığına *Yarın* sözcüğünü ekledim.

Kropotkin, işbölümünün yerini kafa ve kol emeğinin birleşmesine bıraktığı desantralize bir yerleşim modelinde yerel ihtiyaçlar için üretim yapan emek yoğun tarımı ve küçük ölçekli sanayiye birleştiren bir toplum için çaba harcadı ve yaşadığı dönemin eğilimlerinin böyle bir topluma yol açacağına inanacak kadar iyimserdi. Kropotkin'in çizdiği gelecek tablosu anarşist arkadaşlarını, öz yönetime dayalı atölyeler ve kır komünlerinden oluşan, çalışanların denetimindeki bir federasyona uygun ekonomik yapı olarak cezbetti. Bu tablo Howard, Geddes ve Mumford gibi desantralist planlamanın ideologlarını cezbetti. Küçük çiftlikleri savunanları, son derece verimli yoğun bahçeciliğin yeni tür bir kültürlü köylülük için iyi bir yaşam sağladığını görmek isteyenleri cezbetti.

Bugün bizden, bu kitapta Kropotkin tarafından ortaya konulan düşüncelere örnek oluşturan gerçek insan toplumlarını göstermemiz istense, her biri okur tarafından reddedilmesine yol açacak çelişkiler nedeniyle elenen sadece üç çağdaş model olduğunu kabul etmek zorunda kalırdık. Birinci model daha önce belirttiğim gibi Çin örneğidir. Buradaki problem, Batılı ziyaretçilerin anlattıkları öykülerin güvenilirliği değil, uzaktan hayranlık duyduğumuz eğilimlerin politikadaki büyük bir değişiklik ile tersine dönebileceğini bilmemizdir. George Orwell'in Stalin Rusya'sı için dediği gibi, hepsi tek yatakta uyuyan aile gibi: Baba döndüğü zaman

hepimiz döneriz. Yine de Çin'deki desantralist ekonomik politika hiç değilse 1956 yılından beri tutarlı bir şekilde vurgulanmaktadır.

İkincisi Tanzanya'dır. Julius Nyerere'nin düşüncelerinin gelişimini izleyenlerden hiç biri, bunların Kropotkin'in düşünceleriyle bağlantısını ve benzerliğini görmezden gelemes. Fakat bütün politik liderler gibi Nyerere'nin de problemi iktidarda kalma arzusu ve ülkesinin yönetici elit tabakasının çok farklı ihtiraslarının olabilmesidir. Bu tabaka Avrupa tarzı gelişmenin tepedekiler için nasıl faydalı olacağını çok iyi biliyor. Ümit edebildiğimiz tek şey, Nyerere'nin ekonomik ve toplumsal önceliklere yönelik olan bir düşünme tarzını Afrika uluslarına yavaş yavaş nüfuz edecek şekilde yerleştirme konusunda başarılı olmasıdır.

Üçüncü model *kibbutz*'dur*. Yahudi kolektif yerleşimlerini Kropotkin'in ideal komününe örnek olarak verirken bazı kayıtların konulması gerekir. Öncelikle, *kibbutz*'lar nüfusun küçük bir bölümünü kucaklamaktadır. İkincisi, çeşitli *kibbutzim*, *kvutzor* ve *moshavim*'ler farklı ideolojileri temsil etmektedir. Üçüncüsü, bunları, son birkaç on yılda İsrail milliyetçiliği ve emperyalizminin hizmetindeki faaliyetlerine referansta bulunmadan ele almak zorundayız. Bunların birçoğu devletten çok daha eskidir, ve öncülerinin birçoğu İsrail Devleti düşüncesine karşı çıkmış ve hatta Arap komşularını benzer kolektifler kurmaları için teşvik etmiştir. Martin Buber'in, Filistin'deki Yahudilerin Araplarla *yan yana* ve *birlikte* yaşamamaları hâlinde, kendilerini düşman bir ortamda bulacakları konusunda Siyonist dostlarını uyarmasının üzerinden elli yıldan fazla zaman geçti. Buber, *Paths in Utopia* (Ütopya Yolları) adlı kitabını Proudhon'un, Kropotkin'in anarşist mirası ve arkadaşı Gustav Landauer dahil olmak

* [İsrail'de kolektif tarıma dayalı komünal bir yaşamın sürdüğü yerleşim birimlerine verilen ad. -ç.n.]

üzere “ütopyacı” sosyalistlerin düşüncelerine adadı, *kibbutz*’ları onların ideallerinin “başarılı bir deneyimi” olarak gördü ve *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler*’in önemine işaret etti. Ona göre Kropotkin, “eski toplumun ortasında yeni bir toplumun oluşması için bir hücre işlevi görecektir yeni bir toplumsal birimin tasvirine, tamamen ekonomik ve endüstriyel-psikolojik temellerde büyük bir katkıda bulunur Eşit bir şekilde tarlaya ve fabrikaya dayanan, *aynı* insanların dönüşümlü olarak hem tarlada hem de fabrikada, teknolojik ilerlemeye yol açmadan, tam tersine teknik gelişmelerle sıkı bir işbirliği içinde ve insanın insan olarak haklarına sahip olacağı şekilde çalıştığı bir köy tasvir eder. Kropotkin, böyle bir değişimin bizimki gibi bir toplumda “tam olarak gerçekleştirilemeyeceğini” bilmekte, ama yine de sadece yarın için değil bugün için de plan yapmaktadır.”¹

Kropotkin’in çalışmasının yarın için bir mesajı olan, bugüne yönelik bir kitap olarak taşıdığı önem açıktır. Son on yılda bir çevre krizinin, bir enerji kaynakları, tüketim ve nüfus krizinin varlığının her zamankinden daha fazla farkına vardık. Detayları belirtmemeye hiç gerek yok, kütüphaneler bu konuda yazılmış kitaplarla dolu ve günlük gazeteler her gün yeni kanıtlar sunuyor. Dünyadaki kaynakların sınırlı olduğu, zengin ulusların yenilenemeyen kaynakları gezegenin dayanamayacağı bir hızda tükettiği, “gelişmiş” ekonomilerin “gelişmemiş” ekonomilerin kaynaklarını ucuz hammadde olarak kullandığı tartışılmaz birer gerçektir. Tüm bunlar, yoksul ülkelerin zengin ülkeler için doğal kabul edilen tüketim seviyelerine ulaşmayı asla ümit edemeyeceği anlamını taşımanın yanı sıra, zengin dünyanın mevcut gidişatı sürdürmeyi ümit edemeyeceği anlamına da geliyor.

İnsan çevresinin bu krize ilişkin sayısız teşhislerin en zekice olanlarından biri, İngiliz dokümanı *A Blueprint for Survival*’dır (Hayatta Kalma Planı). Yayımlandığı dönemde yazarları felâket tellalları olarak değerlendirildi; bu tepki

öngörülebilir olmakla birlikte çok garipti, çünkü bu çalışma umut taşıyan bir rapordu. Birçok ekolojik kriz yorumcusunun tersine, bu raporun yazarları, kaynakların tükenmesinin sonuçlarının ötesine bakarak yaşanabilir bir gelecek için vazgeçilmez olarak gördükleri türden bir ekonomik yapıyı tasavvur ettiler. Gelecek yüzyılın ortalarında “eğitimi istikrarlı bir toplumdaki yaşam için tasarlanmış nüfusun büyük kısmıyla birlikte kendine yeten, kendi kendini yöneten toplulukların kurulmasında ilerleme sağlamak için, tarımda yeterli çeşitlilik, sanayide desantralizasyon ve yönetimin yeniden bölüşümünün”² gerçekleşmesini öngörerek 1975-2075 yıllarını kapsayan uzun vadeli bir program sundular.

Bu program ile Kropotkin’in programı arasında elbette farklılıklar vardır. Kropotkin, Malthusçu tezleri reddederken nüfus artışı bu raporun yazarlarının kâbuslarından biriydi. Ancak ekolojik olarak yaşayabilir bir insan toplumuyla ilgili görüşleri, esas olarak *Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler*’de belirtilen görüşlerdir. Hatta *Blueprint*’in Peter Self gibi açık karşıtları bile, önceliklerin aşağıdaki çizgide değiştirilmesini tavsiye etmektedir:³

Daha Fazla Vurgulanacaklar	Daha Az Vurgulanacaklar
Çalışmanın doğasındaki tatmin duygusu	Maksimum tüketim
Dayanıklı el yapımı mamûller	Malların hızlı devri
Zanaatta cıracılık	Çalışma Oranları
Çevre kalitesi	Gayrisafî millî hasıladaki artışlar
Dengeli topluluk	Fiziksel devingenlik
Hükümetin devri	(Sözde) Ölçek ekonomileri

Bunlar da Kropotkin’in programını yansıtıyor, ama Profe-

sör Selfin sorduğu gibi, bu tür düşünceler ne zaman *gerçek* programlarda bir yer bulacak? Hükümetin ve sanayinin mevcut tüm eğilimleri bunun tersinedir.

Blueprint'in bir analizi, dokümanda kendi kararlarını mümkün olduğunca kendisi alan küçük topluluklara dönüş çağrısı yapıldığına, ancak bunun, toplumsal sistemlerdeki esaslı bir yeniden yapılanmanın büyük ölçüde merkezden kontrol edilmesi ihtiyacı ile muhtemelen çelişeceğine işaret ederek Kropotkin'in de katılacağı bir eleştiri getiriyor. *Blueprint* devlet müdahalesi talebinde bulunuyor. Kropotkin ise bir anarşist olarak, değişim için büyük halk hareketini umut ediyordu. Son sözü Kropotkin'e bırakalım. Yaşamının sonlarına geldiği Aralık 1919'da, Rus Devrimi'ni takip eden içsavaşın ortasında şöyle yazıyordu:

“Ancak bugün, son savaşın verdiği acımasız dersten sonra, artık şunun anlaşılmış olması gerekir: *Bazı ülkeler mamûl mal üretimiyle zenginleşmeye ve geri kalmış ülkeleri kendi aralarında bölüşmeye, böylece başkalarının emeğine dayanarak kendileri için zenginlik biriktirirlerken, bu ülkelerin onlara hammadde temin etmesine hakları olduğunu düşündükleri sürece* bu tür savaşların, hatta daha da zalimanelerinin olması kaçınılmazdır.

“Dahası var. İmâlat sanayisi ve dolayısıyla fabrikalardaki işçilerin refahı bugün olduğu gibi kendi ülkelerindeki veya başka ülkelerdeki köylülerin sömürülmesine dayandığı sürece, toplumun sosyalist bir temelde yeniden inşasının imkânsız olacağını söyleyebiliriz.

“Şu anda başkalarının emeğini sömürenin ve ‘emperyalist’ olanın sadece kapitalistler olmadığını unutmamalıyız. Avrupa’da, Asya’da, Afrika’da ve başka yerlerde hammadde elde etmek için ucuz işgücünü ele geçirmek isteyenler sadece onlar değil. İşçiler politik iktidara katılmaya başladıkça, sömürgeci emperyalizm hastalığı onlara da bulaşıyor. ... Bu ülkeler toplumsal bir devrim yapmazlarsa ve hayatlarını

yeni ve daha toplumsal bir temelde yeniden oluşturmazlarsa, uygar ülkelerde bir dizi savaşın –daha da kanlı ve daha da vahşi savaşların– olacağı öngörülebilir. Tüm Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri, sömürücü azınlık hariç, devrimin gerekliliğini hissediyor.

“Ancak böyle bir devrime diktatörlük ve devlet iktidarı aracılığıyla ulaşmak imkânsızdır. Aşağıdan gelen –işçilerin ve köylülerin kendilerinin hayata geçirdiği– yaygın bir yenden inşa olmadığında toplumsal devrim iflas etmeye mahkûmdur. Rus Devrimi bunu tekrar doğruladı; bu dersin anlaşılacağını; Avrupa’nın ve Amerika’nın her yerinde işçi sınıfı –köylüler, işçiler ve aydınlar– içinde yukarıdan gelecek emirlere uymayacak, yeni ekonomik yaşamın özgür biçimlerinin ayrıntılarını kendisi için oluşturabilecek, gelecek bir devrimin kadrosunu yaratmak için ciddî çabalar gösterileceğini umut ediyoruz.”⁴

Editörün Dipnotları

1. Martin Buber, *Paths in Utopia* (Londra, Routledge, 1949; Boston, Beacon Paperbacks, 1958)
2. Edward Goldsmith (ed), *Blueprint for Survival (The Ecologist)*, Ocak 1972; (Harmondsworth, Penguin, 1972)
3. Peter Self, *The Times*'da (9 Mart 1972)
4. Pyotr Kropotkin, *Words of a Rebel*'in (Bir İsyanıcının Sözleri) Rusça basımına dipnot (Petrograd ve Moskova, 1921); Nicolas Walter'ın Anarşist dergi *Freedom*'un 5. sayısında yayımlanan çevirisi (Londra, Freedom Press, 1970)

Pyotr Kropotkin

TARLALAR, FABRİKALAR ve ATÖLYELER YARIN

Pyotr Kropotkin, işbölümü ve uzmanlaşmanın artık uluslar düzeyinde gerçekleştiği bir dünyada, kendine yeten, bütünlüklü bir yaşamın adım adım yok edilşinin öyküsünü ve nasıl yeniden kurulabileceğini anlatır bize.

Tarım ile sanayinin eski çağlardaki gibi iç içe olduğı bir yaşamın küçük yerleşim yerlerinde yeniden mümkün olabileceğini ileri süren Kropotkin, bunların atölye ölçeğinde bütünleşmesini ve kendine yeten bir karakter taşıması gerektiğini savunur.

İnsan yaşamı ve faaliyetindeki her türlü bölünme gibi kafa ve kol emeğinin bölünmesini de reddeden Kropotkin, o büyük icatları yapanların “bilim insanları”ndan ziyade ustalar olduğunu, eski zamanların bütünlüklü ve tatminkâr yaşamının sırrının, bunları yaparken topraktan da kopmamakta saklı olduğunu hatırlatır.

Egemen iktisadî anlayışları sorgulayan Kropotkin, devasa merkezî yapılardan arındırılmış, bütünlüklü bir yaşama –eğer istenirse– hemen yarın geçilmesinin mümkün olduğunu örneklerle ortaya koyar.